

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI SOG‘LIQNI SAQLASH VAZIRLIGI
RESPUBLIKA O‘RTA TIBBIYOT VA FARMATSEVTIKA XODIMLARI
MALAKASINI OSHIRISH VA ULARNI IXTISOSLASHTIRISH
MARKAZI ANDIJON FILIALI

«TASDIQLAYMAN»

Respublika o‘rta tibbiyot va
farmatsevtika xodimlari
malakasini oshirish va ularni
ixtisoslashtirish markazi Andijon
filiali direktor o‘rinbosari
D. Gapparova

“ Sud tibbiyot ekspertiza laboratoriya loharanti“

(Malaka oshirish guruxlari uchun)

MA‘RUZA MATNLAR TO‘PLAMI

Uslubiy kengashda ko‘rib chiqildi
va ma‘qullandi

“ 6 ” *yana*

2.1.O'quv moduliga ajratilgan soat 2	O'zbekiston Respublikasida Sud tibbiy ekspertizasining protsessual va tashkiliy asoslari.
---	--

Ma'ruza mashg'ulotini o'qitish texnologik modeli

Vaqt 80 daqiqa	Tinglovchilar soni:10-15ta
O'quv mashg'ulotining shakli va turi	Nazariy mashg'ulot
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sud tibbiyot fanining tarixi 2. Sud tibbiyoti fani, vazifalari va ahamiyati 3. Rossiyada sud tibbiyotini rivojlanishi tarixi 4. XIX asrda sud tibbiyot soxasi bosqichlari 5. Ibn Sinoning asarlarida shaxsni identifikatsiya qilish masalalari
<p>O'quv mashg'uloti maqsadi:</p> <p>1.Ta'limiy : Tinglovchilarga nazariy bilimlarni olish va ularni mustahkamlash Amaliy ko'nikmalarni egallash Egallangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash Deontologik tarbiyaning shakllanishi Amaliyotda axloqiy javobgarlik hissi va aloqalarni tarbiyalash</p> <p>2.Tarbiyaviy maqsadi Mutaxassislikka javobgarlik hissini shakllantirish Insonparvarlik va rahmdillilik hissini shakllantirish O'z bilimlarni kengaytirishga qiziqishni tarbiyalash Amaliyotda extiyotkorlik va e'tiborlilik xissini shakllantirish</p>	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatini natijalari:
<p>O'zbekiston respublikasida sud tibbiy ekspertizasining protsessual va tashkiliy asoslari. Sud tibbiy ekspertiza turlari, ob'ektlari, tuzilishi,tashkiliy tuzilmalari. O'zbekiston Respublikasida sud tibbiyoti va sud tibbiy ekspertizaning rivojlanish tarixi. Sud tibbiyotining biologiya, huquqshunoslik fanlari va tibbiyotning boshqa sohalari bilan bog'liqligi. Sud tibbiyoti fani va bu soha muammolari. Sud tibbiyotining prinsiplari. Sud tibbiyotining ma'naviy hamda ma'rifiy ahamiyati.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • O'zbekiston respublikasida sud tibbiy ekspertizasining protsessual va tashkiliy asoslarini • Sud tibbiy ekspertiza turlari, ob'ektlari, tuzilishi,tashkiliy tuzilmalarini • Sud tibbiyotining prinsiplarini • Aholiga tibbiy profilaktik yordam sifatini oshirishni • Huquq,qonun, kodeksini bilishi lozim • Huquq turlari. Jinoiy huquq haqida tushunchani

	<ul style="list-style-type: none"> • Sud tibbiy ekspertiza turlarini Sud tibbiy ekspertiza faoliyatini belgilovchi me'yoriy hujjatlarni
O'qitish metodlari	“Aqliy hujum “”Mozaika” usullari bilan ishlash
O'quv faoliyatini tashkil etish	Jamoaviy va guruxlarda ishlash ,yakka tartibli
O'qitish vositalari	Doska ,videofilmlar, chizma,nazorat varoqlari,matnlar
Qayta aloqaning usul va vazifalari	Og'zaki so'rov, tezkor so'rovyozma so'rov test, misol,va mashqlar bajarilgan o'quv topshiriqlarini baxolash

Mashg'ulot uchun talab etiladigan vaqti 80 minut

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
1-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish 10 daqiqa	<p style="text-align: center;">Tashkiliy qism</p> <p>1 O'qituvchi sinfga kirib tinglovchilarning o'quv bo'limi tomonidan berilgan ro'yxat asosida tinglovchilar davomatini darsga tayyorligini tekshiradi, ichki tartib qoidalariga rioya qilishni tasdiqlovchi tilxat oladi yangiliklar eshitiladi va aytiladi.</p> <p>2.O'quv mashg'ulotining mavzusi, maksadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi</p> <p>3.Dars davomida tinglovchilarni faollashtirish uchun qo'llaniladigan usullarni aytib o'yin qoidalirini tushintiradi.</p>	<p>Javob beradilar, tinglaydilar,yozib oladilar</p>
2-boskich. Amaliy qism 65 daqiqa 1.O'tgan mavzu bo'yicha tinglovchilar bilimini tekshirish va baxolash	<p>1.Tinglovchilarning bazaviy bilimlarini tekshirish maqsadida ulardan kirish testini olish.</p> <p>2.Yangi mavzu mazmunini o'qituvchi tomonidan “Ma'ruza o'qish” usulida tushuntiriladi.</p>	<p>Tinglovchilar bilimlarini eslab, test savollarigi javob beradilar. Savollarga aktiv javob beradilar.</p>

<p>20-25 daq 2.Yangi mavzuni to‘liq bayon etish 30-40. 3.O‘qitishning noan’anaviy usullarini qo‘llagan xolda tinglovchilar bilimini mustaxkamlash</p>	<p>Tinglovchilarga “Aqliy hujum” usuli. “tarzida mavzu mustahkamlanadi.</p>	<p>Yangi mavzu bayonini yozib oladilar. Tushinmagan joylarini savol tariqasida yo‘llab javob oladilar”Mozaika” usuli bo’yicha tinglovchilar tomonidan to‘ldiriladi</p>
<p>3-bosqich Yakuniy 5 daqiqa</p>	<p>Dars xulosalanib, aktiv qatnashgan tinglovchilar rag’batlantirilib, baxolar e’lon qilinadi . Uyga vazifa: O‘zbekiston Respublikasida Sud tibbiy ekspertizasining protsessual va tashkiliy asoslari mavzuni o‘qib kelish. Tavsiya etiladigan adabiyotlar: 1. “Sud ekspertizasi”, A.SH.Baratov, R.K. Abdullayev, B.X.Xamidov Toshkent – 2025 y.</p>	<p>Tinglaydilar, uyga vazifani belgilab oladilar</p>

O‘zbekiston Respublikasida Sud tibbiy ekspertizasining protsessual va tashkiliy asoslari.

Dars rejasi:

1. Sud tibbiyot fanining tarixi
2. Sud tibbiyoti fani, vazifalari va ahamiyati
3. Rossiyada sud tibbiyotini rivojlanishi tarixi
4. XIX asrda sud tibbiyot soxasi bosqichlari
5. Ibn Sinoning asarlarida shaxsni identifikatsiya kilish masalalari

Sud tibbiyoti bu ximik, fizik, biologik, tibbiyot bilimlari majmuasi bo‘lib, ular qullanadigan usullar orqali odil sudlov, xuquqshunoslik organlariga yordam yetkazish uchun qullaniladigan fan. Ushbu fan Uzbekiston jinoiy protsessual xuquq fani bilan uzviy bog‘likdir. Sud tibbiyoti nomi «Med. forensis» birinchi bo‘lib

1690 yili nemis olimi Iogan Bon tomonidan tavsiya etilgan. Ammo Angliya va Britaniya xamdo'stlik mamlakatlarida mazkur fan ya'ni «tibbiyot xuquqshunoslik» nomi bilan keng tarqalgan edi. Rossiyada va boshqa mamlakatlarda esa bu fan boshqa nomlar bilan masalan, «sud xakimlik ilmi», «sud tibbiyot ilmi», «tibbiyot kriminalistikasi» deb yuritilib kelingan. Sud tibbiyot fani asosan tibbiyot fanidan biri bo'lib, u umumtibbiyot soxalari, yutuqlari va usullaridan foydalanilib, ular bilan xamkorlikda o'z tajribalari va izlanishlari orqali tibbiyotning qolgan barcha soxalarini boyitadi. Chunki u o'z amaliy ishlarida uziga xos usullarni, masalan, volida va validiyalik (otalik va onalik); dog'da kon mavjudligi, uni irsiyatini, ya'ni dog'dagi konni odam yoki xayvonga mansubligini aniqlash, uq otilgan yaralarni kirish va chiqish teshiklarini aniqlash; uk uzilgan masofani aniqlash usullari va boshqalar shular jumlasidandir. Mazkur sud tibbiyot fani ishlab chiqargan usullardan tibbiyotning boshqa soxalari foydalanishi mumkin.

Sud tibbiyot fani qonunlar majmuasiga muvofiq eng avvalo fuqarolarning jismoniy daxilsizligi moddasiga tegishli, xamda ularni xuquq va burchlarini aniqlovchi fuqarolar kodeksi moddalariga tegishli tibbiyot ma'lumotlarini ishlab chiqadi. Sud tibbiyot fanini mazmunini tashkil qiluvchi izlanishlar va materiallar ikki qismga bo'linadi. Birinchi qismda sud tibbiyot fani tibbiyotning boshqa soxalari bo'lgan patologik anatomiya bilan murdalarni tekshirishda, farmakologiya va toksikologiya bilan zaxarlanishni o'rganishda, klinika bilan-shaxslarni tibbiy guvovlikdan o'tkazishda, gematologiya, spermatologiya, immunologiya bilan daliliy ashyolarni tekshirishda uzviy bog'likdir. Ikkinchi qismning mazmuni qonunlar majmuasi moddalariga muvofiq bo'lgan, asosan biologik ta'rifdagi tibbiy ma'lumotlarni chuqur taxlilidan iboratdir. Shuni aloxida qayd qilish kerakki, sud tibbiyot fani o'zini tarixiy rivojlanishining xamma bosqichlarida uzi xizmat kilib kolgan sinfiy mazmunga ega bo'lgan davlat xuquq sistemasi bilan juda yakindan bog'lik bo'lgan. Sud tibbiyot fanining ta'rifi xam shundan kelib chikadi. Ya'ni yo'qorida aytilgandek, sud tibbiyot fani tibbiyotning bir bo'limi bo'lib, fuqarolarning jismoniy daxilsizligi va ularning davlatda xuquq va burchlari haqidagi xuquq nomlariga muvofiq ravishda ishlab chiqilgan. Sud tibbiyoti uzining asosiy vazifalaridan, ya'ni xuquq shunoslik organlariga yordam berishdan tashqari sog'likni saklash ishlarini sifatini oshirish, kasallikni oldini olish, tibbiyot profilaktikasi uchun zarur bulgan ilmiy-amaliy tekshiish vazifalarini xam ko'zlaydi. Mazkur vazifalarni ijro etish uchun sud tibbiyot amaliy ishlari sud tibbiyot vokyalari, klinik anatomik konferensiyalarida muxokama qilinadi. Klinik va patologoanatomik diagnozlarni keskin farqlanishida sog'likni saqlash organlariga o'z vaqtida yetkazish, tasodifiy o'lganlar, transport xodisalari, maishiy va sanoat zaxarlanishlarni va ularni oldini olish uchun taxlil qilish xamda tibbiyot muassasalarida profilaktika nuqtai nazaridan davolash ishlari buyicha mavjud bo'lgan nuqsonlarni o'z vaqtida ruyobga chiqarishga kumaklashadi. Sud tibbiyotni amaliy qullanishi, ya'ni sud tibbiyot ekspertizasi asosan ichki ishlar vazirligiga, adliyaga, xarbiy tribunalga prokuraturaga xamda

sogʻlikni saqlashga xizmat qiladi va tibbiyotning barcha soxalarining yutuqlari sud tibbiyot ekspertizasining negizi boʻlganligi uchun u sogʻlikni saqlash vazirligi tarkibiga kiradi. Faqat sogʻlikni saqlash sistemasi tibbiyoti barcha soxasidagi minglab yirik mutaxassislar bilan, yirik maʼmuriy tarmoqlari bilan, ilmiy-amaliy, ilmiy tekshirish va oliy uquv muassasalari bilan maʼmuriyatni, prokuratura va sudni tibbiy talabini qondira oladi. Shunday qilib, sud tibbiyoti ekspertisasi oʻz ishini moxiyati bilan uzining asosiy negizi boʻlgan umumiy tibbiyot bilan, tashkiliy jihatdan-sogʻlikni saqlash sistemasi bilan, amalda qullanilishi va vazifasi bilan esa eng avvalo Oʻzbekiston Respublikasi maʼmuriyati va sud bilan chambarchas bogʻliqdir. Sud tibbiyotining qisqacha tarixi. Chet el sud tibbiyotining vujudga kelishi kadim zamonlarga borib taqaladi. Maʼmuriy sud amaliyotida maxsus tibbiy soxasi buyicha yaxshi maʼlumotga ega boʻlgan, bilimdon shaxslar tibbiy ishlarini koʻrib chiqishganlar. Mazkur xatti-xarakatlar, yaʼni sud tibbiyot ekspertiza faoliyatini tergov va sud jarayonida foydalanish qadimgi Rim, Yunon, Xitoy, Xindiston mamlakatlarida ruy berganligini kurishimiz mumkin. Masalan, kadimgi Rimda eramizdan oldingi 44 yili saroy xakim-tabibi Antisti, Yuliy Sezarʼ murdasini tekshirib uning badanida 28ta jaroxati borligini aniqlab, ulardan faqat bittasi koʻkrak kafasini sanchib kirgan yara oʻlim sababi boʻla oladi deb xulosaga keladi. Shuni xam taʼkidlash mumkinki Gippokrat tomonidan 460 yil eramizdan burun tugʻilgan kashf etilgan abort, xomiladorlik vaqtinifaniqlash vaqtidan ilgari tugʻilgan chaqaloqlarni xayotga qobiliyatligini aniqlash, jaroxatlarni ogʻirlik darajaslari, bosh suyagini yorilgan va singanligini aniqlash usullari ekspertiza oʻtkazilishida katta xamiyatga ega boʻlgan. Eramizdan burun 448 yil Rimda 12 ishlab chiqarilgan jadvallardan xakimlar sud tibbiyoti xulosalari tuzishda foydalangan. Usha zamonlar oʻldirilgan shaxslar murdalarni koʻrishga, chaqaloqlarni «konuniy» tugilganligini aniqlashga xakimlarni taklif qilganlar. Rim xuquqiga tartib va toʻplam beruvchi mashhur Yustitsina kodeksi xakimlarni sud jarayonidagi muxim ahamiyatga ega ekanligini tugʻrisida farmon bor. Unda shunday deyiladi: «xakimlar guvox emaslar, ular guvoxlardan xam xatto kozilardan xam yoʻqoridirlar». XIU asrda Fransiya shaxri Monpoleda birinchi boʻlib murdani yorishga ruxsat berilgan. Shu asrning oʻzida Parij sudida qirol jarroxi ishtiroki haqida eslatma beradi. 1532 yilda Germaniyada Karl Uning oʻlimga olib keluvchi jaroxatlari, gudak oʻldirish, bola tushirish, zaxarlanish haqidagi ishlarni koʻrib chikish, tibbiy xatoliklarni topish uchun, yaʼni ekspertiza uchun xakimlarni taklif qilish sudlarni burchi ekanligini mustaxkamlovchi jinsiy qonunlar tuplami chiqadi. «Karolina» feodal tibbiy ekspertizasini tashkil qiluvchi dalolat deb xisoblanadi. Pare, Fedelisa va Zakxiasa asarlari sud tibbiyot fanining rivojlanishiga asos boʻladilar. XUP asrning boshlarida Yevropada, masalan Germaniya va Fransiya sud tibbiyoti aloxida fan sifatida talabalarga uqitiladi. 1640 yili va 1687 yillari ikki nemis olimlari Mixailis va Bon Leypsig dorulfununida gʻayri tabiiy oʻlimlarni aniqlash usullari mavzuida talabalar uchun leksiyalar oʻqilganlar. Ammo xaqiqiy sud tibbiyot ekspertisasi XUSh asrning boshlariga tugʻri keladi. Rus xuquqshunosligi tibbiyot xulosalarini sudda dalil sifatida ishlatish zarur deb koʻrsatganlaridan biri boʻlib xisoblanadi. Sud tibbiyoti oʻziga xos boʻlgan yul bilan rivojlanadi. XU1-XUP asrlarida tibbiyot xodimlariga aloxida xuquqqa tegishli

savollar bilan murojat qilar edilar. XUSH asr boshlari rus xalqining xukumatini tuzishga sabab bo'lgan Petr I ning isloxati bilan ta'riflanadi. 1716 yilda xarbiy ustav chiqadi. Mazkur ustavnin 154 artikulida ko'rsatilishicha, agar o'lim urishdan keyin sodir bo'lgan bo'lsa, o'limni aniq sababini topish talab qilinadi. Bu Rossiyada birinchi konun chiqaruvchi xujjat bo'lib, u xakimlarni masalalarini yechishga undovchi farmoish bo'lib qoldi.

Rossiyada sud tibbiyotini rivojlanishi 5 davrga b'linadi:

Birinchi davri Rossiyada sud tibbiyotini paydo bo'lishi va uni Petr I xukumronligigacha bo'lgan vaqtni o'z ichiga oladi. Mazkur davr kadimgi zamondan boshlanib kelgan va xuquqshunoslik talabalarini ko'ndirib kelgan. Oleg 911 i. va Igor 945 i. knyazligi davrida, grek va rus shartnomasi bo'yicha jaroxat yetkazish, kaltaklash jazolikka tortilgan edi. «Rus xaqiqati» degan tuplamda IX-XIII asrlari tan shikastlik jaroxat yetkazish tug'risida mufassal, tula –tukis ma'lumotlar keltiriladi. Shaxs daxilsizligini buzish, kishi xayoti uchun taxovuzliklari ularni darajasidan bog'likligi ko'rsatilgan. Ikkinchi xuquqiy tuplam bu «o'rnatilgan Dvinlik yorlig'i» degan xujjatdir 1397. Bunda xam shaxs daxilsizligiga karshi xuquq buzarlikka e'tibor berilgan. Yara va momatolok yetkazish uchun jazolikka tortiladi.

Jabirdiydalarning tibbiyot kurigidan o'tkazishni guvoxlantirish faqat chet eldan kelgan saroy xakimlari o'tkazar edilar. Mazkur guvoxlantirishni podshoning uzi maxsus farmoni bilan o'tkazar edi. Birinchi bo'lib, 1537 yili saroy xakimi fiofiliy knyaz Andrey ni ko'rikdan o'tkazadi. Upodshox buyrugini, men kasal deb, etmay Uglich shaxridan Moskvaga kelmagan. Ikkin-chi voqea XV asrning oxirida ruy bergan edi. Uning sbabai Krim podshozodasi Murod Greyning tasodifiy o'limidir. Arap degan xakim murdani ko'rikdan o'tkazib, zaxarlangan deb aytadi. Ayrim ma'lumotlarga karaganda guyo bu notug'ri xulosa. Uchinchi vokea 1671 yilda ruy bergan. Xakim Bomalius Ivan Grozniy murdasini ko'rikdan o'tkazib zaxarlanish natijasida ulgan deb aytadi. 1620 yili “apteka farmoishi” tashkil topadi. Bundan tibbiy ekspertizaga oid xujjatlar chikib turar edi. Bundan tashqari, shaxsiy ekspertiza xam o'tkazar edi. Unda faqat podshoga murojat qilishga tug'ri kelar edi. “Apteka farmoishi”ga qaratilgan xakimlar kishilarni ko'rikdan o'tkazar edi. “Apteka farmoishi”ning tashkil topganidan uch yil utgandan keyin ya'ni 1623 yili podsho Mixail Fedarovich kayligi-Mariya Xlopova “Apteka farmoishi”ning xakimi Balzir tomonidan (ikki saroy xakimlari-Valentin Bals Artur Din ishtirokida) ko'rikdan o'tkaziladi. Ekspertiza guvoxligidan o'tish masadi Mariya Xlopovani sog'liginifaniqlash edi, chunki uni tug'risida knyaz Saltikov nikoxlikni xoxlamaganligi tufayli podshoga borib Mariya Xlopova tutqanoq kasalligi bilan xastalangan deb aytadi. Tekshirish natijasidafanianqlandiki, uni xech kandy kasali yo'q. Xlopova Mariya sog'lom qiz deb xujjat tuziladi. “Apteka farmoishi” bo'yicha

murdalar xam ko'rikdan o'tkazib turar edi, masalan, 1700 yili boyarin Saltikovni tekshirganda uni xizmatkori Kamenev tomonidan zaxarlangan debaniklandi.

Ikkinchi davri XUSH asrni o'z ichiga oladi va bu davr feodal dvoryan davri deb ataladi. Yoki uni Petr 1chi davri deb xam aytiladi. Mazkur davr birinchi, xaqiqiy xujjatli sud tibbiyot ekspertizasini utkazilishi bilan ta'riflanadi. Xarbiy ustav buyicha rasmiy ravishda sud tibbiyot ekspertisasi o'tkazilar edi. Mazkur ustavni 154 moddasi (artikuli)da zurlik bilan o'ldirilgan shaxslarni murdalari yoki zurlashda gumonsiragan murdalarni tekshirish uchun xakimni chaqirish kerak. U murdani albatta yorib, o'lim sababinianiqlash darkor va uni tug'ri yozish uchun xakim kasamiyod etsin deb takidlab o'tgan.

Petr 1ning tibbiyot tekshirishiga katta ahamiyat berilganligi, konunga xamma bir xil rioya qilishi tug'risidagi talabchanligi quyidagi misoldan kurish mumkin: U Kronshtatda safarda bulgan paytida uni opasi Yekatirina Alekseevna 1718 yili may oyida tasodifan o'lib qolgan. Ober komendant, nima qilishini bilmay petr 1ga darrov xat yuboradi. Unda nima kilishni suraydi. Petr 1chi juda xam daxshatli javob yozib komendatni xayajonda koldiradi. Javobni mazmuni shundan iboratki konun qoida qulingizda bula turib nima uchun kechikib turibsiz. Demak konun, kim bo'lishiga karamay, o'z vaqtida ijro etilishi lozim.

Pyotr-1ning xarbiy ustavining 167-moddasida jinoi jinsiy aloqalar tug'risida yozilgan. Uni mazmuni shundan iboratki kimda-kim o'z mamlakat mintaqasida yoki boshqa, begona mamlakat xududida xox kampir, xox eri bor, eri yuk beva, xox balogatga yetgan yoki balog'atga yetmagan qiz bolani nomusiga tegib zurlik bilan jinsiy aloqa qilsa kallasini tanasidan judo etilsin deb yozilgan.

Murdalarni yorib tekshirish uchun va jaroxatlanganlarni kurikdan o'tkazish maksadida Moskva, Sank-Peterburg, Rigalarda. 1733 yil shtatd fiziklar lavozimi kiritilgan edi. 1737 yili esa 56 ta katta shaxarlarda shaxar xakimlari dorulfununi tashkil topdi. ularning zimmalarida kasl ko'rishdan tashqari sud tibbiyot ekspertizasining tashkil topishini ko'ramiz.

Rus sud tibbiyot tarixining 3 davri kapitalizmning sanoat rivojlanishi davri deb ataladi. Mazkur davrga XIX asrning birinchi yarimi kiradi. Tibbiyot boshqormalari 1803 yildan boshlab ichki ishlar Departamentiga kiradi. Uni xuzurida tibbiyot kengashi tashkil topadi. 1823 yildan boshlab tibbiyot kengashining qoshida 4 amaliy tibbiyot lavozimi kuzatilgan. Ular tibbiy yordam ishlari bilan birgalikda sud tibbiyotiga oid ishlarni xam olib borishlari lozim edi.

XIX asrda sud tibbiyot soxasi uch pog'onaga, bosqichdan iborat bo'lgan: birinchi bosqich –joylardagi uezd va shaxar xakimlari, ikkinchi bosqich – xakimlar boshqarmasi va uchinchi bosqichi eng yukori pogona – bu xakimlar kengashidir.

XIX asrning birinchi yarimida sud tibbiyot soxasida kamchiliklar mavjud bo'lgan. U xam bo'lsa ichki departamentni Kochubeining 1808 yili chiqargan qarori bilan bog'lik. Mazkur qarorga asoslanib osib o'ldirilgan, uzi osilib o'lgan, kesilib, sanchilib, chopilib o'ldirilgan, o'k otib uldirilgan va boshqa shunga uxshash

shaxslar murdalarni kurmasdan berish mumkin deb ko'rsatilgan. Bu xolat sud tibbiyot xizmatini tanozllikka olib keladi.

1827 yil «Sud tibbiyot jixatidan murdani ko'rikdan o'tkazish va yorish tug'risidagi xakimlar risolasi» chop etildi. Ushbu risola 1829 yili butun ue'zd, shaxar va xakimlar boshqarmalari buyi tarkatildi.

Mazkur risolani tuzish uchun atoqli tibbiy xirurgik akademiyasining professorlari, xakimlar kengashining a'zolari I.V.Buyalskiy., A.S.Gromov., A.P.Nalyubovlar ishtirok etganlar. Risolaning nizomi uz ichida barcha sud tibbiyotiga tegishli murda tekshirish savollarini kamrab olgan.

Risolani tuzishdan burun, 1824 yili I.V.Buyalskiy murdani ko'rish va yorish usublarini chop etilgan shu yilning uzi, A.P.Nelyubin esa zaxarlanib o'lgan murdalarni tekshirish nizomini va zaxarlar uchun sud tibbiyot tablitsasini tuzgan.

1853 yili xakimlar kengashi karori chiqdi. Unda xotin kizlarni guvoxlikdan (kurikdan) o'tkazish uchun akusher ginekologlarni chaqarish kerak, ular bo'lmagan joylarda momodoyalik qiluvchi kampirlarni taklif etish lozim deb ta'kidlagan.

Shuni xam ta'kidlab o'tish kerakki na uezd na xakimlar, na xakimlar kengashining a'zolari sudda, uning jarayonida chaqirmas edilar. Kerakli ma'lumotlar faqat yozma ravishda berilar edi. Mazkur xolat 1864 yilgacha (sud reformasigacha) davom etgan.

Sud tibbiyot faning o'qitishi XUSh asrning oxirida Moskva dorulfununida (1799y.) boshlangan. Undan keyin tibbiy – xirurgik akademiyasida uqitila boshlagan. 1804 yili dorulfunun ustavi tasdiq etilgan. Ushbu ustav buyicha sud tibbiyoti fani anatomiya, fiziologiya va sud xakimlik ilmi shu'balarining tarkibiga kirgan.

1804 yili Moskva dorulfununida mazkur shu'bani I.V.Vansovich bo'lgan. U kishi 1808 yildan boshlab 1811 yilgacha talabalarni o'zi tuzgan uslublar bilan o'itgan.

1835 yili yangi dorulfunun ustavi chiqadi. Mazkur ustav buyicha mustakil sud tibbiyot kafedrasini tashkil etilishi kuzlatilgan. Uni davlat xakimshunoslik kafedrasini deb atalgan.

1813 yildan 1837 yilgacha professor Ye.O.Muxin (1766-1850) boshqargan. U 1920 yildan boshlab maxsus, aloxida kurs sifatida sud toksikologiyasini o'qitadi.

1837 yildan 1862 yilgacha kafedra mudiri ajoyib lektor O.A.Armfald bulgan.

Birinchi bo'lib Rossiyada 1832 yili S.A.Gromovning sud tibbiyot kullanmasi chop etiladi.

1841 yili, tibbiyot kengash a'zosi N.I.Pirogovning maxsus atlas «Odam tanasining anatomik tuzilishi» nashr etiladi. U asosan sud tibbiyot xakimlari uchun muljallangan edi. N.I.Pirogov birinchi bo'lib uq kirish teshigi nuqsoni belgilarini yezadi. Chikish teshigini xam ta'riflab beradi.

1848 yilda Kozonda G.I.Blosfeldning «Yuristlar uchun suld tibbiyot chizmasi» darsligi bosiladi va u yuridik kulanmalari uchun birinchi darslik bo'ldi.

Peterburg akademiyasining professori P.M.Zabolskiyning ilmiy ishlarini, ayniqsa uning «Jaroxatlanishni sud tibbiyot jixatidan ko'rib chiqish» asarini (1852) aloxida ta'kidlab o'tish kerak.

Turtinchi davr, sud tibbiyot xizmatining sud isloxatidan keyin, XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshi bilan (oktabr inkilobigacha) ifodalanadi. Rossiyada kapitalizmning rivojlanishi va dexkonlar xarakatining kuchayib borishi 60

yillarning «isloxat davriga» olib keladi. Rus feodal davlati feodal burjuaziya davlatiga aylana bordi.

Burjuaziya ahamiyati ortib borishi bilan dexkonlarning xuquqiy axvoli xam o'zgarib bordi, ekspertizani tashkil qiluvchi sud jarayonlari xam o'zgaradi, isloxatgacha bo'lgan rus sud tibbiyotini rivojlanishida yangi davr-burjua feodal davri ko'maklashadi.

1864 yilda «sud ustavlari» chiqdi va u bilan birga, burjua xakkoniyatini ximoya qiluvchi va kafolat beruvchi oshkora ovozi sud maslaxatchilari bilan bo'ladigan burjua sudi keldi. Yangi sud, oldingisiga nisbatan xuquq masalalarini ko'rishda, tibbiy bilim ko'prok talab kilina boshladi. Shuning uchun XIX asr o'rtalaridan boshlab, xam amaliy, xam ilmiy jixatdan rus sud tibbiyotini rivojlanishida yuksalish bo'ldi.

60 yillarda tashkil topgan prkuratura va ximoyachi ishtirokidagi oshkora sud ekspertizasiga uz talablarini kuydi. Ekspert sifatida ko'prok sud tibbiyot kafedralarining xodimlari jalb qilindi. Buning oqibatida amaliy sud tibbiyotining ilmiy saviyasi ancha oshdi. Sud tibbiyotiga tegishli adabiyotlarni nashr qilish ancha oshdi. Bilmiy ishlarda amaliyot xodimlari xam qatnasha boshladilar.

1857 yildan 1871 yilgacha tibbiy-xirurgik akademiyasining sud tibbiyot kafedrasida Ya. A. Chistovich raxbarlik qilgan. U birinchi tirik odamlarni ko'rikdan o'tkazish sud tibbiyot darsligiga kiritadi.

1863 yildagi dorilfunun ustavi bo'yicha davlat xakimshunoslik kafedrasining nomi o'zgarib-sud tibbiyoti kafedrasiga deb ataldi. Uni tarkibiga toksikologiya, gigiena va tibbiyot politsiyasi kiradi. Rus sud tibbiyoti sanetariya va gigiena bilan uzviy bog'langanligi «sud tibbiyoti va umumiy gigiena arxevi» jurnalini 1865 yildan boshlab nashr etilishi va 1889 yildan keyin «umumiy gigiena axborati va sud tibbiyot amaliyoti» nomi bilan 1917 yilgacha davom etilishi uni yakkol guvoxidir. Bu esa ikkala fanning davlatga oid tibbiyot ekanligini, ya'ni ularni davolashga ta'luqli ekannini misol bo'lib, kasallikni, nojuy ishlarini, baxtsiz voqealarni oldini olish, ya'ni profilaktika uchun qaratilganligini ko'rsatadi.

XIX asrning ikkinchi yarmida sud tibbiyot fani ko'prok rivojlanadi. Ayniksa chet elda bo'lib qolgan bir davrda yashab sud tibbiyot soxasida faoliyat ko'rsatgan bir kator atoqli sud tibbiyot mutaxassislar I.I.Neyding, P.P.Vablodskiy, K.V.Pelikan, Ya.A.Chistovich, I.M.Gvozdaev, N.A.Obolonskiy, Potenko va boshqalar gayrat bilan, zur berib sud tibbiyot muammolarini xal qilib kelganlar. Muvtazam ravishda talabalar amaliy mashgulot murdani yorish va daliliy ashyolarni tekshirish darslariga faol qatnashadilar. Ayrim professorlar, masalan, K.V.Pelikan, N.A.Chistovichlar sud tibbiyot klinikasini ochishni doimo talab qilib kelganlar. Peterburgda (1857) va Kiev dorilfununida (1867) mazkur klinikalar tashkil topiladi, ammo boshqa xech kaerda paydo bo'lmadi.

1856 yilda A.P.Nelyubin «Sud kimyo» darsligini nashr qildi. 70 yillardagi toksikologiya soxasida bir qator kimmatli ilmiy ishlar V.V.Pelikanga mansubdir. 1875 yil G.Dragendorofning «Zaxarlar va ularnifaniklash»: 1877 yil Yu.K.grappning «Zaxarlarnianiklash uchun qullanma»si 1890 yil V.T.Shtolsning «yuristlar uchun sud tibbiyot darsligi» chop etildi.

Professor A.S.Ignatovskiy sud tibbiyoti darsligini (1910-1912) yaratdi. Moskvada

1901 yildan to 1931 yilgacha ajoiib lektor va mashxur oliy prof. P.A.Minekov boshchilik qilgan. 1909 yildan boshlab Xarkov, kafedrada prof. A.S.Bokarius boshchilik qilgan. 1911 yilda u «sud tibbiyotining qisqa kursini»nashr qiladi. 1915 yil esa uning «Yuristlar uchun sud tibbiyot darsligi» nashr qilinadi. 1911 yil I.P.Kosorotovning «sud tibbiyot darsligini» chop etiladi.

Birinchi davr inqilobidan keyingi davrdir. 1918 yilda RSFSRning sogʻliqni saqlash xalq komiteti tuzilishi bilan sud tibbiyot ekspertizasi fuqarolari tibbiyoti boʻlimiga kiritildi: 1922 yili esa YaIS (yangi iktisodiy siyosati)ning boshlanishida-davolash boʻlimi seksiyasiga kiritildi:1924 yilda RSFSR da ekspertizani boshqarish uchun maʼmuriy tashkiliy boʻlimda jumxuriyat bosh sud tibbiyoti eksperti lavozimi tashkil kilindi.

1937 yilda SSSR sogʻlikni saqlash xalk komiteti tashkil topishi munosabati bilan butun ittifoq mikiyosidagi tibbiy ekspertizani boshqaruvchi va birlashtiruvchi bosh sud tibbiyoti eksperti lavozimi joriy qilindi.

1920 yili-birinchi va 1926 yili-ikkinchi Rossiya sud tibbiyot seʼzdlari oʻtkazildi. Ularni qarorlarini ijro etilishi sud tibbiyot xizmatiga katta yordam yetkazadi.

1924 yilda RSFSR sogʻlikni saqlash xalk komiteti (narkomzdrav) sud tibbiyot laboratoriyalari haqida qaror chiqardi. Shu yilning oʻzida Moskvada markaziy sud-tibbiyot laboratoriyasi tashkil topadi. Boshqa katta shaxarlarda xam (Leningrad, Rostov-Don, Sverdlovsk, Saratov va xakoza) sud laboratoriya barpo etildi. Ular ekspertiza xizmatidan tashqari ilmiy iimlar va kadrlar tayyorlash bilan shugʻulanadilar.

1931 yili Markaziy sud tibbiyot laboratoriyasi, birinchi va ikkinchi Moskva tibbiy oliy bilimgoxi sud tibbiyot kafedralarining koshida sud tibbiyot ilmiy tadqiqot instituti (STITI) barpo etildi. 1941 yili uning direktorini zimmasiga bosh sud tibbiyot ekspertlik lavozimi xam yuklatildi.

1949 yili sud tibbiyot ekspertizasining byuolari tuzildi. Keyinchalik sobiq SSSR sogʻlikni saklash vazirligini bir qator buyruklari chiqdi.ulardan 166 raqamli buyruq (10.04.1962y.) – «SSSRda sud tibbiyot ekspertizasini yaxshilatish choralari». 718 raqamli (10.09.1973y.) 694 rakamli (21.02.1978y.)qarorlari xam sud tibbiyot ekspertizasi xizmatini yaxshilatish chora tadbirlarini kuzlagan.

Sud tibbiyot fani va ekspertiza xizmatini rivojlantirish uchun sud tibbiyotiga oid kullanma va darstliklar (N.V.Popov, M.I.Avdeev, A.P.Gromov, A.K.Tumanov, V.V.Tomilin, V.N.Kryukov, L.M.Bedrin, V.L.Popov va boshqalar) muxim rol uynaydi. Birinchi kollektivlik sud tibbiyot darslik 1938 yil N.V.Popov bosh muxarrirligi ostida, ikkinchi darslik 1975 yil V.S.Smolyaninov bosh muxarrirligi ostida va uchinchi 1982 yil V.N.Kryukov bosh muxarrirligi ostida nashr etildi. 1985 yil V.D.Popovning va 1990 yil V.N.Kryukovning «sud tibbiyoti» darsliklari nashr etildi.

Ilmiy-ukuv-amaliy sud tibbiyot ishlarining rivojlanishida sud tibbiyot ilmiy jamiyati muxim ahamiyatni kasb etadi.

Birinchi sud tibbiyot ilmiy jamiyati 1916 yili Peterburgda tashkil topdi. Bu jamiyatga rais qilib saylangan professor A.V.Grigorev shu yilning oʻzida vafot etdi. Jamiyatni keyingi faoliyati xakida xech qanday maʼlumot yoʻq. Faqat Oktabr revolyutsiyasidan keyin jamiyat yana kaytadan tashkil topdi. Undan keyin

Moskvada va Rostovda xam sud tibbiyot ilmiy jamiyati tashkil topildi. Jamiyatlarning ishlari haqidagi xisaboti «Sud tibbiyot ekspertizasi» to'plamida bosilib chiqarildi. 30 yillarga kelib Moskva va Rostovdagi sud tibbiyot ilmiy jamiyatlari uz faoliyatini to'xtatadi, Leningraddagi jamiyat esa o'z faoliyatini davom ettiradi. 1946 yildan boshlab esa u sud tibbiyot xodimlari va kriminalistlarning umumittifok jamiyatini tuzish uchun uz faoliyatini ko'rsata boshladilar.

1947 yili Moskvada, Kozonda, Rostovda, Ukrainada, Xarkovda, Odessada sud tibbiyot xodimlari va kriminalistlar umumittifok jamiyatining bo'limlari tashkil topdi. 1948-1949 yillarda Kozogiston, Ukraina, Belorussiya jumxuriyat sud tibbiyot va kriminalistika jamiyatlari tashkil topdi.

50-60 yillar asta-sekinlik bilan qolgan jumxuriyatlarda mazkur umumittifok sud tibbiyot ilmiy jamiyat bo'limlar tashkil topildi.

Shuni xam ta'kidlab utish kerakki, turtta umumittifok sud tibbiyot va kriminalistika konverensiya va kengashlar (1946, 1950, 1957, 1967), xamda 1, P, Sh. Umumittifok sud tibbiyot s'ezdlari Kiev – 1976y., Minsk – 1982y., Odessa – 1988y. Ekspertiza xizmatini, ya'ni amaliy va nazariy sud tibbiyotining boyishi va rivojlanishiga sabab bulgan.

1958 yildan boshlab umumittifok «sud tibbiyot ekspertiza» oynomasi chop etildi. Mazkur oynoma umumiy ittifok sud tibbiyot minbari va umumittifoq ilmiy sud tibbiyot jamiyatining organi bo'lib xisoblanadi. Uni birinchi bosh muxarriri V.I.Prozorovskiy 1978 yilgacha uz faoliyatini ko'rsatdi. 1979 yildan boshlab hozirgacha oynomani unumli rivojlanishida uning bosh muxarriri professor V.V.Tomilin katta xissa qushmoqda.

Sud-tibbiyoti fani va ekspertiza xizmatini Uzbekistonda paydo bo'lishi va rivojlanishi

Uzbekistonda xam boshqa xududlardagi kabi sud tibbiyotiga oid ishlar jismoniy daxlsizlikni buzish, unga tajovuzlik kilish natijasida vujudga kelgan. UP asr oxirlari USh asr boshlarida Urta Osiyo xududlarini arab xaliflari bosib olgandan keyin, islom dini tashkil topdi. Shaxarlarda odil sudlovni kozilar, eshon muxtasib raislari olib borardi. Jinoyat sodir bulgan ishlari avval xokim va bek tomonlaridan kurib chikar edi.

Odil sudlov diniy nazariyada, sharoitga asoslanib kelgan. Butun musulmonlar mamlakatlari buyicha xamma narsani, shuningdek sudlash uslublarini sharoit uz ichiga kamrab olgan edi.

Sud tibbiyot fani uzok va murakkab tajribalar yuli bilan vujudga kelgan. Uni paydo bo'lishi va rivojlanishiga, boshqa fanlar katori usha davrning mutaffakir va olimlar Abu-Bakir Muxammad Ibn zakari ar Rozi (865-925), Abu-Ali Ibn Sino (980-1037), abu Rayxon Beruniy (973-1048), Isomoil Jurjoniy uz mashakatli ishlari bilan katta xissa kushdilar.

Abu Ali Ibn Sino asarlari maxsus sud tibbiy faniga tegishli bulmasa xam, ular ichida ko'pgina sud tibbiyot savollarini yechadigan ma'lumotlar mavjuddir. Ular asrlar buyi sudlash va tergash ishlarida katta yordam berib kelgan. Ibn Sino «Murdalar tiriklarni ukitadi» degan makoliga asoslanib birinchilar katori, tibbiyot fanini mukammal bilish uchun murdalarni yorib urganish lozim deb aytgan.

Murdalarni yorib tekshirish asosida odamning anotamik tuzilishi, patanotamik uzgarish tugrisida kimmatbaxo ma'lumotlar beradi. Kishi ulgandan keyin murda belgilarini paydo bo'lishi (kotish, sovlash, kurish, chirish va boshqa) tugrisidagi ma'lumotlar hozirgacha uz kuchini yukotmay amaliy sud tibbiyot ishlarida kullanib kelmokda. Ibn Sino xatto ulim jarayonidagi uzgarishlarni mexanizmni xam aytadi. Masalan Kanonni (1-kitob) uchinchi kismni 294-295 betlarida ta'kidlab utganki, bizning jasadimiz ulgandan keyin tashki va kichki muxit ta'sirida ikki xil uzgarishlarga duchor bo'ladi.

Birinchi asta sekinlik bilan uz namligini yukotib bulsa, ikkinchisi-badanning uzgarishi, chirishi kechirishga kobilyatsiz bo'lishidir.

Ibn Sino asarlarida sud tibbiyot nazariyasiga oid ulim turkumlarni kurishimiz mumkin. Masalan usha konunning (1 kitob. Sh kism) va tabbiysiz, gayri tabiiy (tashki muxit ta'siridan vujudga kelgan) ulimlar xakida gapirgan. Ibn Sino tibbiyo konunining IU va U kitoblarida zaxarlar va zaxarlanish tugrisida, ya'ni toksikologiya buyicha kimmatbaxo ma'lumotlar mavjuddir. Bir necha asrlar davomida mazkur ma'lumotlardan, tibbiy bulimiga ega bulgan shaxslar ekspertizaga oid ishlarni utkazishi uchun. Foydalanib kolgan. Uning zaxar va zaxarlanish tugrisidagi ma'lumotlari shu kadar kengki, ularni XUP asrning oxirigacha keng ravishda foydalanib kelganlar. 90tadan ortik usimlik, xayvonot va mineral modda zaxarlar tafovut qilingan. Akonit kora archa mevasi, korakasovlar eng zaxarli usimliklardan xisoblanadi deb ta'kidlab utgan. Kuzikorin, zamburuglarni zaxarli va zaxarsiz turkumlarga bo'lib ularni xar birini ta'rifini berib utgan. Ularni iste'mold kilgandan keyin organizmda bo'ladigan uzgarishlar tugrisida tuxtalib utgan.

Abu Ali Ibn Sino uz tajribalariga asoslanib zaxarlanish, ya'ni zaxarni ta'siri, uni dozasiidan, tozaligidan, sifatidan va organizmga yuborish yullaridan boglik deb ta'kidlab utgan. Masalan simob tugrisida usha kitobni 427inchi betida quyidagilarni yozgan: '...simob tugrisiga kelsak, uni ichgan kishilar deyarli kasal bulmaydi, chunki me'da ichak yullaridan uzgarmay chikib ketadi. Agarda mazkur tirik simobni kulok teshigidan yuborsa, kattik ogrik paydo bo'ladi, kishi xushidan ketadi, xatto muskullari kisilishadi. Kulokka simob kirgan tomon tana ogirliqi seziladi, ayrim vaktlarda tutkanok kuzatilishi mumkin, chunki simob miyaga ta'sir kiladi'. Bangidevona tugrisida u shuni yozadi «...bangidan, bosh aylanish, uykuga torilish, mast bo'lish. Ayrim vaktlarda bir miksol bangi, odamni usha kuni uldiradi. Agar uni yarmini, yoki yarmidan kamroyoini ichsa-undan uxlatadi, mast kiladi, fakat kuchsizlangan, kuchi past kishini uldiradi»(usha kitob 441-442).

Ibn Sino uz asralarida shaxsni identifikatsiya kilish masalalar tugrisida xam ma'lumotlar bergan. Galan va Gippokrat fikrlarini tasdiklab 4 xil bosh suyagi mavjudligini ta'kidlagan. Jaroxatlanish tugrisida anatomik butunligini, fiziologik vazifalarini buzilishi va xar bir muxitga xos morfologik uzgarishlar ruy berishi tugrisida tuxtalib utgan. Ikki turkumli, tabiiy va tabiiysiz asfiksiyalar tugrisida xam ma'lumot bergan.

Urta Osiyo va Kozogiston Rossiyaga kushilishi XIX asrning ikkinchi yarmi, isloxat sudiga (1864y.) tugri keladi. Shuning uchun mazkur isloxat Uzbekistonda sud kilish jarayonida uz ta'rifini ko'rsatadi. Toshkent, Samarkand, Fargona va

boshqa hospital xakimlar ma'muriy organlar talablariga asoslanib ekspertiza utkazish uchun, ya'ni birinchi sudlar talablariga asoslanib ekspertiza utkazish uchun taklif kilinar edi.

Sud tibbiyot fanining, xizmatining rivojlanishi, sud tibbiyot kafedralarining paydo bo'lishi va rivojlanishi bilan bog'liq.

1920 yili Toshkent Davlat dorulfunun tibbiyot fakultetini tuzilishi sud tibbiyot kafedrasini barpo etilishini xam kuzlagan. Lekin ikki yil davomida u sud tibbiyot kursi sifatida, birinchi gallar umumiy patologik, keyinchalik gistologik shu'basiga kiritildi. Fakat 1922 yildan boshlab A.S.Ilin raxbarligi ostida sud tibbiyot shu'basining va sud tibbiyot ekspertizasini ishi faol ravishda rivojlanadi. Shu'ba kadr tayyorlashga kirishdi. 1928 yili 6ta sud tibbiyot mutaxassislari Samarkand, Andijon, Kukon, Fargona, Xodjikent va Termez shaxarlariga junaydilar. Ular bu shaxarlarda sud tibbiyot xizmatini barpo etib, viloyat sud tibbiyot byurolarini tuzishga negiz tayyorlaydilar.

1928 yili Toshkent Davlat tibbiyot fanlari nomzodi, dotsent I.V.Markovin tayinlanadi. 1930 yildan boshlab u bosh sud tibbiyot eksperti lavozimini xam olib boradi. Sud tibbiyot ilmiy-pedagogik va amaliy ishlar uzviy boglanadi. I.V.Markovin va kafedra assistentlari ekspertizada faol ish olib borib uni sifatini oshiradilar. 1935 yili, ishlarning yigindisiga asoslanib I.V.Markovinga professorlik unvoni beriladi. U 1944 yili Uzbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi faxriy unvoni olishga muvassar buldi.

1946 yildan 1958 yilgacha kafedra mudiri bo'lib dots. N.F.Kolosova ishlaydi.

1958 yildan to 1963 yilgacha TashDavTI sud tibbiyot kafedrasining mudirligi va Uzbeksiton sog'likni saklash vazirligining bosh sud tibbiyot eksperti lavozimlarini dots. S.Sh.Shaxobutdinov olib boradi. Kafedra va ekspertiza xodimlari sud tibbiyot ilmiy-uksv-amaliy ishlarini rivojlanishiga faol katnashadilar. S.Sh.Shaxobutdinov tashabussi va uning faoliyati tufayli bosh byuro sud tibbiyot ekspertizasining yangi imorati barpo etiladi.

1963 yildan boshlab Toshkent Davlat tibbiy oliy bilimgoxi sud tibbiyot kafedrasining mudiri lavozimini prof. L.M.Eydlin olib boradi. U shaxs avvalo Samarkand, keyinchalik Toshkent (1954-1966yy.) sud tibbiyot kafedra va byuro ekspertizalarida sud tibbiyot fanining ilmiy ukuv-amaliy ishlarini rivojlanishiga katta xissa kushdi. Uning ilmiy ishlari ikki tarmok orkali rivojlanadi. Birinchisi mexanik jaroxat, shaxsan uk otar jaroxat bulsa, ikkinchi esa daliliy ashelar tekshirish tarmog'idir. Uning raxbarligi ostida 7 kishi dissertatsiya yoklab tibbiy fanlar nomzodini olishga muvassar buldilar. 1963 yili uni «uk otar jaroxatlari» nomli asri nashr etildi.

1935 yili Samarkand Davlat tibbiyot kafedراسi tashkil topildi. Uning mudiri kilib tibbiyot fanlar nomzodi V.S.Pyaternov tayinlandi.

Ikkinchi jaxon urushi davrida SamDavTI sud tibbiyot kafedra mudirlik lavozimini prof. M.I.Riskiy olib bordi. U kishi bilan birgalikda evakuatsiya davrida Liningraddan kelgan xarbiy tibbiyot akademiyasining ukituvchilari xam ish olib bordilar.

1954 yildan 1963 yilgacha prof. L.M.Eydlin, 1963 yildan 1971 yilgacha prof.M.G.Bereza va 1972-1984 yilgacha dots. X.M.Murtazaev SamDavTI sud

tibbiyot kafedrasida mudirlik lavozimini olib borganlar.

1959 yildi Andijon Davlat tibbiyot instituti sud tibbiyot kafedraasi tashkil topdi. Uning birinchi mudiri dots. V.A.Kajev 1959 yildan to 1970 yilgacha ishladi. 1970 yildan 1978 yilgacha kafedra mudiri lavozimini dots. V.B.Ayrapetov olib bordi.

1972 yili Urta Osiyo Pediatriya tibbiyot instituti sud tibbiyot kafedraasi tashkil topdi. Uning mudiri kilib dots. A.R.Raximov tayinlandi. U to umrini oxirigacha (1984)shu lavozimda ishlab keldi.

Xozirgi paytda Uzbekistondagi beshta tibbiy oliy bilimgoxi (1- ToshDavTI, 2- ToshDavTI, SamDavTI, AndDavTI, TashDavPTI) sud tibbiyot kafedralarining xodimlari amaliy sud tibbiyot ekspertizaldari bilan birgalikda jumxuriyatimizda sud tibbiyot ekspertiza xizmatining yanada rivojlanishida samaradorlik bilan ishlamokdalar. 1990 y. BuxDavTI shuningdek uning sud tibbiyot kafedraasi tashkil topdi.

Uzbekistonda 1954 yili umumittifok sud tibbiyot ilmiy jamiyatining bulimi tashkil topdi. Uning birinchi raisi kilib tajribali sud tibbiyot eksperti L.F.Shifris saylandi. 1958 yili Toshkentda Urta Osiyo va Kogoziston sud tibbiyot va kriminalistlar kengashi utkazildi.

1964 y. Nukusda, 1965 y. Urgenchda kengaytirilgan ilmiy-amaliy sud tibbiyot konferensiyalari utkazildi.

1990 yili Uzbekiston sud tibbiyot tarixida birlashish sodir etildi, ya'ni sud tibbiyot nazariya bilan ekspertiza amaliyoti birlashuvi xosil buldi. Uzbekiston soglikni saklash vazirligining (sud tibbiyot ilmiy-ukuv-amaliy birlashmasi) tuzish tugrisida 173 rakamli buyrugi chikdi (28.02.90yil). mazkur buyrukga asoslanib Respublikamizda sud tibbiyot xizmatini yaxshilash, ilmiy-amaliy kadrldar saviyasini oshirish ekspertiza ishlarini takomillashtirish, erishgan ilmiy yutuklarni amaliy ekspertizada kullanishi uchun «sud tibbiyot ilmiy-ukuv-amaliy birlashma»sining nizomiy tasdiklandi. Bu birlashmani sodir etilishi, ya'ni sud tibbiyot nazariyasi bilan ekspertiza amaliyotini birlashuvi Uzbekiston sud tibbiyotni rivojlanishida muxim davr buldi. Professor-pedagogok xodimlarini amaliy ishdagi bevosita ishtiroki, albatta sud tibbiyot ekspertizasi sifatini oshiradi:uz navbatida ekspertiza materiallaridan kafedra xodimlarni foydalanishi dars jarayonini yanada yaxshilatdi. Amaliy ilmiy ish uchun ilmiy izlanishlarning yechiladigan manbasidir, xamda uzluksiz vazifalar belgilovchi va ularning xal bo'lishini talab kiluvchi manbaidir: shu bilan birga kafedra xodimlarining amaliy ishlari, ularning xilma-xilligi, tergov va sud protsessida xulosalarning, tekshiruvida utkazilishi xodimlarning nazariy va amaliy usishi uchun muxim shart-sharoit va imkoniyat yaratadi.

1975 yili «Uzbekiston sud tibbiyot ekspertlarining ilmiy ishlar tuplami»nashr etiladi.

1978 yildan boshlab xozirgi paytgacha «sud tibbiyot daliliy ashyolar tekshirishining muxim muammolari» degan tuplami xar yili yoki ikki yilda bir marta muntazam ravishda nashrdan chikib turmokda.

TIBBIY TERMINLAR

1. Intergenitik.
2. Reproduktiv salomatlik.
3. Poliuriya.
4. Gipertoniya.

“Aqliy hujum” usuli. Bu usul orqali shaxsni erkin shakllantirish mumkin. Jarayonni boshlashdan avval gurux talabalariga savol beriladi va bir necha daqiqa ichida shu savolga oid, har bir o‘quvchi o‘zining fikrini bayon etishi kerak.

- Bu javob yoki fikr o‘rinli yoki noo‘rin bo‘lishi mumkin, ammo, o‘qituvchi ham qolgan o‘quvchilar ham javob bergan o‘quvchiga tanbeh bermaydilar.
- O‘qituvchining yordamchisi doskaga yoki flep kartaga har bir o‘quvchining javobini yozib boradi. Har bir o‘quvchi uning berayotgan javobini tinglamoqlari lozim.
- Qanchalik ko‘p fikr bildirilsa, natija shuncha yaxshi bo‘ladi.
- Bu usulda dars o‘tilganda qisqa vaqt ichida har xil variantdagi javoblar va shu mavzuga oid o‘quvchilarning mulohazalarini to‘plash imkoniyatiga ega bo‘lamiz.
- Har qanday javoblar usul so‘ngida muhokama qilinadi.

”Mozaika” - ish o‘yinini o‘tkazish usuli

Bunda tinglovchilar guruh-larga bo‘linadilar. Mavzuga oid rasmlar konvertga joylashtiriladi. Har bir guruhdan tinglovchi konvert tanlab, ichidagi rasmlarni ma’lum vaqt ichida to‘g‘ri joylashtirib berishlari shart.

So‘ngra o‘qituvchi to‘g‘ri javobni doskada ko‘rsatadi. Birinchi va to‘g‘ri javob bergan guruh baholandi

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. Patologik anatomiya xizmatini vazifalariga nimalar kiradi ?
2. Patologik anatomiya rivojlanishi necha davirga bo‘linadi?
3. Sud tibbiyot fanining tarixi.
4. Sud tibbiyoti fani, vazifalari va ahamiyati.

VAZIYATLI MASALALAR

1. Fuqaro A., mehmonda bo‘lgan vaqtida o‘zini yomon his qila boshladi, harorati ko‘tarilib, hansirash yuzaga keldi. Chaqirilgan tez tibbiy yordam vrachi ikki

tomonlama krupoz pnevmoniya diagnozini qo‘ygan. Ahvolining og‘irligiga qaramay vrach bemorni shaharda doimiy ro‘yxatdan o‘tmaganligi vaji bilan shifoxonaga yotqizishdan bosh tortdi. Bir necha soatdan so‘ng bemor vafot etdi.

A. Ushbu holat qanday baholanadi?

- a) jinoyat
- b) qilmish
- v) hech qanday nuqsonga yo‘l qo‘yilmagan.

B. Ushbu holat O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida qaysi modda bilan belgilangan?

- a) 116- modda
- b) 117- modda
- v) 114- modda
- g) 115- modda

TEST SAVOLLARI

1. Patologik anatomiya so‘zini ma’nosi

- 1. (grekcha “patos”-kasallik,”logos”-ta’limot)
- 2. (lotincha”patos”-a’zo,”logos”-ta’limot)
- 3.(yunoncha”patos-kasallik,”logos”-ta’limot)
- 4. (yunoncha”patos-kasallik,”logos”-o‘qimoq)

2. Patologik anatomiya rivojlanishi necha davirga bo‘linadi

- 1. 3 ta davirga
- 2. 4 ta davirga
- 3. 2 ta davirga
- 4. 1ta davirga

3. Patologik anatomiya xizmatini vazifalariga nimalar kiradi

- 1. Barcha javoblar to‘g‘ri
- 2. Kasalliklar va ularni asoratlaridagi tuzalish (morfologik) o‘zgarishlarni o‘rganadi
- 3. Kasalliklarni etiologiyasi va avj olish sharoitlarini o‘rganadi
- 4.To‘g‘ri javob berilmagan.

4.Patologik anatomiyaning tekshirish usullari

- 1. Jasadni yorib tekshirish,jarroxlilik va biopsiyalar materiallarini

2. Tekshirish, tadqiqot materiallarini tekshirish

3. Bosh miyaga qon quyilishini tekshirish

4. Qon ketishini tekshirish, yaralarni bitishini tekshirish, jasadni yorish

5. A'zo, to'qima va hujayralarda kasallik natijasida paydo bo'ladigan holatlarni o'rganadigan fan nomi

1. patologik anatomiya

2. anatomiya

3. gistologiya

4. sitologiya

2.1.O'quv moduliga ajratilgan soat 2	Sud tibbiy ekspertiza turlari, ob'ektlari, tuzilishi,tashkiliy tuzilmalari
---	---

Ma'ruza mashg'ulotini o'qitish texnologik modeli

Vaqt 80 daqiqa	Tinglovchilar soni:10-15ta
O'quv mashg'ulotining shakli va turi	Nazariy mashg'ulot
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sud tibbiyotida daliliy ashyolarni tekshirishning asoslari 2. Sud-kimyoviy tekshiruv ob'ektlari haqida tushuncha 3. Dalilily ashyolar ekspertizada qon va qon dog'larining laboratoriyada tekshirish - usullari 4. Odam organizmi ajralmalari va sochlarni tekshirish 5. Zaxarlanishning sud-tibbiyoti ekspertizasi isbot topish manbalari
<p>O'quv mashg'uloti maqsadi:</p> <p>1.Ta'limiy : Tinglovchilarga nazariy bilimlarni olish va ularni mustahkamlash Amaliy ko'nikmalarni egallash Egallangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash Deontologik tarbiyaning shakllanishi Amaliyotda axloqiy javobgarlik hissi va aloqalarni tarbiyalash</p> <p>2.Tarbiyaviy maqsadi Mutaxassislikka javobgarlik hissini shakllantirish Insonparvarlik va rahmdillilik hissini shakllantirish O'z bilimlarni kengaytirishga qiziqishni tarbiyalash Amaliyotda extiyotkorlik va e'tiborlilik xissini shakllantirish</p>	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatini natijalari:
O'zbekiston respublikasida sud tibbiy ekspertizasining protsessual va tashkiliy asoslari. Sud tibbiy ekspertiza turlari, ob'ektlari, tuzilishi,tashkiliy tuzilmalari. O'zbekiston Respublikasida sud tibbiyoti va sud tibbiy ekspertizaning rivojlanish tarixi. Sud tibbiyotining biologiya, huquqshunoslik fanlari va tibbiyotning boshqa sohalari bilan	<ul style="list-style-type: none"> • O'zbekiston respublikasida sud tibbiy ekspertizasining protsessual va tashkiliy asoslarini • Sud tibbiy ekspertiza turlari, ob'ektlari, tuzilishi,tashkiliy tuzilmalarini • Sud tibbiyotining prinsiplarini • Aholiga tibbiy profilaktik yordam

bog'liqligi. Sud tibbiyoti fani va bu soha muammolari. Sud tibbiyotining prinsiplari. Sud tibbiyotining ma'naviy hamda ma'rifiy ahamiyati.	sifatini oshirishni <ul style="list-style-type: none"> • Huquq,qonun, kodeksini bilishi lozim • Huquq turlari. Jinoiy huquq haqida tushunchani • Sud tibbiy ekspertiza turlarini Sud tibbiy ekspertiza faoliyatini belgilovchi me'yoriy hujjatlarni
O'qitish metodlari	“moychechak metodi” “aqliy hujum” usullari bilan ishlash
O'quv faoliyatini tashkil etish	Jamoaviy va guruxlarda ishlash ,yakka tartibli
O'qitish vositalari	Doska ,videofilmlar, chizma,nazorat varoqlari,matnlar
Qayta aloqaning usul va vazifalari	Og'zaki so'rov, tezkor so'rovyozma so'rov test, misol,va mashqlar bajarilgan o'quv topshiriqlarini baxolash

Mashg'ulot uchun talab etiladigan vaqti 80 minut

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
1-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish 10 daqiqa	<p style="text-align: center;">Tashkiliy qism</p> <p>1 O'qituvchi sinfga kirib tinglovchilarning o'quv bo'limi tomonidan berilgan ro'yxat asosida tinglovchilar davomatini darsga tayyorligini tekshiradi, ichki tartib qoidalariga rioya qilishni tasdiqlovchi tilxat oladi yangiliklar eshitiladi va aytiladi.</p> <p>2.O'quv mashg'ulotining mavzusi, maksadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi</p> <p>3.Dars davomida tinglovchilarni faollashtirish uchun qo'llaniladigan usullarni aytib</p>	Javob beradilar, tinglaydilar,yozib oladilar

	o'yin qoidalirini tushintiradi.	
<p>2-boskich. Amaliy qism 65 daqiqa</p> <p>1.O'tgan mavzu bo'yicha tinglovchilar bilimni tekshirish va baxolash 20-25 daq</p> <p>2.Yangi mavzuni to'liq bayon etish 30-40.</p> <p>3.O'qitishning noan'anaviy usullarini qo'llagan xolda tinglovchilar bilimni mustaxkamlash</p>	<p>1.Tinglovchilarning bazaviy bilimlarini tekshirish maqsadida ulardan kirish testini olish.</p> <p>2.Yangi mavzu mazmunini o'qituvchi tomonidan "Ma'ruza o'qish" usulida tushuntiriladi. Tinglovchilarga «moychechak metodi» tarzida mavzu mustahkamlanadi.</p>	<p>Tinglovchilar bilimlarini eslab, test savollarigi javob beradilar. Savollarga aktiv javob beradilar. Yangi mavzu bayonini yozib oladilar. Tushinmagan joylarini savol tariqasida yo'llab javob oladilar."Baliq skeleti " sxemasi bo'yicha tinglovchilar tomonidan to'ldiriladi</p>
<p>3-bosqich</p> <p>Yakuniy 5 daqiqa</p>	<p>Dars xulosalanib, aktiv qatnashgan tinglovchilar rag'batlantirilib, baxolar e'lon qilinadi .</p> <p>Uyga vazifa: Sud tibbiy ekspertiza turlari, ob'ektlari, tuzilishi,tashkiliy tuzilmalari mavzuni o'qib kelish.</p> <p>Tavsiya etiladigan adabiyotlar:</p> <p>1. "Sud ekspertizasi", A.SH.Baratov, R.K. Abdullayev, B.X.Xamidov Toshkent – 2025 y.</p>	<p>Tinglaydilar, uyga vazifani belgilab oladilar</p>

Mavzu: Sud tibbiy ekspertiza turlari, ob'ektlari, tuzilishi,tashkiliy tuzilmalari

Dars rejasi:

1. Sud tibbiyotida daliliy ashyolarni tekshirishning asoslari
2. Sud-kimyoviy tekshiruv ob'ektlari haqida tushuncha
3. Dalaliliy ashyolar ekspertizada qon va qon dog'larining laboratoriyada tekshirish -usullari
4. Odam organizmi ajralmalari va sochlarni tekshirish
5. Zaxarlanishning sud-tibbiyoti ekspertizasi isbot topish manbalari

Respublika bosh STE byurosi, viloyatlar sud tibbiyot byurosi muassalarida laboratoriyalar mavjud. Ular daliliy ashyolarni tekshirish laboratoriyalari deb ataladi. Mazkur laboratoriyalar biologik, tibbiy-kriminalistik va sud-kimyo bo'limlaridan iboratdir. U yerda tekshirilayotgan obektlarning taxlili sud tibbiyot ekspertizasi sifatini oshiradi va muxim amaliy ahamiyat kasb etadi. Xozirgi zamon asbob uskunalari, texnika taraqqiyoti yo'qori darajada sezgir uskunalarni ishlab chiqarib, kichik miqdorli obektlarni tekshirish, katta mazmunli informatsiya olishga imqon beradi zamon talablaridan biri laboratoriyalarni kompyuterizatsiya va avtomatizatsiyalashtirishdir. Ushbu maqsadga erishish laboratoriya ishlarini komplektatsiyalashtirishni talab etadi. Masalan, sud tibbiyot laboratoriyasini markazlashtirib uni immuno-biokimyo, sitologik, biofiziko-texnik, gistologik va ximiko-toksikologik bo'limlarga ajratish mumkin. Ammo ayni paytda barcha viloyatlar bo'yicha biologik va sud-kimyo, tibbiy-kriminalistika bo'limlari o'z faoliyatlarini ijro etmokedalar. Qolganlari tashkil etish arafasidadir.

Dalaliliy ashyolar ekspertizada qon va qon dog'larining laboratoriyada tekshirilishi.

Xar bir tibbiyot xodimi sud tergov organlari tomonidan voqea sodir bulgan joyga chakirilishi va u yerda topilgan daliliy ashyolarni yigish, sud tibbiyoti laboratoriyalariga yuborishda yordam berishi zarur va u qonunga binoan buysunishi lozim. O'zbekiston Respublikasi jinoyat protsessual kodeksining 59 moddasida shunday deyilgan: «jinoyat kilish kuroli bulgan yoki uzida jinoyat izlarini saqlab qolgan, yoxud jinoiy xarakat obekti bo'lgan narsalar, shuningdek, ishga doir xaqiqatni aniqlashga xizmat qilishi mumkin bo'lgan boshqa narsalar jinoyat ishi buyicha daliliy ashyo bo'ladilar». Daliliy ashyolar turli mutaxassislar, birinchi navbatda, albatta tibbiyot ekspertlari, sud kimyogarlari va kriminalistlar tomonidan tekshiriladi. Sud tibbiyoti turli buyumlar, ulardagi izlar va boshqa obektlarni o'rganadi. Bularni tekshirish uchun albatta chuqur tibbiy bilimga ega bo'lmok kerak. Sud tibbiyotida daliliy ashyo obektlariga tana a'zolari kislmlari va insonning o'zidan chikaradigan turli xil ajralmalar, tana to'qimalari, shuningdek qon va uning izlari, sochlar, shaxvat, siydik, ter, organizmning yumshok tukimalari va xokazolar kiradi. Yo'qorida qayd qilingan obektlarni tekshiradigan shaxslar daliliy ashyolar tekshiruvchi sud tibbiyot ekspertlari deyiladi. Daliliy ashyolarni tekshirish sud ajrimi yoki tergovchining karori asosida o'tkaziladi.

Qon va uning dog‘larini tekshirish.

Sud tibbiyoti amaliyotida daliliy ashyolarning eng ko‘p tekshiruv obekti bu qondir. Qonni tekshirish boshqa va shunga o‘xshash ekspertizalarga nisbatan 80%ni tashkil qiladi. Og‘ir jinoyatlar, masalan, odam o‘ldirish, nomusga tegish, shikast yetkazish, yul transport xalokatlari sodir etilganda daliliy ashyolardan qon izlari topilib, uning qaysi tur va guruxga mansubligi. Jinoyatni ochishda bu juda muxim ahamiyatga egadir. Fuqorolik ishlari ekspertizasida, masalan, otalik va onalikni aniqlashda, bolalarni almashtirish xollarida qon tekshirilishi muxim ahamiyat kasb etadi.

Suyo‘q qonni tekshirish. Sud tibbiyot laboratoriyalarida qon suyo‘q va dog‘lar (izlar) ko‘rinishida tekshiriladi. Otalik (validalik) va onalik (validiyalik)ni aniqlash kabi baxsli xollarda, bolalar almashtirilganda, jabrlangan yoki ayblanuvchining qonlarini daliliy ashyo sifatidagi tekshirish natijalarini solishtirishda, qiyoslashtirish uchun namuna sifatida suyo‘q qon tekshiriladi. Ayni paytda qonni individualizatsiyalash uchun eritrotsitlar, leykotsitlar, zardob, ferment sistemalari tekshirilishi mumkin. Eritrotsitlar sistema bo‘yicha AVO klassik guruxlaridan tashqari MN, rezus, Lyuis, R gurux sistemalari xam aniqlanadi. Kelajakda Lassern, Kell, Daffi, Diego, Kir, KU va boshqa guruxlar sistemalarini xam keng qo‘llash ko‘zda tutilmoqda.

AVO sistemasi (klassik guruxi) o‘zida nafaqat agglyutinogenlar, balki agglyutininlarning mavjudligi bilan boshqa guruxlardan farq qiladi. Uni sud tibbiyot laboratoriyalarida aniqlash asoslari boshqa tibbiyot karxonalarida (jarroxlik, travmatologiya, qon kuyish stansiyalari, ginekologiya va akusherlik, xokazalar) aniqlash prinsiplaridan xech xam farq qilmaydi. Bu tekshirish usullari agglyutinin va agglyutinogenlarning qonda mavjudligiga asoslangan. Farqi faqat texnik jixatdan bajarilishida.

Agar klinik laboratoriyalarda agglyutinogen va agglyutininlarni aniqlash yassi jismlar orqali (likopcha, chinni idishlarda, plastinkalarda) amalga oshirilsa, sud tibbiyotda esa probirkalarda tekshirish o‘tkaziladi.

Buning uchun sentrifuga orqali, tekshirilayotgan qon zardob va eritrotsitlarga ajratiladi. Eritrotsitlar standart anti-A (alfa) va anti-V (beta) zardoblari bilan tekshiriladi. Tekshirilayotgan qon zardoblari esa standart A va V eritrotsitlari bilan tekshiriladi. Agglyutinatsiya reaksiyasiga asoslanib eritrotsitlar tarkibida u yoki bu agglyutinogen (antigen)lar mavjudligi aniqlanadi. Agar eritrotsitlar anti-V (beta) zardobi ta‘siridan agglyutinatsiya xosil qilsa, unda V antigeni va anti-A (alfa) zardobi ta‘siridan xosil qilsa – A antigeni (agglyutinogeni) mansubli guruxlar mavjudligi aniqlanadi. Tekshirilayotgan qon zardobida agglyutininlar (antitelalar)

aniqlanadi. Agar zardob A eritrotsitlari bilan agglyutinatsiya xosil qilsa unda zardobda alfa agglyutinini va V eritrotsitlari bilan xosil qilsa beta agglyutinini borligi aniqlanadi. AVO sistemasi turt guruxga bo'linadi. Birinchi guruxi alfa, beta agglyutinini va antigen O(N) mavjudligi, ikkinchi guruxi antigen A va beta agglyutinini, uchinchi guruxi antigen V va alfa agglyutinini, to'rtinchi guruxi esa faqat AV antigenlari mavjudligi bilan tafovutlanadi. Volidialik va volidalik ekspertizasini o'tkazish uchun klassik AVO sistemasidan tashqari boshqa eritrotsitar MN, R, Rh, izoferment sistemalari xolinesteraza, jovxar fosfataza va boshqalari tekshiriladi.

Sud tibbiyot laboratoriyalarida qon suyo'q xolda MN sistema guruxlarini aniqlashda xam tekshiriladi. Bu sistemaning guruxlari undan ortiq turlarni o'z ichida oladi. Eng avvalo, M va N agglyutinogenlari kashf qilindi (1927 yilda). So'ngra birin-ketin boshqa turlar xam ma'lum bo'la boshladi. Bu agglyutinogenlar eritrotsitlar tarkibida mavjuddir. Mazkur gurux MN sistemasi deb nomlangan.

M va N agglyutinogenlari odamlar qonida aloxida yoki birgalikda uchrashi mumkin. Shuning uchun xam M, N va MN qon guruxlari (tiplari) o'zida mavjud bo'lgan odamlarni bir-biridan farqlashadi. Bu agglyutinogenlar AVO sistemasi guruxlaridan farqli ravishda qonda tegishli agglyutinogenlarga ega emas. Qon tiplarini aniqlash uchun anti-M va anti-N immunologik zardoblar qo'llaniladi, ya'ni, xayvonlarni (kuy, kuyon va boshqalarni) immunizatsiya orqali olingan immun zardoblari qo'llaniladi. Yapalok chinni likopchalarda tajriba o'tkaziladi.

Qon izlarini tekshirish. Qon izlarini o'rganish tergov uchun muxim ahamiyatga egadir. Ularning joylashishi, soni, shakli, rangi va izlarning namligi quriqligi, rangining tuqligi qay darajada ekanligiga qarab sud tibbiyot ekspertlari oldiga ko'yilgan bir talay muomolar xal kilinadi. Masalan, qon murda atorifida xalqob bo'lib yotgan bo'lsa, uni tashqi qon ketishdandeb uylash mumkin. Agar murda topilgan joyning devorlariga qon sachragan bo'lsa, unda voqea sodir bo'lgan joyda nafaqat u xayyotligidagi shikastlanish, balki, arteriyadan qon ketganligini xam ko'rsatadi. Qon izlarining joylashishi, shakli o'lim boshlanishi paytida murdaning kandy xolda bo'lganligini va tushish burchagini xam ko'rsatish mumkin.

Qon izlarining sirtidagi namlikning bulgani darajasiga, rangiga qarab, uning allaqachon paydo bulganligini aniqlash, shuning uchun xam o'lim yuz bergan vaqtini taxminan aytish mumkin. Buyumga tushgan paytdan boshlab, kuzdan kechirib chikishgacha (nazorat) ko'p vakt o'tmagan xollarda izlar xo'l, och-kizil tusda bo'ladi. Tashki muxit shart-sharoitlari xarorat, yil fasli va boshqalar e'tiborga olinadi.

Qon izlari xususiyatlarini tekshirish nafaqat zurlik bilan sodir etilgan o'lim xodisalarini aniqlashdagina muxim ahamiyatga ega bo'lib qolmasdan, balki,

jinoyatkorlik bilan sodir etilgan jinsiy aloqa ishlarida xam muxim bir ma'no kasb etadi. Maslan, ayblanuvchining (gumondorning) ichki kiyimlarida qon dog'larining joylashishiga qarab ular zurluk bilan qilingan jinsiy aloqa tufayli jabrlanuvchining nomusga tekkanligidan kelib chiqqanligini (paydo bulganligini) aytish mumkin. Va nixoyat, qon izlarining tashki xususiyatlarini o'rganish, jabrlanuvchining kiyimlarida, badanida, ayblanuvchilar va boshqa shaxslarining kiyimlarida, badanida ularning xosil bo'lish yullari sabablarini aniqlashga yordam beradi. Shunday qilib, kon izlari xususiyatlarini o'rganish bizlarga jinoyat katta yordam berish mumkin. Shikast yetkazilgan quollaridagi, voqea sodir bo'lgan joylarni kuzdan kechirganda, odam uldirish, zurlab nomusiga tekkanda, turli xil avtomobil va boshqa xodisalarida qon izlarini tekshirish katta ahamiyatga egadir. Ularni tekshirish xaqiqatni yuzaga chiqarishda xal qiluvchi rol uynashi mumkin. Qon izlarini ekspertiza qilish paytida bir qator savollar xal qilinishi mumkin: masalan, dog' qon dog'i ekanligini aniqlash; xilini ya'ni odamga yoki xayvonga tegishligini, guruxga mansubligini aniqlash, qonning kaysi a'zoga tegishli ekanligini; qonning qaysi jinsga, yoshga – erkakkami yoki ayolga, chakoloqqami yoki kttta odamga va xakozalarni aniqlash kabilar. Yo'qorida aytib o'tilgan savollarning birinchi uchasi daliliy ashyolarni tekshirishda kariyib doimiy beriladigan savollarga kiradi.

Qon mavjudligini aniqlash.

Qon mavjudligini aniqlash aloxida xollarda juda mushkul muammolardan biridir. Chunki juda ko'p narsalar turli xil buyumlarning sirtiga tushgach yoki to'kilgach, tashqi ko'rinishidan qon dog'lariga o'xshab ketishi mumkin (turli xil meva sharbatlari, ba'zida qon izlari umumiy qonga o'xshamasligi mumkin). Yoki aksincha, ba'zida qon izlari umumiy qonga o'xshamasligi mumkin. Izlardagi qonni aniqlashga yunaltirilgan barcha tajribalar taxminiy (dastlabki) va aniq (ishonchli) dalil bo'la oladigan sinash usullaridan iboratdir.

Taxminiy sinov tajribalari. Dog'lar xamma vaqt xam tashki kurinishidan qonga uxshamasligi tufayli, ba'zida esa uzida qon dogi mavjud bulgan buyumning (buyum-tashuvchi) uzini xosligiga karab, qon mavjudligiga shubxa tuldirgan izlarini aniqlash juda qiyinlashadi (ayniqsa, izlar qoramtir, tuk rangli narsalarda joylashgan bo'lsa).

Shuning uchun, bunday xollarda yoki bo'lmasa, voqea sodir bo'lgan joyini tekshirayotganda qon topilishi extimoli bo'lgan narsaning atrof joyini aniqlashtirish uchun dastlabki sinov tajribalarini qullash kerak. Bu sinov yullari dastlabki qadamlardir, chunki dog'da qonni bor yoki yo'qligini va musbat va manfiy tajribalar natijasi ko'rsata olmaydi. Shu bilan birga bu sinovlar daliliy ashyolarni taxminan aniqlashda yordam berishi mumkin. Ayniqsa, oddiy ko'z bilan izlarning mavjudligini ilg'ab olish qiyin bo'lsa yoki ongli ravishda yo'kotilgan bo'lsa. Qon,

temir moddasi, qon fermentlarini aniqlash uchun bir qancha dastlabki sinov usullari keltirilgan. Bu tajriba – usullaridan tashqari, shubxali joylarni ultrabinafsha nurlari ostida tekshirishdan xam foydalanish mumkin. Bunday qon izlar tuk-jigarrang va barkutsimon kurinishga ega bo'ladi. Ammo, zang va boshqa narsalar ultrabinafsha nurlar yordamida tekshirilganda, bir-biriga juda o'xshab ketadi. Qon fermentlari bo'lmish katalaza va peroksidazani aniqlashda ishlab chiqarilgan dastlabki kimyoviy sinov raaksiyalari (tajribalari) bu borada asosiy rol uynaydi.

Ishonchli sinov usullari. Qonning shakliy elementlari, gemoglobin yoki uning xosilalari (derivantlari)ni aniqlash, dog'dagi qon mavjudligini aniqlashning eng ishonchli usullar, morfologik usul sud tibbiyot laboratoriyalarida qullanilmaydi, chunki, qonning shakliy elementlari burishib, uz shaklini o'zgartiradi va ularni aniklash mumkin bo'lmay koladi, mikrokrystal va spektral usullari qo'llaniladi. Mikrokrystal tajribalari gemin va gemaxromagaen kristallarini topishga asoslangandir. Keyinchalik, gemin kristallaridan boshqa galloidlardan (yod-gemin, brom-gemin va xakozalar) ajratib olish mumkinligini aniqlangan. Spektral usullari dog'da gemoglobin va uni xosilalarini aniqlashga asoslangan. Mikrokrystal va spektral tajribalarini ijobiy natijalari dog'da qon mavjudligini ko'rsatadi, biroq eng yomon tajriba xam uning yo'qligini ko'rsatib berolmaydi. Chunki, tashqi muxitning ko'pgina omillari bu tajribalarga (reaksiyalarga) yomon ta'sir qilishi mumkin. Natijada mazkur usullar natija bermaydi. Agar qon izlar moybuyoklar, sement, tuprok, oxak, yog, mazut, benzin, kerosin va boshqa yoqilg'i moddalari: sovun, zang, gung va xakozo ifloslantiruvchi moddalar; dog'lar qotib qolganda, chirish orqali kelib chiqadigan o'zgarishlar yuz berganda, yo'qori temperatura ta'sir kilganda, kuyosh nurlari, yuvuvchi moddalar va boshqa bir kancha omillar tufayli ifloslangan bo'lsa, unda mikrokrystal va spektral reaksiyalar yaxshi natija bermaydi. Va nixoyat, gemoglobin xosilalariga xos bo'lgan spektral (gemoxromogen) qonga tegishli bo'lmagan izlarni tekshirganda xam xosil bo'lishi mumkin. Masalan, tabiyatda keng tarkalgan sitoxromlar ijobiy reaksiya berishi mumkin. Shuning uchun xam ancha oddiyrok va kulayrok (samaralirok) bo'lgan boshqa usullarni izlash boshlandi. Xromatografik usul shulardan biridir. Xromatografiyaning keng tarqalgan ko'pgina ko'rinishlaridan biri kog'ozda xromatografik usulni ko'llashdir. Yuqorida ko'rsatilgan tuprok aralashmasi, sement, go'ng, zang, ganch, oxak, qum, xlorafilla, yoqilg'i moddalari, moy buyoqlar va boshqalar xromatografiyaning tozalash va ajratish xususiyatiga ko'ra, qon dog'larining xromatogrammalariga o'z ta'sirini o'tkazamaydi. Mazkur usul ayni paytda keng tarkalgan usullardan biridir. Bajarilish texnikasiga ko'ra kog'ozli yoki yubqa katlamli xromatografiyalariga bo'linadi. Bulardan birinchisi eng kulayrog'i ekan. Uni bajarish juda oson bo'lib, bir qator analizlar olish imkonini beradi. Yo'qoriga yo'naltirilgan xromatografik usulni bajarish uchun oddiygina

asboblar – shisha idish, naychalar va xokazolar kerak xalos.

Dog‘dagi qonning inson yoki xayvonga mansubligini anig‘lash.

Izlarda qon mavjudligini aniqlangach, endi uning kimga tegishli bo‘lsa, kanaka turdagi xayvonga tegishli ekanligini xal kilish kerak. Sud tibbiyot fani tajribasida qon turlari immunologik (zardoblar yordamida) usul bilan aniqlanadi, yanada aniqrog‘i pretsipitatsiya reaksiyasi orqalim amalga oshiriladi. Uni kashf kilgan kishining nomi bilan Chistovich-Ulengut tajribasi deb xam yuritiladi. Pretsipitatsiya tajribasi qon turlarini (xillarini) kashf qilmaydi. Balki oqsil turini aniqlaydi. Chunki, tajribalardagi yaxshi natijalar nafaqat qonning ma‘lum bir turi bilangina olinmasdan, balki organizmning shaxvatidan, teridan, ko‘z-yosh suyukligidan, siydigidan, so‘lagi va xokazolardan xam olinishi mumkin.

Pretsipitatsiya zardoblari xayvonlarni immunizatsiya yuli bilan olinadi. Ko‘pchilik xollarda kuyonlarni immunizatsiya qilishadi. Agar quyonga inson qoni zardobini yuborishsa, uning organizmi shu oqsilga karshi antitana (pretsipitinlar)lar ishlab chiqaradi va quyondan olingan bu zardob inson oqsilini pretsipitatsiyalovchi zardob deb yuritiladi. Xuddi shu yo‘l bilan qoramollar, itlar, otlar, chuchqalar, qushlar va xakozolarni oqsili orqali pretsipitatsiyalovchi zardoblar olindi. Zardoblar tiniq va shaffof bo‘lishi kerak. Qon turlarini aniqlash ikki xil variantda – suyo‘q va kuyo‘q (gel) xolida bajariladi. Ulardan birinchisi amalda juda keng qo‘llaniladi. Izlardagi qon turini aniqlash uchun, fiziologik eritma yordamida ulardan siqma suyuklik tayyorlanadi. So‘ngra siqmani 1:1000 nisbatda suyultirib, agar eskirmagan yangi dog‘ni bo‘lsa (taxminan, poxol tusidagi sariq rangda) ko‘prok shubxa ostiga olingan inson yoki xayvon turining oksili bilan zardobni bir-biriga sekin-asta, ustma-ust qatlama quyishadi.

Ushbu tajriba tubi tor maxsus qonik probirkalarda o‘tkaziladi. Ularni Chistovich-Ulengut probirkalari deb xam yuritiladi. Agar odam oksil moddasini pretsipitatsiyalovchi zardob bilan dog‘dan olingan siqma suyukligi oralig‘ida oq xalkasimon pretsipitatsiya chizigi xosil bo‘lsa, unda qon dog‘i odam (inson)ga mansub deb aytiladi.

Agar tekshirilayotgan ob‘ektlarda biror xayvon, masalan, yirik shoxli koramol, it, cho‘chqa va xokazolar qoni borligiga shubxa qilinsa, unda pretsipitatsiya reaksiyasi shu xayvonlarning oqsilini pretsipitatsiyalovchi zardoblar yordamida amalga oshiriladi.

Pretsipitatsiya tajribasi nafaqat suyo‘q xolda, balki agar katlamida xam o‘tkaziladi. Eritilgan agar, buyum oynachasiga yupqa qatlam qilib kuyiladi. Agar qatlami kotgandan keyin, unda uymachalar xosil kilinadi. Ulardan takkoslash uchun, buyum tashuvchi (chap tomonidan) va dog‘lardan olingan siqmalarni (o‘ng tomonidan) ko‘yiladi.

O‘rtadagi uymachalar atrofida yana uchtdan, aloxida uymachalar uyib olinib,

ularning uyiqlariga odam oqsil moddasini prsipitatsiyalovchi (Od) va boshqa ikki xil oqsil moddalarini pretsipitatsiyalovchi zardoblar, masalan, parranda (P) oqsil moddasini, koramol (KM) oqsil moddasini pretsipitatsiyalovchi spetsifik immun zardoblari quyiladi. Zardob (antitana) va siqma (antigen) suyo'qliklari, agar qatlamiga surilib bir-biri bilan uchrashadi. Agar antitana va antigen gomologik bo'lsa, ular oraligida ok rangga ega bo'lgan pretsipitatsiya chizig'i xosil bo'ladi. Agarda antigen (siqma) va antitana (zardob) geterologik bo'lsa, unda mazkur chiziq xosil bulmaydi.

Agar qatlamida pretsipitatsiya o'tkazish tajribasini boshqa, mukammalashtirilgan usul bilan o'tkazish mumkin. Uning uchun agar suyo'qligini tarkibiga inson yoki boshqa oqsil moddasini pretsipitatsiyalovchi zardoblarini qushib agar qatlami tayyorlanadi. Agar kotgandan keyin unda dumaloq shaklli chuqurchalar uyib olinadi. Mazkur chuqurchalarda qon dog'idan va qon dog'i atrofida toza to'qimadan (buyum tashuvchi matodan) olingan siqmalar quyiladi. Mabodo, agar katlamida (diffuziya jarayonida) chuqurcha atrofida oq pretsipitatsiya xalkasi paydo bulsa, unda mazkur siqmada usha pretsipitatsiyalovchi zardobda gomologik oqsil moddasi borligini ko'rsatadi. Masalan, pretsipitatsiya xalqasi qoramol pretsipitatsiyalovchi zardobi eritmasidan tayyorlangan bo'lsa, unda dog'da qoramol qoni mavjudligini ko'rsatadi. Agarda mazkur xalka pretsipitatsiyasi inson zardobi suyo'qligidan tashkil topgan agar qatlamida xosil bo'lsa, unda dog' odam qoniga mansubligini ko'rsatadi. Buyum tashuvchi (toza qontorl) matodan tayyorlangan sikma atrofida ok rangli pretsipitatsiya xalqasi (doirasi) paydo bulmaydi.

Agar dog'da odam qoni topilsa, unda u qon kaysi insonga mansubligi aniklanadi. Mazkur savolni yechish uchun odam qonidan paydo bo'lgan dog'da izoantigenlar tekshiriladi. Ayni paytda eritrotsitlar, zardoblar, leykotsitlar va fermentlar izoantigenlari tafovutlanadi. Ularda birinchi va ikkinchi turkumlari sud tibbiyot amaliyotida ko'prok ishlatiladi.

Odam qoni asosiy sistemalari

Izosistemalar	Sistemalari	Guruxlari
	AVO MN R(Pi) (rezus)	O, A, V, AV R
Eritrotsitlar	(lyuis) (Lassern)	Jami 80 ortik variant-lari

	Kr (Kir) Gi (Daff) D (Diego) Xu (Keay)	
Zardoblar	Gaptoglobin(Nr) Gamma – globulin (O) 1 p u Os	Nr 1-1, Nr 2-1, Nr 2-2. (+1), (-1), (+2), (-2), (+3), (-3), (+4), (-4) va boshqa. 1Pu (+1), 1Pu (-1), 1Pu (+2), 1Pu (-2), 1Pu (+3), 1Pu (-3). Os 1-1, Os 2-1, Os 2-2.

Demak bir odamning qonini ikkinchi odam qonidan farqlanishi qon tarkibidagi immunobiologik xususiyatlariga bog‘lik. Ularni aniklash, eng birinchi AVO eritrotsitlar sistemasi tekshirilishidan boshlanadi. AVO sistemasi IV guruxga bo‘linadi. Agar daliliy ashyoda topilgan odam qoni ish buyicha tekshirilgan ikki gumondor qoni bilan tug‘ri kelsa, ya’ni ular bir xil bo‘lsa (AVO sistemasi buyicha), unda qonda boshqa sistemaga mansub guruxlar, masalan MN guruxlari tekshiriladi. Agar mazkur sistemasi bilan xam farqlanmasa, unda R sistemasi yoki boshqa sistemalari (lozim deb topilganda zardoblar sistemasi xam) tekshiriladi.

Namuna uchun keltirilgan (yoki olingan) qonlar tekshirilgach ekspert daliliy ashyolardagi qonni tekshiradi va ularni namunali qonlar bilan solishtiradi. Agar daliliy ashyolarda topilgan qon gumonlanuvchi shaxs qoni bilan tug‘ri kelmasa, ekspert topilgan qon uning qoni emas deb javob berishi mumkin. Ammo uning qoni bilan tug‘ri kelgan takdirda, shubxasiz daliliy ashyoda topilgan qon shu shaxsning qoni deb ayto olmaydi, chunki boshqa shaxslarning qoni xam shu guruxga ega bo‘lishi mumkin. Shuning uchun ekspert daliliy ashyoda topilgan qon boshqa kishi qonidan xosil bo‘lishini inkor etishi mumkin emas. Albatta qancha ko‘p antigenlar sistemasi tekshirilsa, shuncha ishonchli bo‘ladi. Eritrotsitlar sistemasiga tegishli antigenlarni qon dog‘ida aniqlash bir necha usullardan iboratdir, ulardan eng ko‘p qo‘llaniladigan: agglyutininlar absorbsiyasi, absorbsiya-elyutsiya va aralash agglyutinatsiya usullari xisoblanadi.

Agglyutininlar absorbsiyasi orqali aniqlash uchun aniq titrli alfa (anti-A) va beta (anti-V) agglyutininlari bilan qon dog‘iga 18-24 soat davomida aloxida ishlov berib, terining pasayishiga asoslanib qonning antigeni kaysi guruxga mansubligi aniqlanadi. Masalan, alfa zardobining dastlabki 1:32 teng bo‘lgan titri

absorbsiyadan keyin 1:4 tug'ri kelib, beta zardobining titri o'zgarmasa, unda daliliy ashyoda topilgan odam qoni A antigeniga mansub deb topiladi.

Agglyutininlar absorpsiyasi reaksiyasining kamchiligi shundan iboratki, uni bajarish uchun qon dog'idan nisbatan ko'p miqdor ishlatiladi. Absorpsiya-elyutsiya va aralash agglyutinatsiya usullari materialdan kam miqdorni talab etsada, bu ikkala usullar murakkabligi va ko'p probirkalar talab kilishi tufayli amaliyotda xar doim xam kullanilmaydi (fakat material kamligida ishlatiladi). Yuqorida takidlab utilgan kamchiliklarni bataraf etish uchun, ayni paytda AVO sistemasining antigenlarini aniklash uchun affin xromatografiya usuli tavsiya etilgan. Mazkur usul, xromatografiyaning ifloslangan ob'ektni tozalash xususiyatiga ega bulganligi, sezgirligi va oddiyliigi tufayli sud tibbiyotida muxim ahamiyat kasb etadi. Ushbu usulning moxiyati shundan iboratki, qon dogidan olingan tola xromatografik kogozning start chizigiga kistirilib, kogozni xromatografik kameraga kuyib, dog ustidan kapillyar surilish xususiyatiga asoslanib cheksiz suyultirilgan anti-A va anti-V zardoblari o'tkaziladi. Natijada antigen fakat uzining gomologik antitanasini suyuklikdan tortib oladi. Agar surilayotgan suyuklik tarkibida geterologik antitana mavjud bulsa, unda qon dogidan olib kistirilgan tolaga surilmasdan tugridan – tugri, suyuklik okimi bilan utib ketadi. Mazkur usulning avzalligi shundaki, u orkali bira tula bir nechta ob'ektlarni tekshirish mumkin. Undan tashqari, xromatografiya usuli bilan qon mavjudligi aniklangan ob'ektlarning uzida xam AVO sistemasiga mansub antigenlarni aniklash mumkin.

Qon dogida eritrotsitlar sistemasidan tashqari zardob sitemasi xam tekshiriladi. Ushbu sistemadan ko'pincha gaptoglobin va gammaglobulin sistemalari tekshiriladi. Gaptoglobin (Nr) elektroforez orkali aniqlanadi. Uning quyidagi guruxlari tafovutlanadi Nr 1-1, Nr 2-1, Nr 2-2. Gammaglobulin (Gm) 20 dan ortiq guruxlarga bo'linadi. Shuningdek, Gc, ya'ni gurux spetsifik komponentlari xam aniqlanadi. Zardob sistemalari nasldan-naslga o'tadigan sistemadir. Qon dog'ining ekspertizasini o'tkazishda eritrotsitlar javxar fosfotazasi, xolinesteraza, fosfatdegidrogenaza va boshqa izofermentlari xam tekshiriladi.

Dog'ni individuallashtirish uchun qonning kaysi jinsga mansubligini aniqlash muxim ahamiyat kasb etadi. Uning uchun dog'dan sikma tayyorlanib, uning surtmasida leykotsitlar yadrolari tekshiriladi. Ayollar leykotsitida jinsiy xromasomalaridan biri xromasoma tanachasiga aylanib, leykotsit yadrosini chetlashtirib o'simta xosil qiladi. U baraban tayokchasini yoki raketa shaklini eslatadi. Erkaklar leykotsit yadrosida xromasomalar tuguniga joylashgan bo'ladi. Agar qon dog'i siqmasida baraban tayyoqchasi shakli ko'p miqdorda topilsa, unda qon ayol jinsiga mansubligini ko'rsatadi.

Ayrim vaktlarda qon dog'ini regional kelib chiqishini aniqlash muxim rol uynaydi. Masalan, qon dogi xayz qonidan xosil bulganligi yoki tananing boshqa qismidan

oqqanligi aniqlanadi. Xayz qoni bachadon shillik pardasining elementlari mavjudligi bilan ta'riflanadi. Xayz qonida juda ko'p miqdorda fibrinolitik fermenti xam mavjud. Xayz qonining mavjudligini aniqlash, dog'ni kaysi jinsdan kelib chikishini ko'rsatadi. Agar qon upkadan okgan bulsa, dogning tarkibida o'pka zarrachalari yoki to'qimalari topiladi. Shunga o'xshash, burundan qon ketganda qon tarkibida burundagi elementlar, tug'ri ichakdan qon ketishida najas zarrachalari tekshiriladi va xokazo.

Odam organizmi ajralmalari va sochlarni tekshirish

Agar qon va uni dog'larini tekshirish daliliy ashyolar ekspertizasining 80-85% tashkil etsa, unda qolgan 15-20% organizm ajralmalari va sochlarni tekshirish ekspertizalari tashkil etadi.

Sperma va boshqa ajralmalarni sud tibbiyotiga oid tekshirilishi muxim ahamiyatni kasb etadi, zero mazkur ajralmalar tarkibida qon antigenlariga (AVO sistemasi) mansub antigenlar topilgan. Ularning mavjudligi sperma va boshqa dog'larni qaysi shaxsga mansubligini aniqlashda yordam beradi.

Sperma dog'larini (izlari) tekshirish. Sperma suyo'qligi bir qator bezlarning – urug' pufakchalari, prostata, Litre va Ko'per bezlari faoliyati tufayli paydo bo'ladi. Spermaning morfologik tarkibi spermatozoidlar, urug'don xujayralari, leykotsitlar va boshqalardan iborat. Sperma tarkibida ko'pgina fermentlar va aminokislotalar mavjud.

Ekspertiza jarayonida eng birinchi savollardan biri – bu dogda xaqiqatdan xam sperma mavjudligini aniqlashdir. Buning uchun taxminiy va ishonchli usullardan foydalaniladi. Taxminiy usullardan ultrabinafsha, kartoshka sharbatida tekshirish usullaridan foydalanish mumkin. Ishonchli usullarga bir kator tajribalar kiradi. Ularning deyarli xammasi, dog'larda spermatozoidlar mavjudligini aniqlashga asoslangan. Mazkur maqsadga erishish uchun dog' tashuvchi buyumning uzida spermatozoidni topish yoki undagi dog'dan spermatozoidlarni ajratib, keyin ularni aniqlash usullari qo'llaniladi. Ammo, dog' spermadan tashkil topgan taqdirda xam spermatozoidlar xamma vaqt topilmaydi, chunki sperma dog'lari spermatozoidi yuk erkaklar spermasini suyo'qligidan (azospermiya) xosil bo'lishi mumkin, yoki tashki muxit ta'siridan sperma dog'ida spermatozoidlar buzilib parchalangan bo'lishlari mumkin. Shuning uchun sperma ekspertizasining muammolaridan biri bo'lib, sperma mavjudligini morfologik, ya'ni spermatozoidni topish usulidan tashqari boshqa ishonchli usullarni ishlab chiqarish vazifalari turibdi. Bu vazifani yechish uchun xozirgi zamon talabiga javob beruvchi usullardan xromatografiya usullaridan foydalanish mumkin. Xromatografik (kog'oz, yoki yupka kavat xromatografiyalari) usuli kichkina dog'ning tarkibida bir qator sperma uchun spetsifik bo'lgan moddalarni, chunonchi xolin, spermin, fosfataza javxarini kompleks aniqlashga asoslangan.

Sperma mavjudligi aniqlangandan keyin, ekspert, sperma dog'ida AVO sistemasiga mansub antigenlarni aniqlaydi, chunki ularni aniqlab turib sperma dog'i kaysi qon guruxiga mansub erkak urug' suyukligidan xosil bo'lgani aniqlanadi. Shuni xam takidlash kerakki, erkak kaysi qon guruxiga mansub bo'lsa, uning spermasida shu guruxga mansub antigen topiladi. Masalan, agar sperma dog'ida antigen A topilsa, unda bu dog' ikkinchi qon guruxiga tegishli erkakdan xosil bo'lgan deb uylash mumkin. Agar gumon kilinayotgan erkakning qoni uchinchi (V) yoki birinchi (O) guruxga tegishli bo'lsa, unda bu dog' mazkur erkakdan spermasidan xosil bo'lmagan deb xulosa berish mumkin. Daliliy ashyolarda topilgan sperma dog'ini kaysi shaxsga mansubligini aniqlashda yana bir narsaga e'tibor berish lozim. Bu xam bo'lsa "ajratuvchi" xususiyatlardir. Shaxslar ikki guruxga bo'linadilar. Ularning bir guruxi (85%) uz spermasi, sulagi, ter, kuz yosh suyukligida va boshqalar orkali AVO sistemasiga mansub antigenlarni ajratadi, ya'ni ular tarkibida mazkur antigenlar mavjud bo'ladi. Ikkinchi gurux shaxslar (15%) esa qon guruxiga mansubli antigenlarni (AVO sistemasini) ajratmaydi, ya'ni ular sulagi, kuz yoshi, ter, peshobida qon guruxiga mansub AVO antigenlar topilmaydi, chunki ular ajralmaydi.

Organizmning mazkur xususiyati sud tibbiyoti amaliyotida muxim ahamiyat kasb etadi. Masalan, daliliy ashyolarda topilgan sperma dog'larida antigen V mavjudligi aniqlansa, gumon qilingan erkak qoni xam V guruxiga tegishli bo'ladi, lekin uning so'lagida mazkur antigen topilmasa, unda sperma dog'i bu erkakning spermasidan paydo bo'lmagan deb aytiladi.

Dog'da so'lak mavjudligini aniqlash unda ptialin moddasining aniqlanishiga asoslangan; ter mavjudligini aniqlash amino kislota – serin moddasini topishga asoslangan; peshobni aniqlash esa dog'da kreatinin moddasini topishga asoslangan. Sulak, ter, peshob mavjudligi aniqlangandan sung, dog'ni kaysi insonga mansubligi aniqlanadi. Buning uchun AVO sistemasiga mansub antigenlar aniqlanadi. Aniqlash usuli qon va sperma dog'larini anig'lash usuliga o'xshashdir.

Sochlarni tekshirish. Daliliy ashyo sifatida sochlar voqea sodir bo'lgan joyda, kurollar, kiyimlar, jabridiyda yoki gumondor shaxslarning tanasida, avtomashina parragi va boshqa buyumlarda bo'lishi mumkin. Ularning tekshirilishi, ayrim vaqtlarda qotillik va boshqa jinoyatchilikni yechishda muxim ahamiyatni kasb etadi. Sochlarni tekshirish jarayonida bir qator savollar yechiladi. Avvalom bor tekshirilayotgan ob'ekt xaqiqatdan xam sochmi, agar soch bo'lsa odam sochimi yoki xayvonniki, agar xayvon sochi bo'lsa, kaysi xayvonga mansub, agar odam sochi bo'lsa, u tananing kaysi kismiga mansub, sochlarda jaroxat mavjudligini aniqlash, agar mexanik jaroxatlar yetkazilgan bo'lsa, ular kaysi buyumlar bilan yetkazilgan – o'tkir, o'tmas, o'k otar qurollar bilan yetkazilganmi, sochlar izlari tushganmi yoki ular yulinganmi va xokazo. Deyarli xamma vaqt, tergov xodimlarini

qiziqtiradigan savollardan biri – bu daliliy ashyoda topilgan sochlar gumonlanuvchi shaxs sochlari bilan solishtiriladi. Birinchi, ya'ni tekshirish uchun yuborilgan ob'ekt sochmi yoki soch emasmi degan savolning yechilishi sochning morfologik tuzilishini aniqlashga asoslangan. Sochning uzi uch kavatdan iborat. Eng ustki qavati kutikula deb ataladi. U cherepitsasimon joylashgan yassi to'qimadir. Ikkinchi qavati pustloq qavati deb nomlanadi. Uchinchi qavat esa bu sochning o'zagi (magzi) xisoblanadi. Mazkur uch kavatlarning mavjudligi ob'ektning shubxasiz sochligi belgisidir. Sochning xayvonga yoki insonga mansubligi mikroskop yordamida aniqlanadi va uning tuzilishi xususiyatlariga asoslangan. Inson sochining kutikula izlari olinadi, ular notekis, chiziqlari bir-biriga yaqin joylashgan, pustloq qavati soch qalinligining asosiy qismini tashkil etadi, undagi pigmentlar chetda joylashgan, sochning uzagi (magzi) ingichka bo'lib ayrim joylarida uzilib oralchasimon joylashgan.

Xayvonlar sochlarining asosiy kismini o'zak tashkil etadi, pustlok qavati ozgina qismini tashkil etib, undagi pigmentlar asosan sochning uzak tomoniga qarab joylashgan. Odam sochining regional kelib chikishini aniqlash uning uzunligi, shakli, rangi, kundalang kesimini o'rganishga asoslangan. Masalan, bosh sochining kundalang kesimi ovalsimon shaklda bo'lsa, muylov-kov sochlarini kundalang kesimi uchburchak shaklga ega. Daliliy ashyoda topilgan odam sochining qaysi shaxsga mansubligini aniqlash uchun boshqa turli tuman uslublar xam tavsiya etiladi. Masalan, sochlarni refraksiyasini aniqlash, ularni nur o'tkazish xususiyati, kutikula izlarining aniq bir masofadagi soni, kundalang kesimining maydon kengligi, uzulishga ko'rsatadigan qarama-qarshi kuchi, mikroelementlar tarkibi va boshqalar. Agar soch tortilish jarayonida asta sekinlik bilan uzilsa, unda uning uzilgan joylari zinasimon shaklda bo'ladi, agarda birdan siltanib tortish jarayonida uzilsa, unda uning uzilgan joylari nisbatan tekis bo'ladi.

Sochning jaroxatlangan joylari uziga xos morfologik xususiyatlarga ega. Agar soch sartaroshxonada kirilgandan keyin ko'p vaqt utmagan bo'lsa, unda uning kaychi bilan kesilgan joylari, nisbatan tekis, burchaklari o'tkir, satxi qiyshiq yoki kundalang bo'ladi. Agar sochga o'tmas buyum bilan jaroxat yetkazilsa, unda o'sha jaroxat yetkazilgan joyda sochning kengayishi, siqilib sipirgisimon tolachalarga ajralgan xolati kuzatish mumkin. Agar yo'qori darajali xarorat (alanga) ta'sir etgan bo'lsa, unda sochda, mikroskop orqali, mayda pufakchalarni qurish mumkin. Makroskopik kurinishi kulrang-sariq bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan sochning kesilgan satxi dumaloqlanib silliqqlanadi. Kesilmasdan o'sib chiqqan sochning uchi ninasimon ingichkalashgan shaklga ega bo'lib, silliqqlangan bo'ladi. Tergov xodimlarini, ayrim xollarda, sochning kaysi jinsga mansubligi kiziqtirishi mumkin. Buning uchun ekspert soch ildizlarida erkak yoki ayol xromatinlarini izlash lozim. Kimyoviy, biokimyoviy, biofizik usullar orqali erkak yoki ayol jinslariga mansub

mikroelement tarkiblarini aniqlash mumkin. Agar soch uzi tushgan bo'lsa, unda uning ildizi noksimon, silliqangan, atrofiyaga duchor bo'lgan bo'ladi. Agarda yulingan bo'lsa, unda uning ildizi kolbasimon, bukilgan, uning atrofida og'darilib turgan ildiz qismining pardasi ko'rinadi. Demak, uzi tushgan yoki yulingan soch izlari bir-biridan kesin farqlanadi. Soch tarkibida qonning AVO sistemasiga mansub antigenlar topilgan. Ularni aniqlash uchun turli-tuman usullar tavsiya etilgan bo'lib, ulardan affin xromatografiya usuli hozirgi zamon usuli deb xisoblanadi. Sochning guruxini bilish uning qaysi shaxsga mansubligini aniqlashda muxim rol uynaydi.

Sud kimyo ekspertizasi va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari

Ko'pgina toksik xususiyatlarga ega bo'lgan moddalar qon tarkibida va xossalariga ta'siri kuchlidir. Bunday moddalarga mishyak, anilin, ksilol, ba'zi o'simlik zaxarlari kiradi. Bular bilan bir qatorda ma'lum bir gurux zaxarli moddalar borki bular faqat aloxida qonga ta'sirini ko'rsatadi. Bu gurux zaxarli moddalar qonga ta'sirini ko'rsatadigan zaxarlar deb ataladi. Jumladan gemoliz chaqiruvchi metgemoglobin va karboksigemoglobin xosil qiluvchi moddalardir. Sud tibbiyot amaliyotida karboksigemoglobin xosil qiluvchi moddalar (uglerod oksidi) bilan zaxarlanish boshqa qonga ta'sir qiluvchi zaxarlardan turlari orasida aloxida o'rin tutadi. Uglyerod oksidi bilan zaxarlanish darajasidan so'ng ikkinchi o'rinni egallaydi. Uglyerod oksidi yoki is gazi kumirning chala yonganidan xosil bo'ladi. Toza xolda rangsiz, xavodan yengil, xidi yuk gaz. Tabiatda xar xil gazlar tarkibida uchraydi. Uglyerod oksidi o'pka orkali qonga surilib, gemoglobin bilan bog'lanadi va turgun birikma karboksigemoglobin xosil qiladi. Ma'lumki kislorodga nisbatan is gazi gemoglobinga birikishi 300 marta kuchlidir. Shuning uchun xam uglyerod oksidi bilan bog'lanib olgan gemoglobin kislorod bilan birikishi xususiyatini yo'qotadi, natijada a'zo va to'qimalarda kislorod yetishmasligi, yanigipoksiya xolati kelib chiqadi. Zaxarlanish darajasi qonning uglyerod oksidi bilan tuyinishiga bog'lik bo'ladi. Is gazi gemoglobin bilan birikishi 50% ko'p bo'lsa o'lim sodir bo'lishi mumkin. Zaxarlanish tashxisoti analiz ma'lumotlariga, zaxarli moddaning kimeviy taxliliga, kechishiga va ma'lum toksilogik tekshiruvlarga asoslanadi.

Murdani sud-tibbiyot ko'rigidan o'tkazilganda och-kizil rangda. Murda dog'lari, ichki a'zolar va mushaklarni shu rangga kirganligi o'lim sababini aniqlashda katta yordam beradi.

Tabiatda metgemoglobin xosil qilish xususiyatlariga ega bo'lgan moddalar xam juda ko'p. Bularga xlorli kaliy (Bertolev tuzi) azot, saqllovchi tuz (nitratlar), nitrobenzol, nitroglitserin va boshqalar kiradi.

Metgemoglobin oksigemoglobindan farqi shundan iboratki, bunda gemoglobin tarkibidagi temir uch valentli xolatda (oqsil yoki gemoglobinda esa ikki valentli) va kislorod temir bilan gidroksil guruxi orqali bog'langan bo'ladi. Metgemoglobin oksigemoglobinga nisbatan kuchli va turg'un birikma xisoblanadi va natijada kislorod yetishmovchiligini rivojlanishiga olib keladi.

Klinik kechishida - kislorod yetishmasligi, ya'ni asfiksiya belgilari aniqlanadi: yuzning ko'karishi, nafas qisishi, bosh aylanishi va bosh og'rishi, kollaps xolati, teri kul rang tusiga kiradi. Ulim yuz berganda murda dog'lari xarakterli xo'l yoki jigar ranga kirganini kuzatish mumkin. Kon va siydikda metgemoglobin ko'p miqdorda aniklanadi. Ayrim funksional zaxarlar o'zining kimyoviy tarkibi va miqdoriga bog'lik xolda kuchli yoki kuchsiz ta'sir kilish xususiyatiga ega. Sud. tibbiyot amaliyotida gipoksik xolatlar chaqiruvchi zaxarlar (sian birikmalari, serovodorod, uglerod dioksidi) bilan zaxarlanishlar ahamiyatlidir.

Sianidli birikmalar bilan zaxarlanish hozirgi vaqtda kam uchraydi. Sinil kislota sof xolda faqat maxsus laboratoriyalarda bo'ladi. Ayrim mevalarning danaklari tarkibida (shaftoli, o'rik, olcha, olxuri, bodam) sinil kislotasi ajralib chiquvchi glyukozid bo'ladi. Shuning uchun bu mevalarni ko'p iste'mol kilganda zaxarlanish mumkin.

Sianid birikmalari organizmga og'iz orkali tushib og'iz, kizil ungach, oshkozon shillik kavatlardan tez surilib konga o'tadi. Kon orqali bu birikmalar to'qimalarga o'tgandan keyin ularda aktivlashadi.

Sian guruxi nafas fermenti - sitoxromooksidazani turg'un xolatga aylantirib kuyadi. Buning oqibatida to'qimalarni qondan kislorodni qabul kilish xususiyati buziladi va tukimalarning chuqur gipoksiyasi kelib chiqadi. Birinchi navbatda bosh miyaning asab xujayralari zaxarlanadi va natijada nafas va qon tomir markazlari falajga uchraydi.

Toza sinil kislotaning o'ldiruvchi miqdori 0,005-0,1 g., sianli kaliyda 0,15-0,25 g.

Katta dozalarda o'lim juda tez bir ikki daqiqa davomida yuz beradi. Bunda birdaniga xushining yukotishi, talvasalar, nafas qisishi, ko'z korachiginig kengayishi va o'lim yuzaga keladi. Kamrok miqdorda ta'sir etganda zaxarlanish belgilari 5-10 daqiqadan keyin kelib chiqadi. Bunda avval kungil aynish, qusish kuchayib borib xolsizlik, talvasa kuzatiladi va xushi yo'qolib nafas va yurak faoliyati tuxtaydi. Zaxarlanishning davomiyligi 15- 40 daqiqagacha bo'ladi.

Seksiyada qurilganda tez kelib chiqqan o'lim belgilari aniqlanadi. Murda dog'lari tuq kizil rangga, qon suyo'q xolda va qizil rangda bo'ladi. Bo'shliqlardan, o'pka va bosh miyadan achchiqbodam xidi keladi. Zaxarlanishga tashxis quyishda

quyidagilarni sud-kimyoviy tekshirish muxim ahamiyatga ega: oshkozon, qon, bosh miya, jigar, buyrak va siydik.

Serovodorod - rangsiz gaz, xavoga nisbatan og'irrok. Kuchsiz konsentratsiyalarda aynigan tuxum xidiga ega. Ko'p miqdorda bo'lsa burun shillik kavatining asab retseptorlariga kuydiruvchi ta'sir qiladi, shuning uchun sezilmaydi. Bu gaz organik moddalarining chirishidan xosil bo'ladi. Serovodorod bilan zaxarlanish odatda nafas yullari orqali kiradi. Buyraklardan oltingugurtning oksidlangan birikmalari (metabolit) xolida chiqib ketadi. O'pkadan esa o'zgarmagan xolda chiqadi.

Serovodorodning ta'siri sianidli birikmalar ta'siriga o'xshash, ya'ni nafas fermentlarini tormozlab, to'qima gipoksiyasini keltirib chiqaradi. Zaxarlanishning og'ir-engilligi zaxarning xavodagi miqdoriga bog'lik. Ogir zaxarlanishlar talvasalar bilan kechadi. Bunda tez va chuqur xushini yukotish, reflekslarning pasayishi, gallyutsinatsiyalar, kon tomirva nafas faoliyatining zaxarlanishi va o'pka shishi kelib chiqadi. Komatoz xolat o'lim bilan tugashi mumkin.

Yuqori konsentratsiyalar bilan zaxarlanganda nafas markazining birdaniga falajlanishi tufayli tezdan-tez o'lim kelib chiqadi. Serovodorod bilan zaxarlangan kishi murdalarini sud-tibbiy tekshirishda bo'shliqlari, ichki a'zolari, ayniqsa o'pkasidan sasigan tuxum kelib turadi.

Sud-kimyoviy tekshirish uchun murdaning qoni, miyasi, o'pka, jigar, buyrak va siydik olinadi.

Uglerod dioksidi - xidsiz gaz, bijg'ish protsesslari bo'ladigon joylarda yig'iladi. Uning yo'qori konsentratsiyalarida (30% va undan oshik) xansirash, ko'karish, xushining yo'qotishi, talvasa kuzatiladi va tezda o'lim yuzaga kelishi mumkin. Tashxis ko'yishda voqea sodir bo'lgan joydagi xavo analizi katta ahamiyatga ega. Xavodagi mumkin bo'lgan konsentratsiyasi 50 mg. Etil spirti turli ichimliklar tarkibiga kirib kuchli, zaxarli xususiyatga ega va ko'p iste'mol qilinganda og'ir zaxardanishlar kelib chikaradi. Etil spirtining odam uchun o'lim chaqiruvchi dozasi 200-350ml., (90% yakin) organizmda oksidlanishga uchraydi. Qolgan kismi esa o'pka orkali va siydik bilan chiqib ketadi. Bir soatda organizmda 7-9 ml atrofida etil spirti oksidlanadi. Uning surilishi o'rtacha 1-3 soatgacha davom etadi. Etil spirti oshqozon va ichaklarda butunlay so'rilib bo'lgandan keyin, uning kondagi miqdori kamayib, siydikdagi miqdori oshib boradi. 70-80kg. Odamning konida 2-2,5 g-l yoki 2-2,5 promille konsentratsiyada etanol bo'lsa o'tkir zaxarlanish ko'rinishi kelib chikadi. Konda 3-4 promille bo'lganda og'ir zaxarlanish va 5-5,5 promille esa o'limga olib kelishi mumkin. Lekin alkogolning kondagi miqdori zaxarlanish darajasini aniq ko'rsata olmaydi. Zaxarlanish darajasi

qobulqilingan ochimliklari sifati, miqdoriga, odam og'irligiga, organizimning individual reaksiyasiga, yoshiga, qabul qilingan ovqatiga, odamning ruxiy va jismoniy xolatiga, o'zgarishga va omillariga bog'liqdir

Etil spirti birinchi navbatda tormozlanish jarayoniga tasir etadi. Yo'qori konsentratsiyalarida qo'zg'alish protsessini xam susaytiradi. Keyin esa xushning yo'qolishi, nafas va qon-tomir markazlari faoliyatinig susayishi kelib chiqadi. Etil spirti yuqori dozasi va uning tasirida periferik nerv tizimida impulslar uzatilishi buziladi. Og'ir zaxarlanishlarda o'tkir yurak-kon tomir yetishmovchiligi kelib chiqadi. Sud-tibbiyot amaliyotida alkogol bilan zaxarlanish darajasi va o'limning bevosita etil spirtidan o'tkir zaxarlanish natijasida kelib chiqqanligi aniqlanadi. Alkogoldan zaxarlanish uch darajaga bo'linadi: yengil, urtacha og'ir, va og'ir. Yengil darajadagi zaxarlanishda kuzg'alish xarakatining buzilishi, yuzning kizarishi bo'ladi. O'rtacha og'irligidagi zaxarlanishda nutq va xarakat koordinatsiyalari buziladi. Odam ko'pol, jaxldor bo'lib qoladi. Keyin esa uyqu yuzaga keladi.

Og'ir darajadagi zaxarlanishda reflekslarni pasayishi, og'rik va sezgini sustligi va yukotishi kuzatiladi. Alkogolli koma, nafas faoliyatinig buzilishi va falaj rivojlanadi. Ko'pincha kayt kilish oqibatida ovqat massalari nafas yullariga tiqilib qolishi natijasida mexanik asfiksiya rivojlanadi va o'lim bilan tugashi mumkin.

Alkogol bilan zaxarlanishdan o'lim kelib chiqqanligini aniqlash ancha kiyinchilik tug'diradi. Bunda murdaning to'qima va ichkia'zolarida xarakterli morfologik o'zgarishlari topilmaydi. Alkogoldan o'tkir zaxarlanish tufayli kelib chiqqan o'lim ekspert xulosasi murdani ichki a'zolarini gistologik, qon va siydigini sud-kimyo tekshirishlar o'tkazilgandan keyingina aniqlanadi. Ayrim xollarda o'limning asosiy sababi kasllik bo'lib alkogoldan zaxarlanish esa kushimcha faktor sifatida kelgan bo'ladi. Alkogoldan zaxarlanishdan o'lim sodir bo'lganligiga shubxa bo'lganda sud-kimyo tekshirish uchun ko'yidagilar olinadi: son venasidan shprints bilan 10ml kon probirka yoki flakonga, 10ml siydik, bosh miya suyo'qligi, oshkozon ichidagi moddalar va shikastlangan soxadagi(bosh miya parda ostidagi gematoma) qon kuykalarini xam olinishi kerak bo'ladi. Seksiyada murdani bo'shliklaridan va ichki a'zolaridan alkogol xidi kelib turishi katta ahamiyatga egadir. Lekin ba'zi paytlar alkogol xidi bilinmasligi xam mumkin. Masalan eliminatsiya davrida yoki rezorbsiyani boshlang'ich davrida.

Alkogoldan gumon bo'lgan kishi murdasida quyidagi belgilar namoyon bo'lishi mumkin. Yuzning ko'karishi va bujmayishi, subkon'yuktival kon kuyilishi, ichki a'zolarining qonga tulaqonligi, o'pka shishi, bosh miya yumshok pardasi ostiga

mayda qon kuyilishlari va boshqalari. Ko'pincha siydik pufagini siydik bilan to'lishi kuzatiladi.

Ba'zan etil spirti o'rniga boshqa spirtli ichimliklarga o'xshash moddalar iste'mol qilish, va ularning toksik ta'siri natijasida o'lim yuz beradi. Shunday spirt birikmalari alkogol surrogatlari deb nomlanadi. Bu toksik gurux moddalarga quyidagilar kiradi: denaturlangan spirt, metil spirti, amil, propil, va butil spirtlari, xlorangidrid, dixloretan, etilglikol va boshqalar. Ular bilan zaxarlanishni isbotlash uchun albatta sud-kimyoviy tekshirishlar o'tkaziladi.

Yadoximikatlar bilan zaxarlanish

Qishloq xo'jaligida xashoratlari va yovvoyi o'simliklar bilan kurashish uchun organik xamda anorganik birikmalar- ya'ni yadoximikatlar keng ko'llaniladi. Ta'siriga qarab ular quyidagilarga bo'linadi:

1. Insektitsidlar - kemiruvchilarni yo'q qilish uchun;
2. Gerbitsidlar - yovvoyi o'simliklarni yo'k qilish uchun;
3. Fungitsidlar - o'simlik zamburug'li kasalliklarga qarshi va boshqalar.

Yadoximikatlarning toksik ta'siri ularni organizmga kirish yo'liga va dozasiga bog'lik bo'ladi. Ko'prok yadoximikatlar organizmga nafas yo'llari va og'iz orqali kiradi. Organizmda yadoximikatlar kimyoviy o'zgarishlarga uchraydi ya'ni oksidlanadi, gidrostatik parchalanadi (gidrolizlanadi), dezaminlanadi. Bu o'zgarishlar ayrim yadoximikatlarni zararsizlantirsa, ayrimlari esa toksik ta'sirini kuchaytiradi. Yadoximikatlarni zararsizlantirish asosan jigar orqali, nafas yullari bilan teri orqali bo'lishi mumkin ular parenximatoz Zaxar xisoblanadi: jigar, buyrak, miokard, oshkozon-ichak trakti, buyrak usti bezi, qalqonsimon bezni shikastlantirib gistologik tekshiruvlarda Ushbu organlarda morfologik o'zgarishlar chaqiradi.

Fosfororganik birikmalarni toksik ta'siri asosida xolinesteraza fermentiga tanlab ta'sir ko'rsatishi va sinapslagi asab impuls berishi jarayonlari buzilishi yotadi. Ular yog'larda yaxshi erish xususiyatiga ega bo'lib teri orqali organizmga tushishi mumkin. Barcha FOBlarning kimyoviy aktivligi past bo'ladi, shuning uchun ularni kimyoviy usulda aniqlash kiyik, faqat biokimyoviy, ya'ni xolinesterazani aktivligi kanchalik darajada pasayib ketganligini aniqlash mumkin.

Miss birikmalari organizmga og'iz va nafas yullari orqali tushadi. Zaxarlanishga xos belgilar quyidagilardan iborat: gemolitik kamkonlik, gepatit, uremiya, yurak faoliyati va nafas faoliyatini buzilishi. Og'ir zaxarlanishda kollaps, talvasa, koma rivojlanishi bilan kechadi va uch turt sutkada o'lim sodir bo'lishi mumkin.

Zaxarlanishning sud tibbiy tashxisoti

Zaxarlanishda sud-tibbiy ekspertiza bir qancha qiyinchiliklar tugdiradi. Birinchidan, odatda zaxarlanish yuz berganda uning klinik kechishi belgilari ekspertga noma'lum bo'lib qoladi, chunki ko'pkina xollarda zaxarlanish paytida guvoxlar bo'lmaydi va o'lim oldidagi axvolini aniqlash juda murakkabdir. Ikkinchidan, ko'p zaxarlar organizmda aniq morfologik belgi qoldirmaydi. Bundan tashqari xozirgacha faqat ma'lum bir zaxarli moddalarni aniqlashda laboratoriya usullari bor. Masalan: usimlik zaxarlarining aksariyatini aniqlash uchun laboratoriya usullari yo'k. Sud-tibbiy ekspertda zaxarlanishga shubxa paydo bo'lgan xollarda xamma mumkin bo'lgan imkoniyatlardan foydalanishi lozim. Zaxarlanish yuz berganligini isbotlash uchun xodisa sodir bo'lgan sharoitdagi yigilgan ma'lumotlar, murdani yorib ko'rganligi belgilari va laboratoriya tekshiruv natijalari asos bo'ladi.

Zaxarlanishning sud-tibbiyoti ekspertizasi to'rt xil isbot topish manbaiga asoslanib o'tkaziladi:

- tergov davrida yig'ilgan ma'lumotlar;
- jabrlanuvchilarni sud-tibbiy ko'rigidan o'tkazish;
- murda tekshirish;
- laboratoriya tekshiruv natijalari.

Birinchi isbot guruxlaridan voqea sodir bo'lgan joydan olingan ma'lumotlar katta ahamiyatga ega. Bunga murda atrofidan olingan daliliy ashyolar (o'lik oldidagi yozuvlar, dori-darmonlar, shubxali shishalar, idishlar va boshqalar) tibbiy xujjatlar, klinik kechishi, uni belgilari va so'roqda yoki boshqa tergov xarakatlarida topilgan ma'lumotlar kiradi.

Tirik shaxslar va murdani tekshirishda zaxarlanishning voqea tafsilotlariga ahamiyat berish lozim. Murdani sud-tibbiy ko'rigidan o'tkazish, uni kiyimini ifodalash, tashki va ichki belgilarini bayon qilishdan iborat. Zaxarlanishda asosiy isbot guruxlariga laboratoriya tekshiruvlari kiradi. Shuning uchun zaxarlanishdan gumon tug'ilganda murdani ichki a'zolari darhol sud-kimyoviy tekshiruvga yuboriladi. Bunda toza shishalarga navbatdagi organlar aloxida olinadi: me'da, ingichka ichak, yugon ichak 1metrdan,1:3 jigar ut pufagi bilan, yurak, taloq, 1:4 upka, bitta buyrak siydik bilan, 1:3 bosh miya. Xamma olingan a'zolarining vazni 2kg dan kam bo'lmasligi lozim.

Zaxarlanishning sud-tibbiy tasnifi

Tibbiyotda zaxarlanishning umumiy qabul qilingan tasnifi yo'k. Sud-tibbiyoti amaliyotida xamma zaxarli moddalar ikki guruxga ajratiladi:

1.Maxalliy zaxarla

Bu guruxga mansub bo'lgan zaxarlar birlamchi ta'sir qilgan soxada shikastlanish yuzaga keltiradi.

2.Rezorbktiv zaxarlar.

Bu zaxarlar qonga so'rilgandan keyingina toksik effekt ko'rsatadigan zaxarlardir. Maxalliy zaxarlarga organik va anorganik kislotalar, ishkoriy moddalar, formalin va uning birikmalari kiradi.

Rezorbktiv zaxarlar uchta tipga bo'linib o'rganiladi:

1.Qonga ta'sir kiluvchi moddalar;

2.To'kimalar destruksiyasini chakiruvchi moddalar;

Z.Organizmda funksional o'zgarishlar chakiruvchi zaxarlar.

O'z navbatida qonga ta'sir qiluvchi moddalar(zaxarlar) ko'yidagilarga bo'linadi:

A) gemoliz chaqiruvchi zaxarlar(zaxarli zamburuglar, xayvon zaxarlari- chayon, korakurt va boshqalar, kimyoviy moddalar).

B) metgemoglobin xosil qiluvchi moddalar(bertoliy tuzi, natriyning azotli tuzi- nitratlar, anilin, dinitrobenzol va boshqalar).

V) karboksigemoglobin xosil qiluvchi zaxarlar(is gazi).

Destruktiv zaxarlarga og'ir metallar, metalloidlilar va ularning ko'pchilik birikmalari kiradi. Sud-tibbiyoti amaliyotida odatda мышыак(margumish) simob va ularning birikmalari bilan zaxarlanish kuzatiladi.

Funksional zaxarlar va ularga mansub bo'lgan preparatlar uchta guruxga bulinadi:

A) umumfunksional, ya'ni gipoksik xolatlar chaqiruvchi zaxarlar (sian birikmalari, serovodord, uglevod dioksidi).

B) serebrospinal (uyku preparatlari, narkotiklar, spirtlar va ularning surrogatlari, talvasa chaqiruvchi moddalar, pestitsidlar va boshqalar).

V) yurakka bevosita ta'sir qiluvchi moddalar (atropin,akotinin, nikontin va muskarin).

Margimushdan zaxarlanib o'lgan odamning murdasini sud-tibbiy tekshirib ko'rilganda ko'yidagilar (belgilari) kuzatiladi:

1. Oshkozon-ichak- turida terining quruqlanishlari, uning elastik xususiyatini yo'qolishi, qorin bo'shligida qon paydo bo'lishi, yurak va yirik qon tomirlarida quyuklashgan va tuk kizil rangda qon, oshkozon shillik qavati kizargan va shishgan, ularning burmalari orasida Zaxar qoldiqlari topilishi mumkin. Ingichka ichak bo'shligida suyuk paxtasimon loyqalari bilan najas, shillik qavati shishgan, limfatik tugunlari biroz shishib pushti rangda.

2. Paralitik turida- patologik o'zgarishlar nisbatan kam, asosan ichki a'zolarida, ayniksa bosh miyada qonga to'lakonlik va uning pardasida shish xamda mayda kon kuyilishlar kuzatiladi. Margimush ichki a'zolarida ayniqsa soch, suyak, tirnoqlarida ko'p vaqt davomida (yillab) saqlanib qolishi mumkin. Shuning uchun murda (bo'laklarni kay axvolda bo'lmasligidan kat'iy nazar) chirigan, mumiyolangan ularni sud. kimyoviy tekshirish darkor. Margimushning o'ldiruvchi dozasi 0,1-0,2 g tashkil etadi.

TIBBIY TERMINLAR

Termoregulyatsiya	Apnoe
Gipotermiya	Atrofiya
Gipertermiya	Gipertenziya
Gipotrofiya	Enteral
Gestatsiya	Parenteral

«MOYCHECHAK METODI»

Afzalliklari:

O'qituvchi tinglovchiga turli murakkablikdagi savollarni beradi

Tinglovchi o'zi bilmagan tarzda savol tanlaydi va javob beradi.

Xar bir tinglovchi ob'ektiv tarzda baholanadi.

Bu metodni o‘tkazishda har bir tinglovchi uchun bir daqiqadan vaqt ajratiladi, bu tinglovchidan tezlik va zukkollikni talab qiladi.

Asosiy qoidalari:

Bu usulni qo‘llashdan asosiy maqsad, tinglovchilar bilimini tekshirish, ularni darsga qay tarzda tayyorlanganliklari

Mustaqil ravishda o‘z ustida ishlab, qanday natijalarga erishganliklarini aniqlash, shu bilan birgalikda ularni baholashdan iborat.

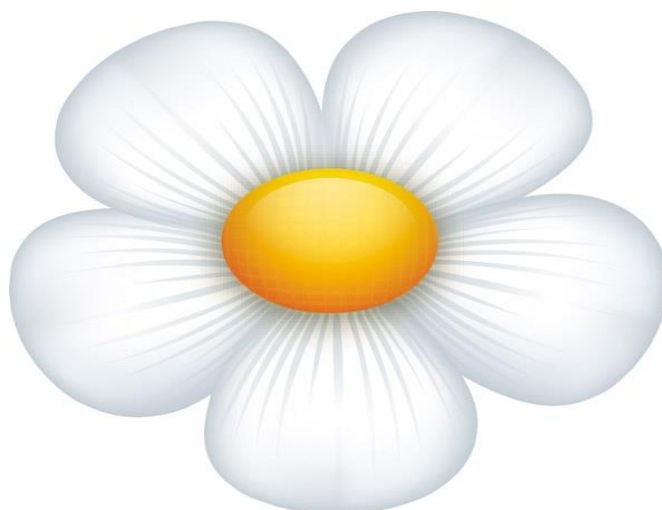
Bu usul uchun oldindan moychechak yaproqlari tayyorlanib, guruhdagi barcha tinglovchilar ishtirok etadilar.

Tayyorlangan moychechak yaproqlari orqasiga savollar yozilgan bo‘lib, har bir moychechak yaprog‘ini tortgan tinglovchi savolni aniqlab oladi va shu savolga javob beradi.

“Moychechak usuli” shu tarzda davom etadi. Usulni o‘tkazish davomida o‘tilgan mavzu takrorlanadi.

Savollarga tez va aniq javob bergan tinglovchilar rag‘batlantiriladi.

Aksincha, kamchiliklarga yo‘l qo‘ygan tinglovchilar jarima oladilar.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. . Sud kimyo ekspertizasi va tekshiruvlarini o‘tkazish

2. Sud biologiya ekspertizasi va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari.
3. Ekspertiza jarayonida ishlatiladigan hujjatlar, ashyoviy dalillarni qabul qilish va saqlash.
4. G'ayri tabiiy o'lganlar nimaga asoslanib tekshiriladi.
5. To'satdan o'limning sabablari va ularning kelib chiqishi.

VAZIYATLI MASALALAR

1). 50 yoshdan oshgan erkak go'sht maxsulotlarini ko'p istimol qilishidan qonida va peshobida siydik kislota va uning tuzlari miqdori keskin oshgan, natijada buyraklari va bo'g'imlari xastalangan.

- 1) Kasalda qanday patologik jarayon rivojlangan.
- 2) Buyrak va bo'g'imlarda rivojlanadigan kasalliklar nomini ayting.
- 3) Bu kasalliklarning morfologik belgilarini ko'rsating.

№	Javoblar	Maks. ball	To'liq javob	To'liqmas javob	Noto'g'ri javob
1	Nukleoproteidlar almashinuvi buzilishi	40	30-40	15-29	0-14
2	Buyrak tosh kasalligi, siydik kislotali infarkt, podagra	30	20-30	5-19	0-4
3	Buyrak kanalchalarida va bo'g'imlar sinovial pardasida natriyli va ammoniyli tuzlar to'langan	30	20-30	5-19	0-4
	Jami	100	70-100	25-69	0-22

2) Qo'ziqorindan zaxarlanib, kasallikning 5-kunida jigar yetishmasligidan o'lgan 36 yoshli erkak kishi autopsiya qilinganda, uning jigari keskin kattalashganligi, ilvillab yumshaganligi, yuzasi va kesib ko'rilganda to'qimasi ham och-sariq rangga kirganligi aniqlandi.

- 1) Diagnoz qo'ying?

- 2) Jigar tashqi ko‘rinishidan qanday nomlanadi?
- 3) Mikroskopik jihatdan gepatotsitlarda qanday turdagi o‘zgarishlar topiladi?

№	Javoblar	Maks. ball	To‘liq javob	To‘liqmas javob	Noto‘g‘ri javob
1	O‘tkir toksik gepatoz	40	30-40	15-29	0-14
2	Jigarning sariq distrofiyasi	30	20-30	5-19	0-4
3	Jigar bo‘lakchalari markazida yog‘li distrofiya, nekroz va yog‘li-oqsilli detrit paydo bo‘lishi	30	20-30	5-19	0-4
	Jami	100	70-100	25-69	0-22

3) Qo‘ziqorindan zaxarlanib, kasallikning 15-kunida jigar yetishmasligidan o‘lgan 36 yoshli erkak kishi autopsiya qilinganda, uning jigari keskin kichiklashganligi, biroz bujmayganligi, tashqi yuzasi va kesganda to‘qimasi ham qizil rangga kirganligi aniqlandi.

- 1) Diaqnoz qo‘ying?
- 2) Jigar tashqi ko‘rinishidan qanday nomlanadi?
- 3) Mikroskopik jihatdan gepatotsitlarda qanday turdagi o‘zgarishlar topiladi?

№	Javoblar	Maks. ball	To‘liq javob	To‘liqmas javob	Noto‘g‘ri javob
1	O‘tkir toksik gepatoz	40	30-40	15-29	0-14
2	Jigarning qizil distrofiyasi	30	20-30	5-19	0-4
3	Jigar bo‘lakchalaridagi yog‘li-oqsilli detritning rezorbsiyaga va fagotsitozga uchranganligi, tomirlari kengayib, qon quyilganligi topiladi	30	20-30	5-19	0-4
	Jami	100	70-100	25-69	0-22

4) Surunkali alkogolizm bilan kasallanib, jigar yetishmasligidan o‘lgan 45 yoshli erkak autopsiya qilingandi jigari keskin kattalashganligi, biroz yumshaganligi, sarg‘ich-jigarrangga kirganligi aniqlandi.

1) Diaqnoz qo‘ying?

2) Mikroskopik jihatdan gepatotsitlarda qanday turdagi o‘zgarishlar topiladi?

3) Oqibatida qanday kasallik rivojlanishi mumkin?

№	Javoblar	Maks. ball	To‘liq javob	To‘liqmas javob	Noto‘g‘ri javob
1	Yog‘li gepatoz	40	30-40	15-29	0-14
2	Gepatotsitlarda mayda va yirik yog‘ tomchilari paydo bo‘ladi	30	20-30	5-19	0-4
3	Portal sirroz	30	20-30	5-19	0-4
	Jami	100	70-100	25-69	0-22

TEST SAVOLLARI

1. O‘lim kategoriyasini aniqlash kimning tasarrufiga kiradi?

- a) sud-tibbiy ekspert
- b) sud organlari
- v) patologoanatom
- g) uchastka xamshirai

2. Qanday xolatlarda murdani sud-tibbiy tekshiruvi o‘tkaziladi?

- a) davolovchi xamshira tomonidan aniqlangan uyda o‘lim xolatlarida
- b) statsionarda zo‘raki o‘lim xolatlarida
- v) barcha zo‘raki o‘lim xolatlarida va unga shubha bo‘lganida
- g) statsionarda davolanish jarayonida tashxis aniqlanmaganda.

3. O‘limdan qancha vaqtdan so‘ng sud-tibbiy ekspertiza o‘tkazishga rasman ruxsat berilgan?

- a) 2 soatdan so‘ng

- b) 4 soatdan soʻng
- v) 6 soatdan soʻng
- g) oʻlimdan soʻng darhol

4. Sud-tibbiy ekspertiza obʻektlari:

- a) murda
- b) tirik shaxs va murda
- v) murda, tirik shaxs, ashyoviy dalil, fuqarolik va jinoyat ishi materiallari
- g) murda, tirik shaxs va ashyoviy dalil.

5. Qoʻshimcha tekshiruvlar natijalari xulosaning qaysi qismida qayd etilishi lozim?

- a) faqat bayon qismidan soʻng
- b) patologoanatomik tashxisdan soʻng
- v) patologoanatomik tashxisdan oldin
- g) sud-tibbiy tashxisdan soʻng

2.1.O'quv moduliga ajratilgan soat 2	O'zbekiston Respublikasida sud tibbiyoti va sud tibbiy ekspertizaning rivojlanish tarixi.
---	--

Ma'ruza mashg'ulotini o'qitish texnologik modeli

Vaqt 80 daqiqa	Tinglovchilar soni:10-15ta
O'quv mashg'ulotining shakli va turi	Nazariy mashg'ulot
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	1.Sud tibbiy ekspertiza faoliyatini tashkil etilishi 2.Sud tibbiy ekspertiza faoliyatini belgilovchi me'yoriy hujjatlar 3. Sud tibbiyot ekspertizasi predmeti, ob'ektlari va turlari 4. Ekspertizani o'tkazish tartibi 5. Sud tibbiyoti ekspertizasining tashkiliy asoslari
<p>O'quv mashg'uloti maqsadi:</p> <p>1.Ta'limiy : Tinglovchilarga nazariy bilimlarni olish va ularni mustahkamlash Amaliy ko'nikmalarni egallash Egallangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash Deontologik tarbiyaning shakllanishi Amaliyotda axloqiy javobgarlik hissi va aloqalarni tarbiyalash</p> <p>2.Tarbiyaviy maqsadi Mutaxassislikka javobgarlik hissini shakllantirish Insonparvarlik va rahmdillilik hissini shakllantirish O'z bilimlarni kengaytirishga qiziqishni tarbiyalash Amaliyotda extiyotkorlik va e'tiborlilik xissini shakllantirish</p>	
<p style="text-align: center;">Pedagogik vazifalar</p> <p>O'zbekiston respublikasida sud tibbiy ekspertizasining protsessual va tashkiliy asoslari. Sud tibbiy ekspertiza turlari, ob'ektlari, tuzilishi,tashkiliy tuzilmalari. O'zbekiston Respublikasida sud tibbiyoti va sud tibbiy ekspertizaning rivojlanish tarixi. Sud tibbiyotining biologiya, huquqshunoslik fanlari va tibbiyotning boshqa sohalari bilan bog'liqligi. Sud tibbiyoti fani va bu soha muammolari. Sud tibbiyotining prinsiplari. Sud tibbiyotining ma'naviy hamda ma'rifiy ahamiyati.</p>	<p>O'quv faoliyatini natijalari:</p> <ul style="list-style-type: none"> • O'zbekiston respublikasida sud tibbiy ekspertizasining protsessual va tashkiliy asoslarini • Sud tibbiy ekspertiza turlari, ob'ektlari, tuzilishi,tashkiliy tuzilmalarini • Sud tibbiyotining prinsiplarini • Aholiga tibbiy profilaktik yordam sifatini oshirishni • Huquq,qonun, kodeksini bilishi lozim • Huquq turlari. Jinoiy huquq haqida

	tushunchani • Sud tibbiy ekspertiza turlarini Sud tibbiy ekspertiza faoliyatini belgilovchi me'yoriy hujjatlarni
O'qitish metodlari	"KLASTER" usuli, "Akvarium" usul usullari bilan ishlash
O'quv faoliyatini tashkil etish	Jamoaviy va guruxlarda ishlash ,yakka tartibli
O'qitish vositalari	Doska ,videofilmlar, chizma,nazorat varoqlari,matnlar
Qayta aloqaning usul va vazifalari	Og'zaki so'rov, tezkor so'rovyozma so'rov test, misol,va mashqlar bajarilgan o'quv topshiriqlarini baxolash

Mashg'ulot uchun talab etiladigan vaqti 80 minut

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
1-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish 10 daqiqa	<p>Tashkiliy qism</p> <p>1 O'qituvchi sinfga kirib tinglovchilarning o'quv bo'limi tomonidan berilgan ro'yxat asosida tinglovchilar davomatini darsga tayyorligini tekshiradi, ichki tartib qoidalariga rioya qilishni tasdiqlovchi tilxat oladi yangiliklar eshitiladi va aytiladi.</p> <p>2.O'quv mashg'ulotining mavzusi, maksadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi</p> <p>3.Dars davomida tinglovchilarni faollashtirish uchun qo'llaniladigan usullarni aytib o'yin qoidalirini tushintiradi.</p>	Javob beradilar, tinglaydilar,yozib oladilar
2-boskich. Amaliy qism 65 daqiqa 1.O'tgan mavzu bo'yicha tinglovchilar bilimini tekshirish va	<p>1.Tinglovchilarning bazaviy bilimlarini tekshirish maqsadida ulardan kirish testini olish.</p> <p>2.Yangi mavzu mazmunini o'qituvchi tomonidan "Ma'ruza</p>	Tinglovchilar bilimlarini eslay test savollari javob beradilar Savollarga akti

<p>baxolash 20-25 daq 2.Yangi mavzuni to‘liq bayon etish 30-40. 3.O‘qitishning noan’anaviy usullarini qo‘llagan xolda tinglovchilar bilimini mustaxkamlash</p>	<p>o‘qish” usulida tushuntiriladi. Tinglovchilarga ”KLAster” usuli tarzida mavzu mustahkamlanadi.</p>	<p>javob beradilar Yangi mavzu bayonini yozi oladilar. Tushinmagan joylarini savd tariqasida yo‘lla javob oladilar ”Akvarium” usul sxemasi bo’yicha tinglovchilar tomonidan to‘ldiriladi</p>
<p>3-bosqich Yakuniy 5 daqiqa</p>	<p>Dars xulosalanib, aktiv qatnashgan tinglovchilar rag’batlantirilib, baxolar e’lon qilinadi . Uyga vazifa: O‘zbekiston Respublikasida sud tibbiyoti va sud tibbiy ekspertizaning rivojlanish tarixi mavzuni o‘qib kelish. Tavsiya etiladigan adabiyotlar: 2. “Sud ekspertizasi”, A.SH.Baratov, R.K. Abdullayev, B.X.Xamidov Toshkent – 2025 y.</p>	<p>Tinglaydilar, uyga vazifani belgilab oladilar</p>

Mavzu: O‘zbekiston Respublikasida sud tibbiyoti va sud tibbiy ekspertizaning rivojlanish tarixi.

Dars rejasi:

- 1.Sud tibbiy ekspertiza faoliyatini tashkil etilishi
- 2.Sud tibbiy ekspertiza faoliyatini belgilovchi me’yoriy hujjatlar
3. Sud tibbiyot ekspertizasi predmeti, ob’ektlari va turlari
4. Ekspertizani o‘tkazish tartibi
5. Sud tibbiyoti ekspertizasining tashkiliy asoslari

Jinoiy sud jarayonining vazifasi jinoyatni taxlil va tez ochishdan, javobgar shaxsni topish va qonuniy to'g'ri tanlanilishini ta'minlash tufayli xar bir topilgan jinoyatga yarasha jazo belgilanishi, javobgar bo'lmagan bironta shaxs xam sudlanmasligi va jinoiy javobgarlikka tortilishiga yo'l qo'yimaslikdan iboratdir.

Jinoyatni ochish, javobgar shaxsni aniqlash dastlabki qidiruv, militsiya organlari va sudning zimmasiga yuklatilgan.

Dastlabki qidiruv ishlarini prokuratura, ichki ishlar organlari va xavfsizlik xizmati tergovchilari olib boradi.

Militsiya organlari, xarbiy qism komandirlari, xarbiy muasasa boshliqlari, dengiz kapitanlari va boshqalar tergov bilan shug'ullanadilar. Ayrim, qonunda ko'rsatilgan tergov ishlari bilan federal xavfsizlik organlari, chegara posbonlari va davlat yong'indan ximoya qilish tashkilotlari, shuningdek axloq - tuzatish korxonalar xodimlari shug'ullanadilar.

Sud organlariga sudlar, shuningdek xarbiy sudlar kiradi.

Jinoiy sud jarayonining asosiy belgisi javobgarsizlik prezumpsiyasi xisoblanadi. Bu qonunni ximoya qilishni aniq ta'minlovchi xuquq mezonini bo'lib, qoidaga asosan shubxalanuvchining aybi qonun bo'yicha tasdiqlanmaguncha javobgar xisoblanmaydi. Boshqacha aytganda, javobgarlikni isbotlash surishtiruv organlarining zimmasiga yuklatilgan bo'ladi.

Militsiya organlari, tergovchi va sud tomonidan javobgarlik borligi yoki yo'qligi, fuqaro tomonidan sodir etilgan jinoyatning mavjudligi, ishni to'g'ri aniqlashga yordam beruvchi boshqa xolatlar jinoyat ishi bo'yicha isbotlovchi omillar xisoblanadi.

Bunday ma'lumotlarni xar xil usullar xamda ekspertiza yordamida aniqlaniladi.

Dastlabki tekshiruv, jinoyatchini aniqlash va sud jarayonida paydo bo'ladigan masalalarni aniqlashda fan, texnika, san'at va xunarga aloqador maxsus bilimlarni o'rganish maqsadida ekspertiza tayinlaniladi. Bunday bilimlarni chuqur egallagan mutaxassislar ekspertlar xisoblanadi.

Sud-tibbiyoti ekspertizasi - qonun bilan belgilangan, ilmiy-amaliy tekshirish usuli bo'lib, uning vazifasi aniq ob'ektni tekshiruvda surishtiruv organlari, dastlabki tekshiruv va sud jarayonida paydo bo'ladigan tibbiyotga va biologiyaga oid savollarga vrachning aniq javob berishidan iboratdir.

O'limning sababi, tan jaroxatlari xarakteri, ayblanuvchi, shubxalanuvchi va jabrlanuvchining ruxiy xolatini xamda yoshini aniqlashda sud tibbiyoti ekspertizasi o'tkazilishi shartligi qonunda ko'rsatilgan.

Xar bir vrach aniq jinoiy ishni aniqlashda tergovchining qarori va sud ajrimi bilan ekspert sifatida tasdiqlangan bo'lsa, sud-tibbiyoti eksperti xisoblanadi. Bunga vrach-ekspert deyiladi.

Shuning uchun xam sud-tibbiyoti eksperti yuridik shaxs bo'lib, uni sud-tibbiyoti ekspertizasi muassasasida ishlovchi sud-tibbiyoti ekspertidan farqlash maqsadga muvofiqdir. Shunga qaramasdan, sud tibbiyoti ekspertizasida sud tibbiyoti eksperti va vrach- ekspertning xuquqi, burchi va javobgarligi bir xilligi qonunda kafolatlangan.

Ekspertning yuridik xolati.Ekspertning yuridik xolati uning burchi, xuquqi va yuridik javobgarligi bilan belgilaniladi.

Qonunga ko'ra, istagan vrach o'zining kasbidan qat'iy nazar militsiya organlari, tergovchi, prokuror va sud organlari chaqirganda borishga xamda o'zining oldiga qo'yilgan savollarga ob'ektiv xulosasi bilan javob berishga majburdir.

Ekspert faqatgina o'zining maxsus bilimi ya'ni tibbiyotga va biologiyaga oid savollarga o'z xulosasi bilan javob berishga majburdir. Ikkala xolda ekspertning faoliyatidan tashqarida xulosa berilishi mumkin:

- a) savollarga javob berayotganda vrach tibbiyotga aloqador bshlmagan soxaga adabiyot, psixologiya, yuridik, texnik fanlarga va boshqalarga to'g'ri kelsa;
- b) agar o'zining oldiga qo'yilgan savollarga javob berish uchun maxsus bilimlar talab qilinmasa, ammo buni yechish uchun sub'ektiv fikrlash, xayotiy tajribasiga asoslangan fikrlar yetarli bo'lsa;

Ekspert quyidagi xuquqlarga ega:

1. ekspertiza uchun kerakli ish materiallari bilan tanishish;
2. xulosa tuzish uchun unga qo'shimcha materiallar kerakligi to'g'risida ariza bilan murojaat qilish;
3. surishtiruv organlari, tergovchi, prokuror va sudning ruxsati bilan tergov va boshqa tekshiruv xamda sud faoliyatida so'rov paytida qatnashish, so'rov qilinuvchiga ekspertizaga aloqador savollarni berish;
4. ekspertiza tayinlagan kishiga ekspert uchun taqdim qilingan materiallar yetarli bo'lmagani, shuningdek qo'yilgan savollar uning faoliyatidan tashqariga chiqqanligi haqida yozma ravishda murojaat qilish;

Yolg'on xulosasi uchun ekspert qonun bo'yicha to erkinlikdan maxrum qilishgach bo'lgan jinoiy javobgarlikka tortiladi. Agar bunday xulosa og'ir, o'ta muxim og'ir jinoyat qilgan u yoki bu shaxsga qaratilgan bshlsa, yolg'on xulosasi uchun ekspert uzoq muddatga ozodlikdan maxrum qilinadi.

Agar ekspert surishtiruv, dastlabki tekshiruv yoki sud jarayonida to sud xukmi yoki qarori chiqqunga qadar yolg'on ma'lumotlar berganligi va xulosasining soxtaligiga uz xoxishi bilan ilg'ror bo'lgan taqdirda jinoiy javobgarlikdan ozod qilinadi. Bunday xollarda ekspert tartibiy javobgarlikka tortiladi.

Ekspert dastlabki tergov sirini saqlashga majbur. Buni proruror, tergovchi yoki surishtiruv organlarining ruxsatisiz amalga oshirilsa, ekspert jinoiy javobgarlikka tortiladi.

Sud tibbiyot ekspertizasi predmeti, ob'ektlari va turlari.

Sud tibbiyoti ekspertizasi predmeti surishtiruv, dastlabki tergov va sudda ko'rib chiqish jarayonida paydo bo'ladigan tibbiyotva biologiyaga oid savollarga o'zining xulosasi bilan javob berishni o'rgatadi.

Sud tibbiyoti ekspertizasining ob'ektlariga o'liklar, tiriklar, ash'yoviy dalillar va jinoyatga oid materiallar (tibbiyot xujjatlari) kiradi. Bu ob'ektlarni ekspert to'g'ridan- to'g'ri yoki tibbiyot xujjatlaridagi ma'lumotlarga asosan tekshiradi.

Sud tibbiyoti ekspertizasining xuyidagi turlari mavjud:

1. Birlamchi ekspertiza;
2. Qo'shimcha ekspertiza;
3. Qaytalama ekspertiza;
4. Komission ekspertiza;
5. Kompleks ekspertiza.

1.Birlamchi ekspertiza - bu ob'ektni birinchi marta tekshirib ekspert xulosasini tuzilishidir. Ko'pchilik xollarda birlamchi ekspertiza bergan javoblar to'lig'icha teshiruv organlari talabini qondiradi. Odatda, birlamchi ekspertizani bitta ekspert o'tkazadi. Ayrim xollarda, muxim murakkab va javobgarlik xollarida birlamchi ekspertiza bir gurux mutaxasislar tomonidan o'tkazilishi mumkin.

2.Qo'shimcha ekspertiza agar birlamchi xulosa yetarlicha aniq va to'liq bo'lmasa, dastlabki yoki sud tekshiruvida maxsus ekspert tekshiruvi talab qilingan taqdirda o'tkaziladi. Qo'shimcha ekspertizani birlamchi ekspertiza o'tkazgan ekspert, boshqa ekspert yoki boshqa ekspertlar guruxi o'tkazishi mumkin.

3.Qaytalama ekspertiza asosan birlamchi yoki qo'shimcha ekspertiza xulosalari to'g'riligiga shubxa tug'ilganda yoki xulosa isbotlanmagan taqdirda o'tkaziladi.

Buni o'tkazish boshqa ekspert yoki ko'pincha, boshqa bir necha ekspertlarga topshiriladi.

4. Komission ekspertiza barcha murakkab savollarga javob berishda bir necha mutaxassis vrachlar qatnashuvini talab qiladigan ekspertiza xisoblanadi. Ko'pincha bunday ekspertiza vrachlar va boshqa tibbiyot xamda farmatsevtik xodimlari tomonidan kasbiy xuquqbuzarlikka yo'l qo'yganlarida tayinlanadi.

5. Kerakli xollarda bitta ob'ektni xar xil kasb va mutaxasislari ekspertlari tomonidan o'tkazilsa bunga kompleks ekspertiza deyiladi. Buni o'tkazishda vrachlar, kriminalistlar, sportning xar xil soxalari bo'yicha, yong'inga aloqador ekspertlar va boshqalar jalb qilinadi. Bunday xollarda barcha tayinlangan ekspertlar avvalo birgalikda maslaxat yig'ilishi o'tkazib, unda xar xil mutaxasislar ob'ekt tekshiriluv ketma-ketligini aniqlaydilar, bu xar bir keyingi etapdagi ekspert tekshiruv axborotlari saklanishini ta'minlaydi. Xar bir mutaxasis o'zining shaxsiy tekshiruv natijalariga ko'ra mustaqil xulosa tuzadilar. Bu qoida maqsadga muvofiq bo'lgan to'g'ri yuridik tartib xisoblanadi. Shuning uchun xam bunday xollarda bitta umumiy xulosa tuzish maqsadga muvofiq emasligini aloxida ta'kidlamoq zarur, chunki xar bir ekspert xulosasiga imzo chekishda faqatgina o'zining tekshiruv natijalarini shziga bog'liq bo'lmagan xolda tasdiqlash bilan birgalikda, boshqa kasb vakillari tomonidan olingan tekshiruv natijalarini baxolashda bu soxa bo'yicha maxsus bilimga ega emasligiga iqror bo'ladi. Shuning uchun xam xar bir mutaxasis o'zining aloxida xulosasini bergani maqul.

Ekspertizani o'tkazish tartibi. Ekspertiza o'tkazish zarurligiga iqror bo'lgan tergovchi maxsus yuridik xujjat-qaror tuzadi. Unda ekspertiza o'tkazish tartibi, nimaga asosan ekspertiza o'tkazilishi, ekspertning familiyasi yoki ekspertiza o'tkaziladigan tashkilotning nomi, ekspert tomonidan yechilishi kerak bo'lgan savollar, shuningdek, ekspertning ixtiyoriga tavsiya etiladiga materiallar ko'rsatiladi. Tergovchi ekspertizaning barcha etaplari o'tkazilishida qatnashish xuquqiga ega. Ba'zi xollarda, masalan, og'ir jinoyatlardan, odam o'ldirishda ekspertiza o'tkazish paytida tergovchining qatnashuvi juda maqsadga muvofiqdir.

Agar sud jarayonida maxsus savollarni yechish uchun unga bitta yoki birnecha ekspert taklif qilinadi. Bunga ko'pincha, tergov yoki dastlabki tekshiruv ishlarida qatnashgan xulosa bergan ekspert va ekspertlarni chaqiriladi. Sudga chaqirilgan ekspert yoki ekspertlarni mutaxassis sifatida baxolaydi. Shundan keyin sud o'zining majlisida ekspertning qatnashganligini qonunlashtiruvchi ajrim chiqaradi. Ekspert sud jarayonida qatnashuv va so'roq qilinuvchiga ekspertizaga aloqador savol berish xuquqiga ega. Sud tekshiruv oxirida sud ajrim chiqaradi, bunda ekspertni oldiga savollar qo'yadi. Ekspert xulosa berish uchun jinoiy ish materiallari bilan

tanishib chiqishi, agar talab qilinsa, qaytadan to'g'ridan-to'g'ri ob'ektni: ash'yoviy dalillarini, tirik odamni, ayrim xollarda murdalarni go'rdan ochib ko'rish va tekshirish ko'zda tutiladi. Ekspertiza o'tkazish vaqti sudda ekspert tomonidan belgilanadi. Barcha kerakli tekshiruvlarni o'tkazgan ekspert yozma xulosa beradi va buni sud majlisida e'lon qiladi. Yozma xulosadagi ayrim ma'lumotlarni aniqlash uchun sud jarayonida qatnashuvchilar ekspertga og'zaki savollar berish xuquqiga ega. Odatda savollarga ekspert xam og'zaki javob beradi.

Bunday javoblar sud yig'ilishi bayoniga kiritiladi. Agar ekspertga berilgan savollardan tashqari savollar berilgan bo'lsa, bunda u yangi savollarga yozma javob berish xuquqiga ega.

Agar ekspertiza maxsus ekspert muassasalarida o'tkazilayotgan bo'lsa, tergovchi yoki sud qaror yoki ajrimni ekspertiza muassasasi raxbari nomiga yuboradi va u ekspertiza o'tkazishni tashkilotning bitta yoki bir necha xodimiga buyuradi. Tashkilot raxbari ekspertga uning xuquqi, burchi va javobgarligi haqida tushuntirib, undan tilxat oladi va u ekspert xulosasi bilan birgalikda tergovchiga jo'natiladi. Agar ekspertiza sud tibbiyoti ekspertizasi muassasasidan tashqarida o'tkazilsa, bunda tergovchi sud ekspertiza o'tkazish uchun yuklatilgan ekspertni chaqiradi, uning shaxsi va vazifasi ko'rsatilib, ekspertiza tayinlash to'g'risidagi qarori yoki ajrimi taqdim qilinadi. Xuquqi, burchi va jinoiy javobgarligi ekspert sifatida tushuntiriladi. Xar ikkala xolda xam tergovchi ekspertiza tayinlash to'g'risidagi qarorga belgi qo'yadi va u ekspertning imzosi bilan muxrlanadi. Ekspert o'zining xulosasini faqat ekspertiza tayinlovchi organga jo'natadi.

Sud tibbiyoti ekspertizasi o'tkazishning umumiy tuzilishi quyidagi bosqichlardan iborat:

- ekspertiza o'tkazish to'g'risidagi qarori yoki sud ajrimini o'rganish;
- voqeaning xolatini, ekspertiza o'tkazish tartibi va ekspert yechishi kerak bo'lgan savollarni aniqlash;
- tergovchi tomonidan ekspert tekshiruvchi uchun takdim qilingan materiallarning sifati va yetarliligini, qo'yilgan savollarga berilgan javoblarni baxolash;
- agar talab qilinsa, kerakli qo'shimcha tekshiruv ob'ektlarni yoki ishga aloqador qo'shimcha materiallarni taqdim qilish zarurligi t'g'risida tergovchiga murojaat qilish;
- kerakli umumlashgan tekshiruv usullarini ratsional qo'llash va ekspert vazifalarini optimal xolda xal qilish maqsadida ekspertiza o'tkazish rejasini tuzish;

-ekspertiza ob'ekti va ob'ektlarni shaxsan tekshirish;

-ekspert xulosasini tuzish.

O'zbekiston Respublikasida sud tibbiyoti ekspertizasini o'tkazishni aloxida instruktiv-metodik xujjatlar ta'minlaydi. Ularning asosiylari quyidagilar:

- sud tibbiyoti ekspertizasi o'tkazish xakidagi ko'rsatma;
- voqea sodir bo'lgan joyda topilgan murdani tashqi ko'zdan kechirishda sud tibbiyoti soxasida mutaxasis-vrachning ish qoidasi;
- murdalarni sud tibbiyoti ekspertizasi qoidasi;
- fuqaro sog'lig'iga zarar yetkazilishi og'irlik darajasini sud tibbiyotida aniqlash qoidasi;
- sud tibbiyoti akusher-ginekologik ekspertizasi qoidasi;
- erkaklar jinsiy xolati haqidagi sud tibbiyoti ekspertizasi qoidasi;
- jinoiy va grajdanlik ishlari materiallari sud tibbiyoti ekspertizasini o'tkazish qoidasi;
- sud-gistologik ekspertizasi o'tkazish qoidasi;
- ash'yoviy dalillar va baxsli otalikni yoki onalikni sud-biologik bo'limi laboratoriyasida aniqlash sud tibbiyoti ekspertizasi qoidasi;
- sud tibbiyoti ekspertizasi byurosi tibbiy -krriminalistika bo'limi laboratoriyasida sud tibbiyoti ekspertizasi o'tkazish qoidasi;
- sud tibbiyoti ekspertizasi byurosi sud-kimiyoviy bo'limi laboratoriyasida ash'yoviy dalillarni sud-kimiyoviy ekspertizasi qoidasi.

Sud tibbiyoti ekspertizasining xujjatlari. Tergovchi qarorini olgach, o'zini oldiga qo'yilgan savollar bilan tanishib, javob berish uchun barcha tekshiruv usullarini o'tkazgach, ekspert tekshiruv natijalariga asoslanib o'zining nomidan va o'zining maxsus bilimlari asosida xulosa beradi. O'zining xulosasi uchun ekspert shaxsiy jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin. Komission ekspertiza o'tkazishda barcha qatnashuvchi ekspertlar bir-biri bilan maslaxatlashib bir fikrga kelishgach, umumiy xulosa tuzadilar va buning oxirida barcha ekspertlar imzo chekadilar. Agar ekspertlarning fikri bir biriga to'g'ri kelmasa, ularning xar biri o'zining xulosasini aloxida beradilar.

Ekspert xulosasi birdan-bir yuridik xujjat bo'lib, bunda ekspert o'zining xulosasini ekspertiza tayinlagan tashkilotgacha yetkazadi. Xulosa faqat yozma ravishda beriladi. Ekspert xulosasining mazmuni qonun bilan belgilanib, 3 qismdan iborat bo'ladi: kirish, tekshiruv va xulosa qismi.

Kirish qismida qachon, qaerda, kim (famiyasi, ismi, sharifi, mutaxasisiligi, ilmiy darajasi va unvoni, egallagan mansabi), nimaga asoslanib (tergovchining qarori yoki sud ajrimi) ekspertiza o'tkazilishi, ekspertning oldiga qanday savollar qo'yilganligi, uning qanday materiallaridan foydalanganligi, materiallar qanday

shaklda taqdim qilinganligi (o'ralgan yoki o'ralmagan xolda, o'ralgan bo'lsa undagi belgilar va muxrlanganligi) ko'rsatiladi. Kirish qismi uchun talablar qonunda ko'rsatilgan barcha materiallar to'g'risidagi ma'lumotlarni aniq izoxlashdan iboratdir.

Tekshiruv qismi xulosani isbotlash manbai bo'lib, bunda sud tibbiyoti ekspertining xulosasi barcha o'tkazilgan tekshiruv usullarining mazmuni yoziladi sud tibbiyoti ekspertizasining ob'ektlari (tirik odam, murda, ash'yoviy dalillar), haqidagi ma'lumotlarni o'zida mujassamlantiruvchi ish materiallari (kasallik tarixi, ambulatoriya kartasi, tibbiyot ma'lumoti, sog'lig'i haqidagi guvoxnoma va boshqalar) kiradi.

Tekshiruv qismi uchun asosiy talablar barcha o'tkazilgan tekshiruv natijalarining xar tomonlama txlil va ob'ektiv tasvirlanishidir.

Xulosa qismida ekspert oldiga tergovchi yoki sud tomonidan qo'yilgan savollarga javoblar ko'rsatiladi. Agar ekspert u yoki bu savolni yecha olmasa, unda u xulosada qo'yilgan savolga javob berish imkoniyati yo'qligi sababi ko'rsatiladi. Bunda tibbiyot soxasidagi ilmiy bilimlarning yetishmasligi va xususan ekspertning malakasi pastligi kiradi.

Agar tekshiruv jarayonida ekspert shu ish uchun ahamiyati bo'lgan uning oldiga qo'yilgan savollarga ma'lumotlarni aniqlasa, buni u o'zining shaxsiy tashabbusi sifatida xulosada ko'rsatishi mumkin.

Xulosaga umumiy talablar quyidagicha:

- a) to'liqligi (berilgan savollarning barchasiga javob berilishi);
- b) xar bir ko'rsatilgan xolatni asoslash;
- v) xulosaning tekshiruv qismiga aloqador va ob'ektni tekshiruv natijasida ekspert tomonidan aniqlangan qar bir xolat to'g'risidagi ma'lumotlarni asoslash;
- g) ob'ektivligi;
- d) ilmiyligi;
- ye) maxsus atamalarni qo'llamasdan barcha uchun tushunarli shaklda izoxlash;

Sud va boshqa tekshiruv organlarini xulosasi aniq (musbat yoki manfiyligi) asoslash ko'pincha qoniqtiradi.

Ekspert xulosasi xujjatlashtirilishi kerak. Birinchi navbatda xulosaning barcha asosiy xolatlari xujjatlashtiriladi. Xujjatlarga asosiy talablar-aniqlangan

ma'lumotlarni qanday bo'lsa, shundayligicha izoxlanishidir. Bunday talablarga suratga olish, rentgenogrammalar, ichki organlar va suyak preparatlari, gistologik preparatlar va boshqalarning mavjudligi to'g'ri keladi. Bularning xammasi ekspert xulosasiga ilova sifatida ko'rsatiladi. Ayrim biologik ob'ektlar (masalan, murda ichki organlari va to'qimalaridan olingan materiallar, suyak va mikroskopik preparatlar) tergovchining ko'rsatmasiga binoan sud tibbiyoti muassasasida saqlanishi zarur.

Sud tibbiyoti ekspertizasining tashkiliy asoslari. Sud tibbiyoti ekspertizasi O'zbekiston Respublikasi sog'liqni saqlash sistemasining muxim davlat xizmati xisoblanadi. Sud tibbiyoti xizmati tarkibiga respublika sud tibbiyoti ekspertizasi markazi, viloyatlar, shaxar, tumanlar va tumanlararo sud tibbiyoti ekspertizasi byurolari kiradi.

Administrativ-xo'jalik bo'yicha sud tibbiyoti muassasalari tegishli ministrlilik, boshqarma va sog'liqni saqlash bo'limalariga bo'ysunadi. Metodik va ilmiy-amaliy jixatdan sud tibbiyoti tashkilotlari Respublika sud tibbiyoti ekspertizasi markaziga, viloyatlar, shaxar, tumanlararo va tuman sud tibbiyoti ekspertizasi byurolari raxbarligiga pastdan yo'qoriga qarab bo'ysunadilar.

Sud tibbiyot ekspertizasi byurosida sud tibbiyot ekspertizasining barcha asosiy turlari o'tkaziladi.

Byuro tartibiga quyidagilar kiradi: 1. Tanatologiya bo'limi (murdalarni tekshiruv bo'limi patologik laboratoriyasi bilan. 2. Ambulatoriya bo'limi. Bunda jabrlanuvchilar, ayblanuvchilar, shubxalanuvchilar tekshiriladi. 3. Laboratoriya bo'limi - bunga quyidagi laboratoriyalar kiradi: sud-biologik, sud-ximik va fiziko-texnik laboratoriyalar bo'limlari kiradi.

Sud-biologik laboratoriyasi bo'limida qon, soch, sperma va boshqa ajralmalar, organ va to'qimalar xamda xar xil ash'yoviy dalillar aniqlaniladi. Bu bo'limda sitologik va molekulyar-biologik tekshiruvlar xam o'tkaziladi.

Sud-ximik laboratoriya bo'limida xar xil zaxarlanishlarda organizm tarkibidagi biologik muxitlardagi zaxarli moddalar miqdori sud-ximiklari tomonidan aniqlaniladi. Shuningdek bu bo'limda sud ximiyasiga aloqador maxsus bilimlarni talab qilinuvchi boshqa savollarni yechishga qaratilgan masalalar bajariladi.

Fiziko-texnik bo'limda stereomikroskopik, stereografiya, rentgenografiya, fotografiya va boshqa tekshirishlar orqali jaroxatlanishlar tekshiriladi. Bundan tashqari, shaxsni aniqlash maqsadida suyak qoldiklari xam shu usullarda tekshiriladi.

Sud tibbiyoti muassasasining tarkibi sogʻliqni saqlash vazirligining maxsus buyrugʻida koʻrsatilgan boʻlib, bu xar mintaqada ekspertning aniq nagruzkasiga bogʻligʻ.

Xozirgi davrda sud tibbiyoti xizmatini boshqarishda uni mablagʻ

bilan taʼminlash muxim ahamiyatga ega boʻlib, bunga quyidagilar kiradi:

a) byudjet mablagʻini rejali, kundalik va uzoq muddatli dastur sistemalari;

b) maxsus ekspert tekshiruvi, tashqi kadrlar tayyorlash, sud jarayonida oʻtkaziluvchi ekspert tekshiruvi xarajatlarini qoplash, suddagi xar xil xizmatlar uchun mablagʻ toʻlash uchun barcha xizmat xaqini byudjetdan tashqari mablagʻ xisobiga toʻlash sistemasi;

v) ekspert ishlarini finans ekologik boshqarish sistemasi.

Sud tibbiyoti tashkilotlari faoliyati yuridik vazifalar bilan chegaralanib qolmaydi. Bu soxada ishlaydigan mutaxassislar barcha soxada tibbiy taʼminlashni takomillashtirish qaratilgan anchagina ishlarni bajaradilar. Bunga oʻlimga olib keluvchi jaroxatlanishlarning xar xil sabablarini aniqlash va tekshirish, tibbiy yordamni kamchiligini topish, texnik suyoʻqliklar bilan zaxarlanish, alkogol bilan mastlik va choʻkish xollari, toʻsatdan oʻlimning sababini aniqlash va boshqa profilaktik ishlar kiradi.

Oʻzbekiston Respublikasining Sud ekspertizasi toʻgʻrisidagi qonuni 2010 yil 7-may, Sud ekspertiza faoliyatini belgilovchi meʼyoriy xujjatlar 2012 yil.Oʻz.Res.SSVning 153-buyrugʻi asosida olib boriladi. Ishning seksion qismida laborant quydagi vazifalarni bajarishi zarur; murdani yorishga aloqador xujjtalarni rasmiylashtirishda vrachga yordam berishi; zarur fiksatorlarni tayyorlab kuyishi;-murdani yorish paytida yoki bu ish tugaganidan keyin darrov bakrioskopiya uchun olingan surtma va bosmalarni qotirib, buyash;

bakteriologiya virosologik biokimyoviy va boshqa tekshirishlar uchun material olishda vrachga yordam berishi, tegishli laboratoriyaga yullanma va maʼlumotlarni rasmiylashtirishi; mikroskopiya uchun olingan materialning qanday kotirilayotganini kuzatib borishi 4 kotirilgan materialni kesishda vrach bilan birga ishtirok etishi kesib olingan boʻlakchalarga belgi quyib ,ularni saralash,ish daftariga boʻlakchalar sonini kayd kilib organlar toʻkimalarni koʻrsatgan xolda boʻlakchalarning sonini kesmalarining sonini, qanday usulda boʻyalganini koʻrsatib;

-kesib olingan bulakchalarni parafin, seloidin, jelatin va boshqa muxitlarga solishi; bloklar tayyorlab ularga belgi quyib chikishi; mikrotom pichoklarni charxlab rostlab qo'yishi; materialni xar kanday mikrotomlar bilan kesaverishi: kesib olinganidan keyin kolgan selloidin bloklarni tegishli kontervantlarga solib vrach tomonidan tayinlangan zarur muddat ichida ularning arxivda saklanib turishini kuzatib borishi;

-kesmalarni bo'yashi va mikropreparatlar tayyorlashi; bevosita patologoanatom vrach raxbarligi ostida muzey imropreparatlari tayyorlash (kotirilgan aralashmalar xozirlashi, materialni qotirishi, buyog'ini asliga ketirish, preparatni mantaj qilib, muxitga solib quyishi.

2.Biopsiya materialini ishlashda -klinik bo'linmalardan tekshirish uchun keltirilgan materialni sanitarlardan qabul qilib olib ularning yo'lanmadagi yozuvlarga tug'ri kelish-kelmasligini, kanchalik yaxshi qotirilganini tekshirib ko'rishi, materialni olganligi tug'risida imzo chekishi ;

-tekshirishga olib kelingan ob'ektlarning xammasini material qayd kilinadigan daftarga yozib yullanmada aytilgan xamma ma'lumotlarni xam ko'rsatib kuyishi; makroskopik tekshirish va kesib olish uchun material tayyorlash;

materialni makroskopik tekshirish uchun yo'llanma - blankani vrach aytib turganidek qilib to'ldirish: kesib olingan bo'lakchalarga belgi qo'yib soni va gistologik yul bilan ishlash usulini qayd kilishi; fiksatorlar eritmalar va bo'yoqlar tayyorlash; mikropreparatlarni gistologik yul bilan ishlab tayyorlab olishi; mikroskopik va gistologik tekshirish natijalarini ,patologoanatomik diaqnozini , tekshirishni o'tkazgan vrach familiyasi va tekshirish o'tkazilgan kuni daftarga yozib kuyishi (yoki blankaning nusxasini tikib quyishi);

tekshirish natijalarini davolash muassasalarining xammasi qabul kilib olib aloxida daftarga qayd qilib qo'yishi;

operatsiya vaqtida biopsiyalar olinganligida zudlik bilan gistologik preparatlar tayyorlab berishi; tekshirish tugaganidan keyin barcha biopsiya materiallarini (qotirib quyilgan to'kimalar organlar, bloklar, biopsiya materiallarini arxivga joylab qo'yishi; laborantlari saqlash tartibi uchun javobgar bo'lib xisoblanadi; - kolleksiyalar uchun mikropreparatlar tayyorlash;

talab qilinganida boshqa davolash muassasalarining bo'limlarini arxivdan mikropreparatlar olib berilishini rasmlashtirish va ularni vaqtida qaytarib berilishi ustidan nazorat olib borishi; asboblari va sanitariya- gigiena tartibiga rioya qilishga kuzatib borish;

bajarilgan ish tug'risida (bloklar, kesmalarning soni qushimcha bichsh usullari va boshqalar tug'risida) bo'lim mudiri oldida oy sari xisob berib turishi.

4.Sanitarining lavozimiga aloqador vazifalar tug'risida;

-sanitar baza bo'lib xisoblangan va biriktirib quyigan kasalxonalar muassasalarining klinik bo'limidan keltirilgan murdalarni tegishli belgilar quyilgan - quyilmaganigiga qarab qabul qilib oladi;

murda patologoanatomik bo'limda qancha vakt turadigan bo'lsa, shu vaqt davomida uning saqlanib turishini ta'minlaydi.;

murdalarining buyi va og'irligini o'lchaydi;

zarur bulganda patologoanatomik bo'lim ichida bir joyda ikkinchi joyda yetkazib beradi, maxsus avtotransport bo'lsa, murdalarni birkirib quyilgan kasalxonalardan yetkazib kelishda ishtirok etadi: murdalar yorib tekshirish va makroskopik tekshirish uchun materiallar olish uchun xonani kiyim kechak asboblari, idishlar va boshqalarni tayyorlab quyadi;

murdani yorish vaqtida olingan materialni patologoanatom vrach aytgan maxsus laborantlarga yetkazib beradi; murdani yorish vaqtida seksiya xonasida doim xozir turadi va vrachga yordamlashib boradi. Murdani yorish vaqtida kalla suyaklarini, zarur bulganda umurtqa poganasini va boshqa suyaklarni vrach kuzatuv ostida arralab, kesadi, organlarni tarozida tortadi;

murdani qarindoshlariga berishdan oldin unga quyilgan belgilarni tekshirib kuradi; murdani kiyintirib, to'budga soladi va qarindoshlariga beradi; murdalar qabul qilib olingan va berilganini tegishli tarzda kayd qilib, kimmat materialdan yasama tishlar va boshqa buyumlari bor-yo'qligini albatta ko'rsatib quyadi ;

murdani yorib tekshirish ishlari tugagandan keyin seksion zal , uning daxlizga, motam zali , murdaxona va fiksatsiya xonalarini xar kuni latta xullab artdi Infeksion kasallikdan ulgan kishining murdasini yorib tekshirilgandan keyin seksiya xonalari, asbob-uskunalar va mayda jixozlarni dizinfeksiyalaydi;

-asbob va jixozlarning toza xolatda bo'lishini doim kuzatib boradi ,seksiyada ishlatiladigan asboblarni charxlab beradi;

-bo'lim mudiri yoki laborantning buyrugiga karab xar xil ishlarni bajaradi juda ifloslangan idishlarni yuvib - tozalash, mikropreparatlarni yuvib olish, gaz ballonlarini joyidan boshqa joyga olib kuyish va o'rnatish va boshqa ishlar shular jumlasidandir; dastyorlik ishlarini bajaradi, bloklar uchun qoliplar tayyorlab quyadi va xokazo;

- belgilangan grafik buyicha patologik anatomiya bo'limida navbatchilik kiladi navbatchilik vaqtida marxumning qarindoshlari yoki birga xizmat kilishgan kishilarga belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan o'lim haqidagi guvoxnomasi beradi.

Bo'limda boshqa binolarni tozalash ishlari (seksiya blokidan tashqaridagi binolarni) murdalarni yorish ishi bilan shug'ulanmaydigan sanitarlar (farroshlar) bajaradi. Mikropreparatlarni yuvib olish, juda iflos bo'lib ketgan idishlarni

yuvish, bloklarni tozalash, kasalxonada yotgan bemorning rasmlashtirilgan tibbiy kartalarini berib va boshqa ishlarni xam ular bajradi (bo'lim mudiri, patologoanatom vrachlar va katta laborant buyrug'i bilan).

TIBBIY TERMINLAR

Intergenetik

Epidemiya

Miokard

Endokard

Perikard

”KLAUSTER” usuli. (Klaster-tutam, bog'lam)-axborot xaritasini tuzish yo'li-barcha tuzilmaning mohiyatini markazlashtirish va aniqlash uchun qandaydir biror asosiy omil atrofida g'oyalarni yig'ish.

Bilimlarni faollashtirishni tezlashtiradi, fikrlash jarayoniga mavzu bo'yicha yangi o'zaro bog'lanishli tasavvurlarni erkin va ochiq jalb qilishga yordam beradi.

Klasterni tuzish qoidasi bilan tanishadilar. Yozuv taxtasi yoki katta qog'oz varag'ining o'rtasiga asosiy so'z yoki 1-2 so'zdan iborat bo'lgan mavzu nomi yoziladi.

Birikma bo'yicha asosiy so'z bilan uning yonida mavzu bilan bog'liq so'z va takliflar kichik doirachalar “yo'ldoshlar” yozib qo'shiladi. Ularni “asosiy” so'z bilan chiziqlar yordamida birlashtiriladi.

Bu “yo'ldoshlarda” “kichik yo'ldoshlar” bo'lishi mumkin.

Yozuv ajratilgan vaqt davomida yoki g'oyalar tugagunicha davom etishi mumkin. Muhokama uchun klasterlar bilan almashinadilar.

Klaster” usuli-turli xil g'oyalar o'rtasida fikrlash imkoniyatini beruvchi tuzilmani aniqlashni talab etadi.

”Akvarium” usuli

Akvariumga baliqchalar joylashtiriladi. O‘tilgan mavzu bo‘yicha savollar stikkerga yoziladi va ularga yopishtiriladi. Tinglovchilar bittadan baliqchani olishadi va unga yozilgan savolga javob berishadi.

(O‘tilgan mavzuni qaytarish uchun qo‘llanildi).

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. Sud biologiya ekspertizasi va tekshiruvlarini o‘tkazish qoidalarini.
2. Ekspertiza jarayonida ishlatiladigan hujjatlar, ashyoviy dalillarni qabul qilish va saqlash.
4. G‘ayri tabiiy o‘lganlar nimaga asoslanib tekshiriladi
5. Tibbiyot xodimlarining qo‘l gigienasi.

VAZIYATLI MASALALAR

1. Bemor B., TMK travmatologiya bo‘limiga o‘zi murojaat qilgan. Tekshiruvlardan so‘ng yopiq kalla-miya jarohati, bosh miya chayqalishi, burun suyaklarining sinishi klinik tashhisi qo‘yilgan. Bemor ahvoli o‘rtacha og‘irlikda baholangan. Keyinroq bemor ahvoli birdan yomonlashgan, vafot etgan. Murda tekshiruvda kalla-miya, burun suyagining jarohatiga xos morfologik belgilardan tashqari bosh miya asos tomirlari anevrizmasining yorilishi natijasida yuzaga kelgan ko‘lamli subaraxnoidal qon quyilish aniqlangan.

A. Sud tibbiyoti nuqtai-nazaridan mazkur holatni qanday baholash lozim?

- a) Jinoyat
- b) Qilmish
- v) Baxtsiz hodisa

B. Qonunda ushbu holat uchun qanday jazo qo‘llaniladi?

- a) Hech qanday
- b) Jinoiy javobgarlikka tortiladi
- v) Intizomiy jazo qo‘llaniladi
- g) Fuqaroviy jazo qo‘llaniladi

TEST SAVOLLARI:

1. Voqea joyida murda kiyimlari nima qilinadi

- 1 Yechiladi
2. Ko‘zdan kechiriladi va bayonnomaga yoziladi
3. Jarohat joyi bilan birga kesib olinadi
4. Rasmga olinadi

2. Voqea joyida soch tolasi topilganda sud-tibbiy ekspert nima ish qiladi

- 1 Olishga to‘g‘ri muhirlashga yordamlashadi
- 2 Kimga tegishliligini aniqlaydi
3. Voqea joyidan olib ketadi
4. Sochlar o‘zi to‘kilganmi yoki yulib olinganmi aniqlaydi

3. Tibbiyot xodimining qay birlari voqea joyida murda tekshiruviga jalb qilinishi mumkin

- 1 Har qanday shifokor
- 2 Uchastka vrachi
3. Terapeft
4. Stomatolog

4. Voqea joyiga kelgach vrach birinchi bo‘lib nima qiladi

- 1 O‘lim sababini aniqlaydi
- 2 O‘lim muddatini aniqlaydi
3. O‘lim yuzaga kelganini tasdiklaydi
4. O‘lim turini aniqlaydi.

5. Sud-tibbiy tekshiruvida kamida nechta bo‘shliq ochilishi kerak

1. 3
2. 2
3. 1
4. Hech qanday bo‘shliq ochilmayd

2.1.O'quv moduliga ajratilgan soat 4	Sud tibbiyotining biologiya, huquqshunoslik fanlari va tibbiyotning boshqa sohalari bilan bog'liqligi. Sud tibbiyoti fani va bu soha muammolari.
---	---

Ma'ruza mashg'ulotini o'qitish texnologik modeli

Vaqt 160 daqiqa	Tinglovchilar soni:10-15ta
O'quv mashg'ulotining shakli va turi	Nazariy mashg'ulot
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Tibbiy xodimlarning kasb huquqbuzarliklari tushunchasi. 2. Tibbiy xodimlar tomonidan sodir etiladigan kasb huquqbuzarliklarining turlari. 3. Kasb huquqbuzarliklari uchun javobgarlik turlari (intizomiy, ma'muriy, fuqarolik va jinoiy javobgarlik). 4. Sud-tibbiy ekspertiza va patologik anatomiya amaliyotida huquqbuzarliklarni aniqlash va ularning oldini olish.
<p>O'quv mashg'uloti maqsadi:</p> <p>1.Ta'limiy : Tinglovchilarga nazariy bilimlarni olish va ularni mustahkamlash Amaliy ko'nikmalarni egallash Egallangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash Deontologik tarbiyaning shakllanishi Amaliyotda axloqiy javobgarlik hissi va aloqalarni tarbiyalash</p> <p>2.Tarbiyaviy maqsadi Mutaxassislikka javobgarlik hissini shakllantirish Insonparvarlik va rahmdillilik hissini shakllantirish O'z bilimlarni kengaytirishga qiziqishni tarbiyalash Amaliyotda extiyotkorlik va e'tiborlilik xissini shakllantirish</p>	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatini natijalari:
O'zbekiston respublikasida sud tibbiy ekspertizasining protsessual va tashkiliy asoslari. Sud tibbiy ekspertiza turlari, ob'ektlari, tuzilishi,tashkiliy tuzilmalari. O'zbekiston Respublikasida sud tibbiyoti va sud tibbiy ekspertizaning rivojlanish tarixi. Sud tibbiyotining biologiya, huquqshunoslik fanlari va tibbiyotning boshqa sohalari bilan	<ul style="list-style-type: none"> • O'zbekiston respublikasida sud tibbiy ekspertizasining protsessual va tashkiliy asoslarini • Sud tibbiy ekspertiza turlari, ob'ektlari, tuzilishi,tashkiliy tuzilmalarini • Sud tibbiyotining prinsiplarini • Aholiga tibbiy profilaktik yordam

bog'liqligi. Sud tibbiyoti fani va bu soha muammolari. Sud tibbiyotining prinsiplari. Sud tibbiyotining ma'naviy hamda ma'rifiy ahamiyati.	sifatini oshirishni <ul style="list-style-type: none"> • Huquq,qonun, kodeksini bilishi lozim • Huquq turlari. Jinoiy huquq haqida tushunchani • Sud tibbiy ekspertiza turlarini Sud tibbiy ekspertiza faoliyatini belgilovchi me'yoriy hujjatlarni
O'qitish metodlari	“ Rol o'yinlari ” “ Case-study “ usullari bilan ishlash
O'quv faoliyatini tashkil etish	Jamoaviy va guruxlarda ishlash ,yakka tartibli
O'qitish vositalari	Doska ,videofilmlar, chizma,nazorat varoqlari,matnlar
Qayta aloqaning usul va vazifalari	Og'zaki so'rov, tezkor so'rovyozma so'rov test, misol,va mashqlar bajarilgan o'quv topshiriqlarini baxolash

Mashg'ulot uchun talab etiladigan vaqti 80 minut

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
1-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish 10 daqiqa	<p align="center">Tashkiliy qism</p> <p>1 O'qituvchi sinfga kirib tinglovchilarning o'quv bo'limi tomonidan berilgan ro'yxat asosida tinglovchilar davomatini darsga tayyorligini tekshiradi, ichki tartib qoidalariga rioya qilishni tasdiqlovchi tilxat oladi yangiliklar eshitiladi va aytiladi.</p> <p>2.O'quv mashg'ulotining mavzusi, maksadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi</p> <p>3.Dars davomida tinglovchilarni faollashtirish uchun qo'llaniladigan usullarni aytib o'yin qoidalirini tushintiradi.</p>	Javob beradilar, tinglaydilar,yozib oladilar

<p>2-boskich. Amaliy qism 65 daqiqa 1.O‘tgan mavzu bo‘yicha tinglovchilar bilimini tekshirish va baxolash 20-25 daq 2.Yangi mavzuni to‘liq bayon etish 30-40. 3.O‘qitishning noan’anaviy usullarini qo‘llagan xolda tinglovchilar bilimini mustaxkamlash</p>	<p>1.Tinglovchilarning bazaviy bilimlarini tekshirish maqsadida ulardan kirish testini olish. 2.Yangi mavzu mazmunini o‘qituvchi tomonidan “Ma’ruza o‘qish” usulida tushuntiriladi. Tinglovchilarga “Rol o‘yinlari” tarzida mavzu mustahkamlanadi.</p>	<p>Tinglovchilar bilimlarini eslab, test savollarigi javob beradilar. Savollarga aktiv javob beradilar. Yangi mavzu bayonini yozib oladilar. Tushinmagan joylarini savol tariqasida yo‘llab javob oladilar.” Case-study” sxemasi bo‘yicha tinglovchilar tomonidan to‘ldiriladi</p>
<p>3-bosqich Yakuniy 5 daqiqa</p>	<p>Dars xulosalanib, aktiv qatnashgan tinglovchilar rag‘batlantirilib, baxolar e‘lon qilinadi .</p> <p>Uyga vazifa: Sud tibbiyotining biologiya, huquqshunoslik fanlari va tibbiyotning boshqa sohalari bilan bog‘liqligi.</p> <p>Sud tibbiyoti fani va bu soha muammolari mavzuni o‘qib kelish.</p> <p>Tavsiya etiladigan adabiyotlar: 3. “Sud ekspertizasi”, A.SH.Baratov, R.K. Abdullayev, B.X.Xamidov Toshkent – 2025 y.</p>	<p>Tinglaydilar, uyga vazifani belgilab oladilar</p>

Mavzu: Sud tibbiyotining biologiya, huquqshunoslik fanlari va tibbiyotning boshqa sohalari bilan bog‘liqligi.

Sud tibbiyoti fani va bu soha muammolari.

Reja:

1. Tibbiy xodimlarning kasb huquqbuzarliklari tushunchasi.
2. Tibbiy xodimlar tomonidan sodir etiladigan kasb huquqbuzarliklarining turlari.
3. Kasb huquqbuzarliklari uchun javobgarlik turlari (intizomiy, ma'muriy, fuqarolik va jinoiy javobgarlik).
4. Sud-tibbiy ekspertiza va patologik anatomiya amaliyotida huquqbuzarliklarni aniqlash va ularning oldini olish.

Tibbiy huquq — bu tibbiyot sohasida yuzaga keladigan huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar majmuasidir. Tibbiy huquq tibbiyot xodimlari, bemorlar va sog‘liqni saqlash muassasalari o‘rtasidagi munosabatlarni qonun asosida tartibga soladi. Ushbu huquq sohasi tibbiy yordam ko‘rsatish jarayonida bemorlarning huquqlarini himoya qilish, tibbiy xodimlarning kasbiy faoliyatini qonuniy asosda olib borishini ta‘minlash hamda sog‘liqni saqlash tizimida tartib va intizomni saqlashga xizmat qiladi.

Tibbiy huquqning asosiy vazifalaridan biri fuqarolarning sog‘lig‘ini muhofaza qilish va ularga sifatli tibbiy yordam ko‘rsatilishini ta‘minlashdir. Shuningdek, u bemorlarning huquqlari, erkinliklari va manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan. Bemorning hayoti va sog‘lig‘i tibbiyot sohasida eng muhim qadriyat hisoblanadi, shu sababli tibbiy faoliyat qat‘iy huquqiy me‘yorlar asosida amalga oshiriladi.

Tibbiy huquq tibbiyot xodimlarining huquq va majburiyatlarini ham belgilab beradi. Tibbiyot xodimlari bemorga malakali, o‘z vaqtida va xavfsiz tibbiy yordam ko‘rsatishi, kasbiy etikaga rioya qilishi, tibbiy sirni saqlashi va bemor manfaatlarini himoya qilishi shart. Shu bilan birga, ular o‘z kasbiy faoliyatini amalga oshirish jarayonida qonun talablariga amal qilishi kerak.

Bundan tashqari, tibbiy huquq sog‘liqni saqlash muassasalari faoliyatini tartibga soladi, tibbiy xizmat sifatini nazorat qilishga yordam beradi hamda tibbiyot xodimlari tomonidan sodir etilishi mumkin bo‘lgan huquqbuzarliklarning oldini olishga xizmat qiladi. Tibbiy huquqning muhim vazifalaridan yana biri tibbiyot sohasida yuzaga keladigan nizolarni qonuniy yo‘l bilan hal etish va bemorlar hamda tibbiyot xodimlari manfaatlarini adolatli himoya qilishdir.

Natijada, tibbiy huquq sog‘liqni saqlash tizimining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u tibbiy xizmat ko‘rsatish jarayonini qonuniy, adolatli va xavfsiz tarzda amalga oshirilishini ta‘minlaydi.

Tibbiy faoliyat davlat tomonidan qabul qilingan qonunlar va me'yoriy-huquqiy hujjatlar asosida tartibga solinadi. Bu hujjatlar tibbiy yordam ko'rsatish tartibini belgilaydi, tibbiyot xodimlari faoliyatining huquqiy asoslarini yaratadi hamda bemorlarning huquq va manfaatlarini himoya qilishga xizmat qiladi. Tibbiyot sohasidagi barcha faoliyat qonuniy asosda olib borilishi sog'liqni saqlash tizimining samarali ishlashini ta'minlaydi.

Tibbiy faoliyatni tartibga soluvchi eng muhim hujjatlardan biri fuqarolarning sog'lig'ini saqlash to'g'risidagi qonun hisoblanadi. Ushbu qonunda fuqarolarning sog'lig'ini muhofaza qilish, ularga tibbiy yordam ko'rsatish tartibi, tibbiyot xodimlarining huquq va majburiyatlari hamda sog'liqni saqlash muassasalarining faoliyati belgilab berilgan. Bundan tashqari, tibbiy xizmat ko'rsatish jarayonida bemorlarning huquqlari, tibbiy sirni saqlash, tibbiy yordamning sifati va xavfsizligi kabi masalalar ham ushbu qonun asosida tartibga solinadi.

Tibbiyot sohasida shuningdek jinoyat, ma'muriy va fuqarolik qonunchiligi ham muhim o'rin tutadi. Agar tibbiyot xodimlari o'z kasbiy faoliyatini bajarish jarayonida qonun talablarini buzsa yoki bemor sog'lig'iga zarar yetkazsa, ular qonun oldida javobgar bo'lishi mumkin. Shu sababli tibbiyot xodimlari o'z faoliyatini amalga oshirishda amaldagi qonunlar va me'yoriy hujjatlarga qat'iy rioya qilishi zarur.

Bundan tashqari, sog'liqni saqlash tizimida turli nizomlar, yo'riqnomalar va standartlar ham amal qiladi. Ushbu hujjatlar tibbiy yordam ko'rsatish tartibini, diagnostika va davolash usullarini, sanitariya qoidalarini hamda tibbiyot xodimlarining kasbiy faoliyatini aniq tartibga soladi. Bu me'yoriy hujjatlar tibbiy xizmatning sifatini oshirish, bemorlar xavfsizligini ta'minlash va tibbiyot xodimlari faoliyatini nazorat qilishda muhim ahamiyatga ega.

Tibbiy xodimlar sog'liqni saqlash tizimining muhim bo'g'ini hisoblanadi. Ular aholiga tibbiy yordam ko'rsatish, kasalliklarning oldini olish va bemorlarning sog'ligini tiklashda muhim rol o'ynaydi. Shu sababli tibbiy xodimlarning faoliyati qonun bilan tartibga solinadi va ularga ma'lum huquqlar hamda majburiyatlar yuklatiladi.

Tibbiy xodimlar o'z kasbiy faoliyatini amalga oshirishda bir qator huquqlarga ega. Ular o'z mutaxassisligi bo'yicha mustaqil tibbiy faoliyat yuritish, bemorlarga malakali tibbiy yordam ko'rsatish, zamonaviy tibbiy usullar va texnologiyalardan foydalanish huquqiga ega. Shuningdek, tibbiy xodimlar o'z malakasini oshirish, ilmiy faoliyat bilan shug'ullanish, mehnat faoliyati uchun munosib sharoit va himoya talab qilish huquqiga ham ega. Tibbiy xodimlar kasbiy faoliyati davomida o'z sha'ni va qadr-qimmatining himoya qilinishini ham talab qilishlari mumkin.

Biroq tibbiy xodimlarning huquqlari bilan bir qatorda ularning muhim majburiyatlari ham mavjud. Eng asosiy majburiyatlardan biri bemorlarga o'z vaqtida, sifatli va xavfsiz tibbiy yordam ko'rsatishdir. Tibbiy xodimlar

bemorlarning hayoti va sog‘lig‘ini asrashga mas‘ul bo‘lib, kasbiy faoliyatini yuqori malaka va mas‘uliyat bilan bajarishi kerak. Ular tibbiy etikaga rioya qilishi, bemorlarning huquqlarini hurmat qilishi va ularning shaxsiy ma‘lumotlari hamda tibbiy sirini saqlashi shart.

Shuningdek, tibbiy xodimlar diagnostika va davolash jarayonida amaldagi tibbiy standartlar, yo‘riqnomalar va qonun hujjatlariga amal qilishi kerak. Ular o‘z bilim va ko‘nikmalarini doimiy ravishda oshirib borishi, kasbiy xatolarga yo‘l qo‘ymaslikka harakat qilishi zarur. Agar tibbiy xodim o‘z majburiyatlarini bajarmasa yoki kasbiy faoliyatida xatolikka yo‘l qo‘ysa, u qonun oldida javobgar bo‘lishi mumkin.

Tibbiy xodimlarning kasb huquqbuzarliklari — bu tibbiyot xodimlari tomonidan o‘z kasbiy faoliyatini bajarish jarayonida qonunlar, tibbiy me‘yorlar, kasbiy etik qoidalar yoki xizmat majburiyatlarini buzish natijasida sodir etiladigan noqonuniy harakat yoki harakatsizlikdir. Bunday holatlar bemorning sog‘lig‘iga zarar yetkazishi, tibbiy xizmat sifatining pasayishiga olib kelishi hamda jamiyatda tibbiyot tizimiga bo‘lgan ishonchni kamaytirishi mumkin.

Tibbiy xodimlarning kasb huquqbuzarliklari ko‘pincha beparvolik, e‘tiborsizlik, yetarli malakaga ega bo‘lmaslik yoki kasbiy qoidalarga amal qilmaslik natijasida yuzaga keladi. Masalan, bemorga noto‘g‘ri tashxis qo‘yish, davolash usullarini noto‘g‘ri qo‘llash, tibbiy hujjatlarni noto‘g‘ri yuritish yoki bemorga zarur yordamni o‘z vaqtida ko‘rsatmaslik kasb huquqbuzarliklariga kiradi. Ayrim hollarda esa tibbiy sirni oshkor qilish yoki bemorning huquqlarini poymol qilish ham huquqbuzarlik hisoblanadi.

Kasb huquqbuzarliklari nafaqat bemor sog‘lig‘iga zarar yetkazadi, balki tibbiyot xodimining o‘zi uchun ham huquqiy javobgarlikka sabab bo‘lishi mumkin. Agar tibbiy xodimning noto‘g‘ri harakati yoki loqaydligi natijasida bemorga jiddiy zarar yetkazilsa yoki o‘lim holati yuz bersa, bu holat sud-tibbiy ekspertiza orqali tekshiriladi va aybdor shaxs qonun oldida javobgar bo‘ladi.

Sud-tibbiy ekspertiza va patologik anatomiya amaliyotida bunday holatlarni aniqlash muhim ahamiyatga ega. Ekspertiza yordamida bemorning o‘lim sababi, shikastlanishlarning kelib chiqishi va tibbiy xodimning harakatlari bilan yuzaga kelgan oqibatlar o‘rtasidagi bog‘liqlik aniqlanadi. Bu esa haqiqatni aniqlash va adolatli qaror qabul qilishda muhim rol o‘ynaydi.

Shunday qilib, tibbiy xodimlarning kasb huquqbuzarliklari tibbiyot sohasida muhim huquqiy masala hisoblanadi. Bunday holatlarning oldini olish uchun tibbiy xodimlar o‘z kasbiy majburiyatlarini mas‘uliyat bilan bajarishi, tibbiy standartlar va qonun talablariga qat‘iy rioya qilishi zarur.

Tibbiy xodimlarning kasb huquqbuzarliklari — bu tibbiyot xodimlari tomonidan o‘z kasbiy faoliyatini bajarish jarayonida qonunlar, tibbiy me‘yorlar, kasbiy etik

qoidalar yoki xizmat majburiyatlarini buzish natijasida sodir etiladigan noqonuniy harakat yoki harakatsizlikdir. Bunday holatlar bemorning sog'lig'iga zarar yetkazishi, tibbiy xizmat sifatining pasayishiga olib kelishi hamda jamiyatda tibbiyot tizimiga bo'lgan ishonchni kamaytirishi mumkin.

Tibbiy xodimlarning kasb huquqbuzarliklari ko'pincha beparvolik, e'tiborsizlik, yetarli malakaga ega bo'lmaslik yoki kasbiy qoidalarga amal qilmaslik natijasida yuzaga keladi. Masalan, bemorga noto'g'ri tashxis qo'yish, davolash usullarini noto'g'ri qo'llash, tibbiy hujjatlarni noto'g'ri yuritish yoki bemorga zarur yordamni o'z vaqtida ko'rsatmaslik kasb huquqbuzarliklariga kiradi. Ayrim hollarda esa tibbiy sirni oshkor qilish yoki bemorning huquqlarini poymol qilish ham huquqbuzarlik hisoblanadi.

Kasb huquqbuzarliklari nafaqat bemor sog'lig'iga zarar yetkazadi, balki tibbiyot xodimining o'zi uchun ham huquqiy javobgarlikka sabab bo'lishi mumkin. Agar tibbiy xodimning noto'g'ri harakati yoki loqaydligi natijasida bemorga jiddiy zarar yetkazilsa yoki o'lim holati yuz bersa, bu holat sud-tibbiy ekspertiza orqali tekshiriladi va aybdor shaxs qonun oldida javobgar bo'ladi.

Sud-tibbiy ekspertiza va patologik anatomiya amaliyotida bunday holatlarni aniqlash muhim ahamiyatga ega. Ekspertiza yordamida bemorning o'lim sababi, shikastlanishlarning kelib chiqishi va tibbiy xodimning harakatlari bilan yuzaga kelgan oqibatlar o'rtasidagi bog'liqlik aniqlanadi. Bu esa haqiqatni aniqlash va adolatli qaror qabul qilishda muhim rol o'ynaydi.

Shunday qilib, tibbiy xodimlarning kasb huquqbuzarliklari tibbiyot sohasida muhim huquqiy masala hisoblanadi. Bunday holatlarning oldini olish uchun tibbiy xodimlar o'z kasbiy majburiyatlarini mas'uliyat bilan bajarishi, tibbiy standartlar va qonun talablariga qat'iy rioya qilishi zarur.

Tibbiy xodimlar o'z kasbiy faoliyatini bajarish jarayonida ayrim hollarda turli huquqbuzarliklarga yo'l qo'yishi mumkin. Bunday huquqbuzarliklar bemor sog'lig'iga zarar yetkazishi yoki tibbiy xizmat sifatining pasayishiga olib keladi. Shu sababli tibbiy xodimlarning kasb huquqbuzarliklari bir necha turlarga bo'linadi.

Tibbiyot amaliyotida eng ko'p uchraydigan huquqbuzarliklardan biri tibbiy xato hisoblanadi. Tibbiy xato tibbiy xodim tomonidan tashxis qo'yish, davolash usulini tanlash yoki tibbiy muolajani amalga oshirish jarayonida yo'l qo'yilgan noto'g'ri harakat yoki qaror natijasida yuzaga keladi. Bunday holatlar ko'pincha tajriba yetishmasligi, kasallikning murakkabligi yoki noto'g'ri baholash sababli sodir bo'lishi mumkin.

Shuningdek, beparvolik yoki loqaydlik ham kasb huquqbuzarliklarining muhim turlaridan biridir. Bu holatda tibbiy xodim o'z vazifasini yetarli darajada bajarmaydi, bemorga zarur tibbiy yordamni o'z vaqtida ko'rsatmaydi yoki kasbiy

majburiyatlariga mas'uliyatsiz yondashadi. Natijada bemorning sog'lig'i yomonlashishi yoki jiddiy asoratlar kelib chiqishi mumkin.

Yana bir huquqbuzarlik turi — xizmat vazifasini suiste'mol qilishdir. Bu holatda tibbiy xodim o'z lavozimidan shaxsiy manfaatlari uchun foydalanadi yoki qonun talablariga zid ravishda harakat qiladi. Masalan, noqonuniy ravishda pul talab qilish yoki bemor huquqlarini buzish shunday holatlarga kiradi.

Bundan tashqari, tibbiy sirni oshkor qilish ham kasb huquqbuzarliklaridan biri hisoblanadi. Tibbiy xodim bemor haqida olingan ma'lumotlarni sir saqlashi kerak. Agar u bemorning roziligisiz ushbu ma'lumotlarni boshqa shaxslarga oshkor qilsa, bu qonun buzilishi hisoblanadi.

Sud-tibbiy ekspertiza amaliyotida bunday huquqbuzarliklar aniqlanadi va tibbiy xodimning harakatlari bemor sog'lig'iga yetkazilgan zarar bilan bog'liqligi o'rganiladi. Agar huquqbuzarlik aniqlansa, aybdor shaxs amaldagi qonunlarga muvofiq javobgarlikka tortiladi.

Tibbiy xodimlar o'z kasbiy faoliyatini bajarish jarayonida qonunlar, tibbiy me'yorlar va kasbiy etik qoidalarga amal qilishi shart. Agar tibbiy xodim o'z majburiyatlarini buzsa yoki bemor sog'lig'iga zarar yetkazsa, u amaldagi qonunchilikka muvofiq javobgarlikka tortiladi. Tibbiyot xodimlarining kasb huquqbuzarliklari uchun bir necha turdagi javobgarlik mavjud bo'lib, ular intizomiy, ma'muriy, fuqarolik va jinoiy javobgarlikni o'z ichiga oladi.

Intizomiy javobgarlik tibbiy xodim tomonidan mehnat intizomi yoki xizmat vazifalari buzilganda qo'llaniladi. Masalan, ishga kechikish, xizmat vazifasini lozim darajada bajarmaslik, tibbiy hujjatlarni noto'g'ri yuritish kabi holatlar intizomiy javobgarlikka sabab bo'lishi mumkin. Bunday hollarda tibbiy xodimga ogohlantirish berish, hayfsan e'lon qilish yoki ish joyidan bo'shatish kabi choralar qo'llaniladi.

Ma'muriy javobgarlik esa tibbiy xodim tomonidan ma'muriy huquqbuzarlik sodir etilganda qo'llaniladi. Masalan, sanitariya qoidalarini buzish, tibbiy faoliyatni tegishli ruxsatsiz amalga oshirish yoki sog'liqni saqlash sohasidagi boshqa me'yorlarni buzish ma'muriy javobgarlikka sabab bo'lishi mumkin. Bunday hollarda jarima yoki boshqa ma'muriy choralar qo'llaniladi.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik tibbiy xodimning harakati yoki harakatsizligi natijasida bemorga moddiy yoki ma'naviy zarar yetkazilganda yuzaga keladi. Bu holatda jabrlangan shaxs sudga murojaat qilib, yetkazilgan zarar uchun moddiy yoki ma'naviy tovon talab qilishi mumkin. Sud qaroriga ko'ra, tibbiyot xodimi yoki tibbiy muassasa zararni qoplashga majbur bo'ladi.

Jinoiy javobgarlik esa eng og'ir turdagi javobgarlik hisoblanadi. Agar tibbiy xodimning noto'g'ri harakati yoki beparvoligi natijasida bemor sog'lig'iga og'ir

zarar yetkazilsa yoki o'lim holati yuz bersa, u jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin. Bunday holatlar sud-tibbiy ekspertiza orqali tekshiriladi va sud qarori asosida aybdor shaxsga nisbatan qonuniy jazo choralari qo'llaniladi.

Nazorat savollari

1. Tibbiy huquq tushunchasi nimani anglatadi?
2. Tibbiy faoliyatni tartibga soluvchi asosiy qonunlar qaysilar?
3. Tibbiy xodimlarning asosiy huquqlari nimalardan iborat?
4. Tibbiy xodimlarning asosiy majburiyatlari qanday?
5. Tibbiy xodimlarning kasb huquqbuzarliklari deganda nima tushuniladi?
6. Tibbiy xodimlar tomonidan sodir etiladigan huquqbuzarlik turlari qaysilar?
7. Intizomiy javobgarlik qaysi holatlarda qo'llaniladi?
8. Fuqarolik-huquqiy javobgarlik qanday hollarda yuzaga keladi?
9. Tibbiy sir nima va uni saqlash nima uchun muhim?
10. Sud-tibbiy ekspertizaning kasb huquqbuzarliklarini aniqlashdagi ahamiyati nimada?

Testlar

1. **Tibbiy huquq nima?**
 - A) Tibbiyot usullari majmuasi
 - B) Tibbiy kasalliklarni o'rganish fani
 - C) Tibbiyot sohasidagi huquqiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy normalar majmuasi*
 - D) Davolash usullari to'plami
2. **Tibbiy xodimlarning asosiy majburiyatlaridan biri qaysi?**
 - A) Bemorni davolamaslik
 - B) Bemor sog'lig'ini himoya qilish va malakali tibbiy yordam ko'rsatish*
 - C) Faqat hujjatlarni yuritish
 - D) Faqat maslahat berish
3. **Tibbiy sir nima?**
 - A) Bemor haqida olingan ma'lumotlarni sir saqlash majburiyati*
 - B) Shifokorlarning ish jadvali
 - C) Davolash narxlari
 - D) Kasallik nomlari
4. **Tibbiy xodim ishga kechiksa yoki vazifasini bajarmasa qaysi javobgarlik qo'llaniladi?**
 - A) Fuqarolik javobgarligi
 - B) Jinoiy javobgarlik
 - C) Intizomiy javobgarlik*
 - D) Moliyaviy javobgarlik

5. **Tibbiy xodimning beparvoligi natijasida bemor sog'lig'iga zarar yetkazilsa qaysi javobgarlik yuzaga kelishi mumkin?**
 - A) Intizomiy
 - B) Ma'muriy
 - C) Jinoiy*
 - D) Hech qanday javobgarlik yo'q
6. **Sanitariya qoidalarini buzish qaysi javobgarlikka kiradi?**
 - A) Intizomiy
 - B) Ma'muriy*
 - C) Jinoiy
 - D) Fuqarolik
7. **Bemorning roziligisiz uning ma'lumotlarini oshkor qilish nima hisoblanadi?**
 - A) Kasbiy yutuq
 - B) Huquqbuzarlik*
 - C) Oddiy holat
 - D) Davolash usuli
8. **Sud-tibbiy ekspertiza nimani aniqlashga yordam beradi?**
 - A) Kasalliklarni davolash usulini
 - B) Tibbiy xodimning aybini va o'lim sababini aniqlashni*
 - C) Dori ishlab chiqarishni
 - D) Bemorni davolash jadvalini
9. **Fuqarolik javobgarligi qachon qo'llaniladi?**
 - A) Bemor sog'lig'iga moddiy yoki ma'naviy zarar yetkazilganda*
 - B) Ishga kechikganda
 - C) Tibbiy kiyim kiymaganda
 - D) Ishga kelmaganda
10. **Tibbiy xodimning kasbiy xatosi nima?**
 - A) Davolash jarayonida noto'g'ri qaror qabul qilinishi*
 - B) Bemor bilan suhbatlashish
 - C) Hujjat yozish
 - D) Tekshiruv o'tkazish

Vaziyatli masala: Bemor kasalxonaga keldi va shifokor unga noto'g'ri tashxis qo'ydi. Natijada bemorga noto'g'ri dori berildi va uning holati yomonlashdi.

Savollar:

1. Ushbu vaziyatda tibbiy xodim qanday kasb huquqbuzarlik sodir etdi?
2. Bemor sog'lig'iga yetkazilgan zarar uchun tibbiy xodim qanday javobgarlikka tortilishi mumkin?
3. Ushbu holatni sud-tibbiy ekspertiza qanday aniqlashi mumkin?
4. Bunday vaziyatning oldini olish uchun qanday chora-tadbirlar ko'rilishi kerak?

5. Agar tibbiy xodim bu holatda intizomiy javobgarlikka tortilsa, qanday choralar qo'llaniladi?

Vaziyatli masala: Hamshira bemorning tibbiy sirini oshkor qildi. Bu ma'lumot ijtimoiy tarmoqlarda tarqaldi va bemor jiddiy zarar ko'rdi.

Savollar:

1. Ushbu holat tibbiy xodimning qaysi kasb huquqbuzarligi hisoblanadi?
2. Bemor huquqlari buzilganligini aniqlash uchun qanday ekspertiza yoki tekshiruv o'tkazilishi mumkin?
3. Hamshira qanday javobgarlikka tortilishi mumkin?
4. Tibbiy sirni saqlash bo'yicha qanday profilaktik chora-tadbirlar mavjud?
5. Shu vaziyatni ta'lim jarayonida qanday interfaol mashqlar orqali tushuntirish mumkin?

Rol o'yinlari (Role-play)

- Talabalar tibbiy xodim va bemor rolida o'ynashadi.
- Tibbiy xodimning noto'g'ri yoki to'g'ri harakatlari ko'rsatiladi, keyin guruh bilan tahlil qilinadi.
- Masalan, noto'g'ri tashxis, tibbiy sirni oshkor qilish yoki beparvolik holatlari rol o'yini orqali ko'rsatiladi.

Case-study (Vaziyat tahlili)

- Guruhga real yoki shartli sud-tibbiy holatlar taqdim etiladi.
- Har bir guruh vaziyatni o'rganadi, xodimning harakatlarini baholaydi, huquqbuzarlik turini aniqlaydi va javobgarlik choralarini belgilaydi.
- Keyin guruhlar o'z xulosalarini taqdim etadi va muhokama qilinadi.

2.1.O'quv moduliga ajratilgan soat 2	Sud tibbiyotining tamoyillari.
---	---------------------------------------

Ma'ruza mashg'ulotini o'qitish texnologik modeli

Vaqt 80 daqiqa	Tinglovchilar soni:10-15ta
O'quv mashg'ulotining shakli va turi	Nazariy mashg'ulot
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sud tibbiyotining tushunchasi va vazifasi 2. Sud tibbiyotining asosiy tamoyillari 3. Sud-tibbiy ekspertizalarda etik qoidalar
<p>O'quv mashg'uloti maqsadi:</p> <p>1.Ta'limiy : Tinglovchilarga nazariy bilimlarni olish va ularni mustahkamlash Amaliy ko'nikmalarni egallash Egallangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash Deontologik tarbiyaning shakllanishi Amaliyotda axloqiy javobgarlik hissi va aloqalarni tarbiyalash</p> <p>2.Tarbiyaviy maqsadi Mutaxassislikka javobgarlik hissini shakllantirish Insonparvarlik va rahmdillilik hissini shakllantirish O'z bilimlarni kengaytirishga qiziqishni tarbiyalash Amaliyotda extiyotkorlik va e'tiborlilik xissini shakllantirish</p>	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatini natijalari:
<p>O'zbekiston Respublikasida sud tibbiy ekspertizasining protsessual va tashkiliy asoslari. Sud tibbiy ekspertiza turlari, ob'ektlari, tuzilishi,tashkiliy tuzilmalari. O'zbekiston Respublikasida sud tibbiyoti va sud tibbiy ekspertizaning rivojlanish tarixi. Sud tibbiyotining biologiya, huquqshunoslik fanlari va tibbiyotning boshqa sohalari bilan bog'liqligi. Sud tibbiyoti fani va bu soha muammolari. Sud tibbiyotining tamoyillari. Sud tibbiyotining ma'naviy hamda ma'rifiy ahamiyati.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • O'zbekiston respublikasida sud tibbiy ekspertizasining protsessual va tashkiliy asoslarini • Sud tibbiy ekspertiza turlari, ob'ektlari, tuzilishi,tashkiliy tuzilmalarini • Sud tibbiyotining prinsiplarini • Aholiga tibbiy profilaktik yordam sifatini oshirishni • Huquq,qonun, kodeksini bilishi lozim • Huquq turlari. Jinoiy huquq haqida tushunchani • Sud tibbiy ekspertiza turlarini Sud tibbiy ekspertiza faoliyatini belgilovchi me'yoriy hujjatlarni

O'qitish metodlari	” Dalil detektivi, ” Etik qoidalar viktorinasi” usullari bilan ishlash
O'quv faoliyatini tashkil etish	Jamoaviy va guruxlarda ishlash ,yakka tartibli
O'qitish vositalari	Doska ,videofilmlar, chizma,nazorat varoqlari,matnlar
Qayta aloqaning usul va vazifalari	Og'zaki so'rov, tezkor so'rovyozma so'rov test, misol,va mashqlar bajarilgan o'quv topshiriqlarini baxolash

Mashg'ulot uchun talab etiladigan vaqti 80 minut

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
1-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish 10 daqiqa	<p style="text-align: center;">Tashkiliy qism</p> <p>1 O'qituvchi sinfga kirib tinglovchilarning o'quv bo'limi tomonidan berilgan ro'yxat asosida tinglovchilar davomatini darsga tayyorligini tekshiradi, ichki tartib qoidalariga rioya qilishni tasdiqlovchi tilxat oladi yangiliklar eshitiladi va aytiladi.</p> <p>2.O'quv mashg'ulotining mavzusi, maksadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi</p> <p>3.Dars davomida tinglovchilarni faollashtirish uchun qo'llaniladigan usullarni aytib o'yin qoidalirini tushintiradi.</p>	Javob beradilar, tinglaydilar,yozib oladilar
2-boskich. Amaliy qism 65 daqiqa 1.O'tgan mavzu bo'yicha tinglovchilar bilimini tekshirish va baxolash 20-25 daq 2.Yangi mavzuni to'liq	<p>1.Tinglovchilarning bazaviy bilimlarini tekshirish maqsadida ulardan kirish testini olish.</p> <p>2.Yangi mavzu mazmunini o'qituvchi tomonidan “Ma'ruza o'qish” usulida tushuntiriladi. Tinglovchilarga ” Dalil detektivi tarzida mavzu mustahkamlanadi.</p>	Tinglovchilar bilimlarini eslatib test savollari, javob beradilar Savollarga akti javob beradilar Yangi mavzu bayonini yozib

<p>bayon etish 30-40. 3.O‘qitishning noan’anaviy usullarini qo‘llagan xolda tinglovchilar bilimini mustaxkamlash</p>		<p>oladilar. Tushinmagan joylarini savd tariqasida yo‘llan javob oladilar.” Etik qoidalari vektorisasi sxemasi bo‘yicha tinglovchilar tomonidan to‘ldiriladi</p>
<p>3-bosqich Yakuniy 5 daqiqa</p>	<p>Dars xulosalanib, aktiv qatnashgan tinglovchilar rag‘batlantirilib, baxolar e‘lon qilinadi . Uyga vazifa: Sud tibbiyotining tamoyillari mavzuni o‘qib kelish. Tavsiya etiladigan adabiyotlar: 4. “Sud ekspertizasi”, A.SH.Baratov, R.K. Abdullayev, B.X.Xamidov Toshkent – 2025 y.</p>	<p>Tinglaydilar, uyga vazifani belgilab oladilar</p>

Mavzu: Sud tibbiyotining tamoyillari.

Reja:

1. Sud tibbiyotining tushunchasi va vazifasi
2. Sud tibbiyotining asosiy tamoyillari
3. Sud-tibbiy ekspertizalarda etik qoidalar

Sud tibbiyotining tushunchasi va vazifasi

Sud tibbiyoti – bu tibbiyotning bir sohasi bo‘lib, u **murda, jarohatlangan shaxslar va jinoyat yoki hodisalar natijasida olingan biologik materiallarni sud-tibbiy tekshiruv orqali baholash** bilan shug‘ullanadi. Sud tibbiyotining asosiy maqsadi – **sud jarayonlari uchun ilmiy, xolis va ishonchli tibbiy dalillar taqdim etishdir.**

Sud tibbiyotining vazifalari quyidagilardan iborat:

- **O‘lim sababini aniqlash** va murdalarni sud-tibbiy tekshiruvdan o‘tkazish

- **Jarohat va shikastlanishlarni baholash**, ularning tabiati va kelib chiqish sabablarini aniqlash
- **Tergov va jinoyat ishlarida tibbiy dalillarni** tayyorlash va xulosalar berish
- **Klinik va patomorfologik tahlillarni** sud-tibbiy ekspertizaga moslashtirish
- **Sudga taqdim etiladigan huquqiy xulosalarning** xolis va ishonchli bo'lishini ta'minlash

Sud tibbiyotining mohiyati shundaki, u **tibbiy bilimlarni huquqiy dalil sifatida qo'llash** orqali jinoyat, hodisa yoki shikastlanishlar bo'yicha tergov ishlariga yordam beradi. Shu bilan birga, sud tibbiyoti klinika va laboratoriya natijalarini tahlil qilib, ularning sudda **ishonchli va xolis** bo'lishini ta'minlaydi.

Xulosa: Sud tibbiyoti – tibbiyot va huquqni birlashtiruvchi sohadir. Uning asosiy vazifasi – ilmiy asoslangan, xolis va ishonchli tibbiy xulosalarni tayyorlash va sud jarayonlarida dalil sifatida taqdim etishdir.

Sud tibbiyotining asosiy tamoyillari

Sud tibbiyoti faoliyatining sifatli va ishonchli bo'lishi **asosiy tamoyillarga** tayanadi. Bu tamoyillar sud-tibbiy ekspertizalarning xolis, ilmiy va huquqiy jihatdan to'g'ri bo'lishini ta'minlaydi.

1. Ob'ektivlik va xolislik

Har bir sud-tibbiy ekspertiza **subyektiv fikrlardan xoli** bo'lishi kerak. Ekspert faqat **ilmiy va amaliy asoslangan dalillarga** tayanadi, shaxsiy qarashlar yoki tashqi bosimlar natijaga ta'sir qilmasligi lozim.

2. Diagnostik ishonchlilik

Ekspert xulosasi **aniq, tushunarli va ilmiy jihatdan ishonchli** bo'lishi kerak. Bu, hujjatlarni, to'qimalar va laboratoriya natijalarini to'g'ri tahlil qilish orqali amalga oshiriladi. Diagnostik ishonchlilik sud qarorlarining xolis va adolatli bo'lishida muhim ahamiyatga ega.

3. Dalillarga asoslanish

Sud-tibbiy xulosalar faqat **empirik va huquqiy jihatdan tasdiqlangan dalillarga** tayanadi. Ekspert o'z xulosasida taxmin yoki shaxsiy fikrni emas, balki **ob'ektiv faktlarni** ko'rsatishi zarur.

4. Xavfsizlik va maxfiylik

Sud-tibbiy ishlar **biologik materiallar va shaxsiy ma'lumotlar bilan bog'liq** bo'lganligi sababli, ekspertiza jarayonida xavfsizlik va maxfiylik tamoyillariga

qat'iy rioya qilinadi. Bu murda yoki bemor huquqlarini himoya qiladi va sud jarayonining qonuniyligini ta'minlaydi.

5. Ilmiy va metodologik asos

Sud-tibbiyot **zamonaviy ilmiy metodlar va standartlarga** tayanadi. Ekspertiza metodologiyasi protokollarga muvofiq bo'lishi, hujjatlar va xulosalar tizimli tarzda yozilishi shart.

Xulosa: Sud tibbiyotining asosiy tamoyillari – ob'ektivlik, xolislik, ishonchlilik, dalillarga asoslanish va maxfiylikdir. Ushbu tamoyillar ekspertizalarning **sifatini, sudda ishonchliligini va huquqiy qimmatini** ta'minlaydi.

Sud-tibbiy ekspertizalarda etik qoidalar

Sud-tibbiy ekspertizalarda ishlashda **etik tamoyillar va qoidalarga rioya qilish** muhim ahamiyatga ega, chunki ekspertizalar inson hayoti, salomatligi va huquqiy masalalarga bevosita ta'sir qiladi.

1. Bemor va murda huquqlarini hurmat qilish

- Sud-tibbiy ekspertlar har doim **bemor va murdalarni hurmat qilishlari** lozim.
- Ularning shaxsiy va shifokorlik sirlariga rioya qilish, ishni xolis va ehtiyotkorlik bilan olib borish muhimdir.
- Murda bilan ishlashda ham uning shaxsiy qadr-qimmatini hurmat qilish talab etiladi.

2. Etik kodeks va me'yorlarga rioya qilish

- Sud-tibbiy ekspertlar **milliy va xalqaro etik kodekslarga** amal qiladilar.
- Bu kodekslar ish jarayonida xolislik, odillik va xatoliksiz xulosalar berishni ta'minlaydi.
- Etik kodekslar sud-tibbiy xulosalarni tayyorlash, materiallarni olish va saqlashda **me'yoriy qoidalarni** belgilaydi.

3. Sud-tibbiy xulosalarni tayyorlashda etik tamoyillar

- Xulosalar faqat **ob'ektiv dalillarga** tayangan holda berilishi kerak.
- Ekspert xulosasida shaxsiy taxminlar yoki tashqi bosim natijalariga asoslanish **qat'iy man etiladi**.
- Etik tamoyil sud-tibbiy ekspertizani **ishonchli va xolis** qiladi, shuningdek, huquqiy jarayonlarda xato va nizolarni kamaytiradi.

4. Xavfsizlik va maxfiylikni saqlash

- Ekspertlar ish jarayonida olingan materiallar va natijalarni **maxfiy saqlashlari** lozim.
- Bemor yoki murda shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilish, xulosalarni faqat tegishli shaxslar va sud organlariga taqdim etish **etik talablardan** biridir.

Xulosa: Sud-tibbiy ekspertizalarda etik qoidalar – bu ekspertning **xolis, ishonchli va odilona** xulosalar berishini ta'minlovchi asosiy printsiplardir. Ular bemor va murda huquqlarini himoya qiladi, sud jarayonlarida dalillarning qonuniy va ishonchli bo'lishini kafolatlaydi.

Sud-tibbiyotning metodologik tamoyillari

Sud-tibbiyotning metodologik tamoyillari ekspertizalarning **samarali, ishonchli va xolis** bo'lishini ta'minlaydi. Bu tamoyillar orqali sud-tibbiy xulosalar **ilmiy va huquqiy jihatdan asoslangan** bo'ladi.

1. Hujjatlashtirish va protokollash

- Sud-tibbiy ekspertiza jarayoni har bir qadam **to'liq hujjatlarda qayd etilishi** zarur.
- Materiallarni olish, fiksatsiya qilish, saqlash va tahlil natijalari **protokol va jurnalga yoziladi**.
- Bu hujjatlash jarayoni sudda dalil sifatida xulosalarning ishonchliligini kafolatlaydi.

2. Mikroskopik va makroskopik tahlil asoslari

- Sud-tibbiy ekspertlar materiallarni **makroskopik (ko'rish va o'lchash) va mikroskopik (hujayra va to'qima darajasida) tahlil qiladi**.
- Tahlil jarayonida zamonaviy ilmiy metodlardan foydalanish, standart protokollarga rioya qilish muhimdir.

3. Dalillarni to'plash va saqlash tartibi

- Sud-tibbiy ekspertizada ishlatiladigan barcha materiallar – murda, jarohatlangan to'qimalar yoki biologik namunalalar – **maxsus belgilar bilan to'g'ri saqlanishi** lozim.
- Materiallar buzilmasligi, aralashmasligi va o'zgarishsiz bo'lishi **sud-tibbiy xulosaning ishonchliligini** ta'minlaydi.

4. Ilmiy metodlarga asoslanish

- Har bir xulosa va ekspertiza **zamonaviy ilmiy metod va standartlarga** mos kelishi shart.

- Ekspertiza metodologiyasi **tizimli, qayta tekshiriladigan va huquqiy jihatdan ishonchli** bo'lishi kerak.

Xulosa: Sud-tibbiyotning metodologik tamoyillari – bu **hujjatlashtirish, protokollash, tahlil va dalillarni saqlash** asosida ekspertizani ishonchli va xolis qilishni ta'minlaydigan printsiplardir. Ushbu tamoyillarga amal qilish ekspertizalarning sudda qimmatini va ilmiy qiymatini kafolatlaydi.

Sud-tibbiyotning amaliy ahamiyati

Sud-tibbiyot amaliyoti **jinoyat, hodisa va shikastlanishlarni tergov qilishda** hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ushbu soha **tibbiy bilimlarni huquqiy dalil sifatida qo'llash** orqali sud jarayonlarini samarali va xolis olib borishni ta'minlaydi.

1. Jinoyat va hodisalarni tergov qilishdagi roli

- Sud-tibbiy ekspertizalar yordamida **o'lim sababini, jarohat turini va kelib chiqish sabablarini** aniqlash mumkin.
- Ekspert xulosalari politsiya va tergov organlariga **hodisa tafsilotlarini aniqlashda** yordam beradi.
- Jinoyat ishi materiallari sifatida murda va jarohatlangan to'qimalarning tahlili **dalil sifatida** ishlatiladi.

2. Klinika va laboratoriya natijalarini sudda taqdim etish

- Laboratoriya va klinik tahlillar ekspertiza xulosasiga kiritiladi.
- Bu xulosalar sudda **ishonchli va ilmiy asoslangan dalil** sifatida taqdim etiladi.
- To'qimalar va biologik materiallardan olingan natijalar **diagnostik aniqlikni** oshiradi.

3. Huquqiy ahamiyati

- Sud-tibbiy ekspertiza natijalari sud qarorlarini qabul qilishda **asosiy huquqiy dalil** sifatida qabul qilinadi.
- Xolis va ilmiy asoslangan xulosalar sudda **adolatli hukm chiqarilishini** ta'minlaydi.
- Notog'ri yoki xolis bo'lmagan ekspertiza **noto'g'ri sud qarorlariga** olib kelishi mumkin.

4. Ilmiy va amaliy ahamiyati

- Sud-tibbiyot ilmiy tadqiqotlar, yangi metodlar va diagnostika usullarini amaliyotga tatbiq etishda muhim.
- Ekspertiza natijalari **klinika va laboratoriya ishlari** bilan bog'liq holda amaliy xulosalarni shakllantiradi.

Xulosa: Sud-tibbiyotning amaliy ahamiyati – bu **jinoyat va hodisalarni tergov qilish, sudda dalil sifatida ilmiy asoslangan xulosalar berish va adolatli sud qarorlarini ta’minlash**dir. Ushbu soha nafaqat huquqiy, balki tibbiy va ilmiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega.

Nazorat savollari

1. Sud tibbiyoti nima va uning asosiy vazifalari qanday?
2. Sud-tibbiy ekspertizalarda ob’ektivlik va xolislik tamoyili nimadan iborat?
3. Diagnostik ishonchlilik tamoyili ekspertiza jarayonida qanday amalga oshiriladi?
4. Sud-tibbiy ekspertizalarda etik qoidalar qanday ahamiyatga ega?
5. Hujjatlashtirish va protokollash sud-tibbiyot metodologiyasida nima uchun muhim?
6. Sud-tibbiyot amaliyoti jinoyat va hodisalarni tergov qilishda qanday rol o’ynaydi?
7. Sud-tibbiy ekspertizalarning huquqiy ahamiyati nimadan iborat?

Test savollari

1. Sud tibbiyotining asosiy vazifasi nima?
 - A. Klinika tadqiqotlar o’tkazish
 - B. Huquqiy dalil sifatida tibbiy ekspertiza berish
 - C. Faqat murda fiksatsiyasi
 - D. Laboratoriya ishlarini avtomatlashtirish
2. Sud-tibbiy ekspertizalarda ob’ektivlik va xolislik nimani ta’minlaydi?
 - A. Ekspertning shaxsiy qarashlarini
 - B. Dalillarga asoslangan ilmiy va xolis xulosalarni
 - C. Faqat tezkor natijalarni
 - D. Materialni tez saqlashni
3. Etik qoidalar ekspertizalarda nima uchun muhim?
 - A. Faqat sud ishlarini tezlashtirish uchun
 - B. Bemor va murda huquqlarini hurmat qilish va xulosalarni xolis berish uchun
 - C. Ekspertni himoya qilish uchun
 - D. Hujjatlarni tez yozish uchun
4. Sud-tibbiyot metodologiyasida protokollash nima uchun muhim?
 - A. Ekspertlar osonroq ishlashi uchun
 - B. Sudda dalillar ishonchli bo’lishini ta’minlash uchun
 - C. Laboratoriya jihozlarini saqlash uchun
 - D. Faqat statistik tahlil qilish uchun
5. Diagnostik ishonchlilik tamoyili nima bilan bog’liq?
 - A. Ob’ektiv dalillarga va ilmiy metodlarga

- B. Ekspertning tajribasiga faqat
 - C. Sud qarorining tezkorligiga
 - D. Materialni tez saqlashga
6. Sud-tibbiyot amaliyoti qanday hollarda ahamiyatli?
- A. Faqat ilmiy tadqiqotlarda
 - B. Jinoyat va hodisalarni tergov qilishda va sud qarorlarini qo‘llab-quvvatlashda
 - C. Laboratoriya ishlari bilan cheklanishda
 - D. Faqat hujjatlarni yozishda
7. Sud-tibbiy ekspertiza xulosalari qanday asosda berilishi kerak?
- A. Ekspertning taxmini va fikriga asoslanib
 - B. Ob‘ektiv dalillar va ilmiy tahlil natijalariga asoslanib
 - C. Tergov organining so‘roviga binoan
 - D. Faqat laboratoriya mashinasining ko‘rsatkichlariga

Vaziyatli masala 1

Vaziyat: Ekspertiza jarayonida murdaning jarohati sababi aniqlanishi kerak, lekin ba’zi hujjatlar yetarli emas va materiallar aralashib qolgan.

Savol:

1. Sud-tibbiy ekspert qanday harakat qilishi kerak?
2. Qaysi tamoyillarga amal qilishi lozim va nima uchun?

Vaziyatli masala 2

Vaziyat: Sudga murda va jarohatlangan materiallar ekspert xulosasi bilan taqdim etildi, lekin xulosada ekspert subyektiv taxminlarga asoslangan.

Savol:

1. Bu holat qanday muammolar keltirib chiqarishi mumkin?
2. Xulosaning xolis va ishonchli bo‘lishi uchun nima qilinishi kerak?

Interfaol o‘yin 1 – “Dalil detektivi”

Maqsad: Talabalar sud-tibbiy ekspertizalarda dalillarga asoslanish va xolislik tamoyilini amaliy tarzda o‘rganadilar.

Qoidalar:

1. Talabalar guruhlariga bo‘linadi (3–5 kishi).
2. Har bir guruhga turli sud holatlari (murda, jarohatlangan to‘qima, hujjatlar) beriladi.

3. Guruhlar **qaysi dalillarni yig'ish va tahlil qilish kerakligini** aniqlaydi va ekspertiza xulosasini shakllantiradi.
4. Guruhlar javoblarini taqdim etadi va eng to'g'ri va xolis xulosani bergan guruh ball oladi.

Nazorat mezonlari:

- Dalillarni to'g'ri tanlashi
- Xulosada ob'ektivlik va xolislik tamoyiliga amal qilishi
- Ishni tezkor va samarali bajarishi

Interfaol o'yin 2 – “Etik qoidalar viktorinasi”

Maqsad: Talabalar sud-tibbiy ekspertizalarda etik qoidalar va xulosalarni xolis berish tamoyilini amaliy tarzda o'rganadilar.

Qoidalar:

1. Talabalar guruhlariga bo'linadi.
2. Har bir guruhga sud-tibbiy etik holatlar bo'yicha savollar beriladi, masalan:
 - Murda bilan ishlashda qaysi qoidalarga rioya qilinadi?
 - Ekspert xulosasida shaxsiy taxminlarni kiritish mumkinmi?
3. Guruhlar qisqa muddat ichida javob berishi kerak.
4. To'g'ri va tez javob bergan guruh ball oladi.

Nazorat mezonlari:

- Etik tamoyillarni to'g'ri tushunishi
- Sud-tibbiy xulosani xolis va ob'ektiv shakllantira olishi
- Guruh ichida hamkorlik va tezkor fikrlash qobiliyati

2.1.O'quv moduliga ajratilgan soat 2	Sud tibbiyotining ma'naviy hamda ma'rifiy ahamiyati
---	--

Ma'ruza mashg'ulotini o'qitish texnologik modeli

Vaqt 80 daqiqa	Tinglovchilar soni:10-15ta
O'quv mashg'ulotining shakli va turi	Nazariy mashg'ulot
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sud tibbiyotining ma'naviy ahamiyati 2. Sud tibbiyotining ma'rifiy ahamiyati 3. Ekspertiza jarayonida ma'naviy qadriyatlar
<p>O'quv mashg'uloti maqsadi:</p> <p>1.Ta'limiy : Tinglovchilarga nazariy bilimlarni olish va ularni mustahkamlash Amaliy ko'nikmalarni egallash Egallangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash Deontologik tarbiyaning shakllanishi Amaliyotda axloqiy javobgarlik hissi va aloqalarni tarbiyalash</p> <p>2.Tarbiyaviy maqsadi Mutaxassislikka javobgarlik hissini shakllantirish Insonparvarlik va rahmdillilik hissini shakllantirish O'z bilimlarni kengaytirishga qiziqishni tarbiyalash Amaliyotda extiyotkorlik va e'tiborlilik xissini shakllantirish</p>	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatini natijalari:
<p>O'zbekiston Respublikasida sud tibbiy ekspertizasining protsessual va tashkiliy asoslari. Sud tibbiy ekspertiza turlari, ob'ektlari, tuzilishi,tashkiliy tuzilmalari. O'zbekiston Respublikasida sud tibbiyoti va sud tibbiy ekspertizaning rivojlanish tarixi. Sud tibbiyotining biologiya, huquqshunoslik fanlari va tibbiyotning boshqa sohalari bilan bog'liqligi. Sud tibbiyoti fani va bu soha muammolari. Sud tibbiyotining tamoyillari. Sud tibbiyotining ma'naviy hamda ma'rifiy ahamiyati.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • O'zbekiston respublikasida sud tibbiy ekspertizasining protsessual va tashkiliy asoslarini • Sud tibbiy ekspertiza turlari, ob'ektlari, tuzilishi,tashkiliy tuzilmalarini • Sud tibbiyotining prinsiplarini • Aholiga tibbiy profilaktik yordam sifatini oshirishni • Huquq,qonun, kodeksini bilishi lozim • Huquq turlari. Jinoiy huquq haqida tushunchani • Sud tibbiy ekspertiza turlarini Sud tibbiy ekspertiza faoliyatini belgilovchi me'yoriy hujjatlarni

O'qitish metodlari	” Etik holatlar detektivi” “Ma’naviy xulosalar viktorinasi” usullari bilan ishlash
O'quv faoliyatini tashkil etish	Jamoaviy va guruxlarda ishlash ,yakka tartibli
O'qitish vositalari	Doska ,videofilmlar, chizma,nazorat varoqlari,matnlar
Qayta aloqaning usul va vazifalari	Og'zaki so'rov, tezkor so'rovyozma so'rov test, misol,va mashqlar bajarilgan o'quv topshiriqlarini baxolash

Mashg'ulot uchun talab etiladigan vaqti 80 minut

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
1-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish 10 daqiqa	<p style="text-align: center;">Tashkiliy qism</p> <p>1 O'qituvchi sinfga kirib tinglovchilarning o'quv bo'limi tomonidan berilgan ro'yxat asosida tinglovchilar davomatini darsga tayyorligini tekshiradi, ichki tartib qoidalariga rioya qilishni tasdiqlovchi tilxat oladi yangiliklar eshitaladi va aytiladi.</p> <p>2.O'quv mashg'ulotining mavzusi, maksadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi</p> <p>3.Dars davomida tinglovchilarni faollashtirish uchun qo'llaniladigan usullarni aytib o'yin qoidalirini tushintiradi.</p>	Javob beradilar, tinglaydilar,yozib oladilar
2-boskich. Amaliy qism 65 daqiqa 1.O'tgan mavzu bo'yicha tinglovchilar bilimini tekshirish va baxolash 20-25 daq 2.Yangi mavzuni to'liq	<p>1.Tinglovchilarning bazaviy bilimlarini tekshirish maqsadida ulardan kirish testini olish.</p> <p>2.Yangi mavzu mazmunini o'qituvchi tomonidan “Ma’ruza o‘qish” usulida tushuntiriladi. Tinglovchilarga ” Etik holatlar detektivi tarzida mavzu</p>	Tinglovchilar bilimlarini eslatib test savollari, javob beradilar Savollarga aktif javob beradilar Yangi mavzu bayonini yozadilar

<p>bayon etish 30-40. 3.O‘qitishning noan’anaviy usullarini qo‘llagan xolda tinglovchilar bilimini mustaxkamlash</p>	<p>mustahkamlanadi.</p>	<p>oladilar. Tushinmagan joylarini savd tariqasida yo‘llan javob oladilar.” “Ma’naviy xulosalar viktorinasi” sxemasi bo‘yicha tinglovchilar tomonidan to‘ldiriladi</p>
<p>3-bosqich Yakuniy 5 daqiqa</p>	<p>Dars xulosalanib, aktiv qatnashgan tinglovchilar rag‘batlantirilib, baxolar e‘lon qilinadi . Uyga vazifa: Sud tibbiyotining ma’naviy hamda ma’rifiy ahamiyati mavzuni o‘qib kelish. Tavsiya etiladigan adabiyotlar: 5. “Sud ekspertizasi”, A.SH.Baratov, R.K. Abdullayev, B.X.Xamidov Toshkent – 2025 y.</p>	<p>Tinglaydilar, uyga vazifani belgilab oladilar</p>

Mavzu: Sud tibbiyotining ma’naviy hamda ma’rifiy ahamiyati.

Reja:

4. Sud tibbiyotining ma’naviy ahamiyati
5. Sud tibbiyotining ma’rifiy ahamiyati
6. Ekspertiza jarayonida ma’naviy qadriyatlar

Sud tibbiyotining ma’naviy ahamiyati

Sud-tibbiyotning ma’naviy ahamiyati uning **xodimlari va jamiyat uchun axloqiy, odob-axloqiy va mas’uliyatli faoliyatini** ta’minlash bilan bog‘liq. Sud-tibbiy ekspertizalar nafaqat tibbiy va huquqiy natijalarni beradi, balki **jamiyatdagi adolat, ishonch va inson huquqlarini hurmat qilish** printsiplarini mustahkamlaydi.

1. Bemor va murda huquqlarini hurmat qilish

- Ekspertlar murda va jarohatlangan shaxslar bilan ishlashda **insoniy qadriyatlarni hurmat qilishi** shart.
- Murdaning shaxsiy qadr-qimmati va sir saqlanishi ekspertiza jarayonining **axloqiy asosidir**.
- Bu tamoyil jamiyatda inson hayotini qadrlash va hurmat qilishni mustahkamlaydi.

2. Ekspertlarning xolislik va odillik printsiplari

- Sud-tibbiy ekspert har bir xulosasida **subyektiv fikrlardan xoli** bo'lishi kerak.
- Dalillarga asoslangan va xolis ekspertiza **adolatli sud qarorlarini** ta'minlaydi.
- Xolislik tamoyili nafaqat ilmiy, balki **ma'naviy jihatdan ham mutaxassisning obro'sini** oshiradi.

3. Jamiyatda adolat va huquqiy ongni mustahkamlash

- Sud-tibbiy xulosalar jinoyat va hodisalarni tergov qilishda asos bo'ladi.
- Xolis va mas'uliyatli ekspertiza orqali **jamiyatda adolat hissi va huquqiy ong** shakllanadi.
- Bu ham ma'naviy, ham huquqiy ahamiyatga ega bo'lib, **jamiyatdagi ishonchni oshiradi**.

Xulosa: Sud-tibbiyotning ma'naviy ahamiyati – bu **bemor va murdaga hurmat, ekspertlarning xolisligi va jamiyatda adolatni ta'minlash** orqali namoyon bo'ladi. Ushbu tamoyillar ekspertizaning faqat ilmiy emas, balki axloqiy asosini ham tashkil qiladi.

Sud tibbiyotining ma'rifiy ahamiyati

Sud-tibbiyotning ma'rifiy ahamiyati uning **talabalar, amaliyotchilar va jamiyatni ilmiy asoslangan tibbiy ekspertiza bilan tanishtirish va axloqiy-huquqiy bilimlarni oshirish** orqali namoyon bo'ladi. Bu ahamiyat nafaqat ilmiy bilim, balki amaliy ko'nikmalar va huquqiy ong shakllantirish bilan bog'liqdir.

1. Talabalar va amaliyotchilarni ilmiy asoslangan ekspertiza bilan tanishtirish

- Sud-tibbiy amaliyot talabalarga **biologik materiallarni tahlil qilish, hujjatlarni protokollash va mikroskopik tekshiruvlar** bilan tanishish imkonini beradi.
- Bu jarayon talabalarda **ilmiy fikrlash va xolis tahlil qilish** ko'nikmalarini shakllantiradi.

2. Etik va huquqiy mas'uliyatni tushuntirish

- Sud-tibbiyot jarayonlari talabalarga **axloqiy mas'uliyat va etik qoidalarni** amaliyotda qo'llashni o'rgatadi.
- Talabalar murda va jarohatlangan shaxslar bilan ishlashda **hurmat, maxfiylik va xolislik** tamoyillarini o'zlashtiradilar.

3. Sud-tibbiy ish jarayonlarini o'rganish orqali amaliy ko'nikmalarni oshirish

- Talabalar ekspertiza jarayonida **materiallarni yig'ish, fiksatsiya qilish, mikroskopik tahlil va xulosalar tayyorlash** ko'nikmalarini mustahkamlashadi.
- Ushbu ko'nikmalar **kelajakda xolis, ilmiy va huquqiy jihatdan to'g'ri ekspertiza** olib borishda yordam beradi.

Xulosa: Sud-tibbiyotning ma'rifiy ahamiyati – bu **talabalar va amaliyotchilarni ilmiy, axloqiy va huquqiy jihatdan yetuk qilish**, ularning ekspertiza jarayonida xolis va mas'uliyatli faoliyat olib borishini ta'minlashdir. Shu orqali jamiyatda ham huquqiy ong va ilmiy yondashuv mustahkamlanadi.

Ekspertiza jarayonida ma'naviy qadriyatlar

Sud-tibbiyotda ekspertiza jarayonida **ma'naviy qadriyatlar** – bu xodimlarning **axloqiy, etik va insoniy tamoyillarga** amal qilishini anglatadi. Ular ekspertizaning ilmiy va huquqiy jihatdan ishonchli bo'lishini ta'minlash bilan birga, jamiyatdagi adolat va insoniy qadriyatlarni mustahkamlaydi.

1. Xolislik va dalillarga asoslanish

- Har bir ekspert xulosasini faqat **ob'ektiv dalillar va ilmiy tahlillarga** tayangan holda beradi.
- Shaxsiy fikr yoki tashqi bosim ekspertiza natijasiga ta'sir qilmasligi kerak.
- Bu tamoyil nafaqat ilmiy, balki **ma'naviy jihatdan ham ekspertizani to'g'ri qiladi**.

2. Maxfiylik va murda hurmatini ta'minlash

- Sud-tibbiy ishlar jarayonida olingan barcha ma'lumotlar **maxfiy saqlanishi** shart.
- Murda bilan ishlashda uning shaxsiy qadr-qimmati va insoniy hurmati hurmat qilinadi.
- Bu qadriyatlar ekspertiza jarayonida **axloqiy va ma'naviy barqarorlikni** ta'minlaydi.

3. Etik kodeksga rioya qilish

- Sud-tibbiyot xodimlari milliy va xalqaro etik kodekslarga amal qiladilar.
- Etik kodeks ekspertizani xolis, adolatli va mas'uliyatli olib borishga yordam beradi.
- Etik tamoyillarga rioya qilish, shuningdek, **jamiyatda ishonch va adolat hissini** mustahkamlaydi.

4. Jamiyatda ma'naviy ahamiyat

- Ma'naviy qadriyatlar sud-tibbiy ekspertizalar orqali jamiyatda **adolat va huquqiy ongni** rivojlantiradi.
- Xolis va axloqiy ekspertiza nafaqat sud jarayonlarida, balki **jamiyatda insoniy qadriyatlarni himoya qilishda** ham muhim rol o'ynaydi.

Xulosa: Ekspertiza jarayonida ma'naviy qadriyatlar – bu **xolislik, hurmat, maxfiylik va etik tamoyillarga amal qilishni** o'z ichiga oladi. Ushbu qadriyatlar sud-tibbiyot faoliyatining ilmiy, huquqiy va axloqiy asoslarini mustahkamlaydi hamda jamiyatda adolat va ishonchni ta'minlaydi.

Sud-tibbiyotning ijtimoiy ahamiyati

Sud-tibbiyotning ijtimoiy ahamiyati uning **jamiyatdagi adolatni ta'minlash, huquqiy ongni shakllantirish va jinoyatlarni tergov qilishdagi roli** bilan namoyon bo'ladi. Bu soha nafaqat ilmiy va huquqiy, balki **ijtimoiy jihatdan ham jamiyatga foyda keltiradi.**

1. Jinoyat va hodisalarni tergov qilishda roli

- Sud-tibbiy ekspertizalar yordamida **murda o'lim sababi, jarohat turi va kelib chiqish sabablari** aniqlanadi.
- Ekspert xulosalari politsiya va tergov organlariga **hodisa tafsilotlarini aniq belgilashda** yordam beradi.
- Bu jarayon jamiyatda adolat va huquqiy tartibni mustahkamlaydi.

2. Jamiyatda adolat va huquqiy ongni shakllantirish

- Xolis va ilmiy asoslangan sud-tibbiy xulosalar sud qarorlarining **asossiz bo'lishini oldini oladi.**
- Bu jamiyatda **huquqiy ong va adolat hissini** mustahkamlaydi, fuqarolarda ishonchni oshiradi.

3. Bemorlar va oila a'zolarining huquqlarini himoya qilish

- Sud-tibbiyot jarayoni murda va bemorlarning shaxsiy huquqlarini hurmat qiladi.

- Ekspertiza natijalari oila a'zolariga **hodisa sabablari haqida aniq ma'lumot** berishga xizmat qiladi.
- Bu ijtimoiy barqarorlik va aholi orasida ishonchni oshirishga yordam beradi.

4. Ilmiy va amaliy ahamiyati

- Sud-tibbiyot ilmiy tadqiqotlar va yangi metodlarni amaliyotga tatbiq etishda muhim rol o'ynaydi.
- Ekspertiza jarayonida olingan natijalar **ilmiy asosda amaliy xulosalar** shakllantiradi, bu esa jamiyatga va sud tizimiga foyda keltiradi.

Xulosa: Sud-tibbiyotning ijtimoiy ahamiyati – bu **jinoyatlarni tergov qilish, adolatni ta'minlash, huquqiy ongni rivojlantirish va jamiyatda ishonch hissini mustahkamlash** bilan bog'liq. Ushbu soha jamiyat hayotining ijtimoiy, ilmiy va huquqiy jihatdan muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

Sud-tibbiyotning amaliy ahamiyati

Sud-tibbiyot amaliyoti **jinoyatlarni tergov qilish, hodisa sabablarini aniqlash va sud qarorlarini ilmiy asosda qo'llab-quvvatlashda** beqiyos ahamiyatga ega. Ushbu soha nafaqat tibbiy bilimlarni, balki **huquqiy va ijtimoiy natijalarni** amaliyotga tatbiq etadi.

1. Jinoyat va hodisalarni tergov qilishdagi roli

- Sud-tibbiy ekspertizalar yordamida **murdaning o'lim sababi, jarohat turi va kelib chiqish sabablari** aniqlanadi.
- Ekspert xulosalari politsiya va sud organlariga hodisani **to'g'ri va aniq baholash** imkonini beradi.
- Bu jarayon jinoyatlarni tergov qilishni samarali qiladi va adolatni ta'minlaydi.

2. Klinika va laboratoriya natijalarini sudda taqdim etish

- Laboratoriya va mikroskopik tahlil natijalari ekspertiza xulosasiga kiritiladi.
- Bu xulosalar sudda **ob'ektiv va ishonchli dalil** sifatida ishlatiladi.
- To'qimalar va biologik materiallardan olingan ma'lumotlar **diagnostik aniqlikni oshiradi**.

3. Huquqiy ahamiyati

- Sud-tibbiy ekspertiza natijalari sud qarorlarini qabul qilishda **asosiy huquqiy dalil** sifatida qabul qilinadi.
- Xolis va ilmiy asoslangan xulosalar sudda **adolatli hukm chiqarilishini** ta'minlaydi.

- Noto‘g‘ri yoki subyektiv ekspertiza esa **noto‘g‘ri sud qarorlariga** olib kelishi mumkin.

4. Ilmiy va amaliy ahamiyati

- Sud-tibbiyot ilmiy tadqiqotlar va yangi metodlarni amaliyotga tatbiq etishda muhim rol o‘ynaydi.
- Ekspertiza natijalari **klínika va laboratoriya ishlari bilan bog‘liq holda amaliy xulosalarni** shakllantiradi.

Xulosa: Sud-tibbiyotning amaliy ahamiyati – bu **jinoyatlarni tergov qilish, sudda ilmiy asoslangan dalillar berish va adolatli sud qarorlarini ta‘minlash** bilan namoyon bo‘ladi. Ushbu soha nafaqat tibbiy, balki huquqiy va ijtimoiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega.

Nazorat savollari

1. Sud-tibbiyotning ma‘naviy ahamiyati nimada namoyon bo‘ladi?
2. Sud-tibbiyot xodimlari murda va jarohatlangan shaxslar bilan ishlashda qanday printsiplarga rioya qilishi lozim?
3. Ma‘rifiy ahamiyat sud-tibbiyot talabalari uchun qanday foyda beradi?
4. Etik tamoyillar ekspertiza xulosalarida qanday aks etadi?
5. Sud-tibbiy jarayonlarda xolislik va ob‘ektivlik nima uchun muhim?
6. Sud-tibbiyotning jamiyatdagi ijtimoiy va ma‘naviy roli nimadan iborat?
7. Ma‘naviy va ma‘rifiy tamoyillarning bir-biriga bog‘liqligi qanday namoyon bo‘ladi?

Test savollari

1. Sud-tibbiyotning ma‘naviy ahamiyati nimani ta‘minlaydi?
 - A. Faqat laboratoriya natijalarini
 - B. Bemor va murdaga hurmat va ekspertlarning xolisligini
 - C. Faqat ilmiy tadqiqotlarni
 - D. Sud qarorining tezkorligini
2. Sud-tibbiyotning ma‘rifiy ahamiyati kimlar uchun muhim?
 - A. Ekspertlar va talabalar
 - B. Faqat sud organlari
 - C. Faqat bemorlar
 - D. Faqat laboratoriya xodimlari
3. Murda bilan ishlashda etik tamoyil nima bilan bog‘liq?
 - A. Shaxsiy fikrlarni kiritish
 - B. Maxfiylik va hurmatni ta‘minlash

- C. Materialni tez ishlash
 - D. Sudga xulosa berish tezligi
4. Talabalar sud-tibbiyot jarayonida nima o'rganadilar?
- A. Faqat laboratoriya mashinalarini
 - B. Ilmiy asoslangan ekspertiza, etik va huquqiy mas'uliyat
 - C. Faqat xulosalarni yozishni
 - D. Faqat murda fiksatsiyasini
5. Xolislik tamoyili ekspert xulosasida qanday aks etadi?
- A. Shaxsiy taxminlar bilan
 - B. Dalillarga asoslangan va ob'ektiv xulosalar
 - C. Faqat tezkor javoblar bilan
 - D. Sud qaroriga ta'sir qilmasligi bilan
6. Sud-tibbiyot amaliyoti jamiyatga qanday foyda beradi?
- A. Faqat ilmiy tadqiqotlar orqali
 - B. Adolat, huquqiy ong va ishonchni mustahkamlash orqali
 - C. Faqat materiallar yig'ish orqali
 - D. Faqat xodimlar malakasini oshirish orqali
7. Ma'naviy va ma'rifiy tamoyillar ekspertizaga qanday ta'sir qiladi?
- A. Xulosa faqat ilmiy jihatdan ishonchli bo'ladi
 - B. Xulosa faqat tezkor bo'ladi
 - C. Ekspertlar o'z qarashlariga asoslanadi
 - D. Xulosa sud qaroriga ta'sir qilmaydi

Vaziyatli masala 1

Vaziyat: Talabalar laboratoriyada murda bilan ishlashni boshladilar, lekin ba'zi talabalar etik qoidalarga rioya qilmay, shaxsiy taxminlarni xulosaga kiritishdi.

Savol:

1. Bu holat ekspertiza natijalariga qanday salbiy ta'sir qiladi?
2. Talabalar bu vaziyatda qanday harakat qilishi kerak?

Vaziyatli masala 2

Vaziyat: Sud-tibbiyot xodimi xulosani tayyorlashda ilmiy metodlardan foydalanmay, faqat tezkor natijaga erishdi.

Savol:

1. Bu xulosa sudga qanday baholanadi?
2. Xulosaning xolis va ma'naviy jihatdan to'g'ri bo'lishi uchun nima qilish lozim?

Interfaol o‘yin 1 – “Etik holatlar detektivi”

Maqsad: Talabalar sud-tibbiy ekspertizalarda etik tamoyillarni amaliy tarzda qo‘llashni o‘rganadilar.

Qoidalar:

1. Talabalar guruhlariga bo‘linadi (3–5 kishi).
2. Har bir guruhga **etik holatlar tasviri** beriladi (murda bilan ishlash, xulosaga taxmin qo‘shish, maxfiylikni buzish va hokazo).
3. Guruhlar muammoni tahlil qiladi va **xolis va ma’naviy jihatdan to‘g‘ri yechimni** taqdim etadi.
4. Eng tez va to‘g‘ri javob bergan guruh ball oladi.

Nazorat mezonlari:

- Etik tamoyillarni to‘g‘ri tushunishi
- Xulosani xolis va ma’naviy jihatdan to‘g‘ri berishi
- Guruh ichida hamkorlik va tezkor fikrlash

Interfaol o‘yin 2 – “Ma’naviy xulosalar viktorinasi”

Maqsad: Talabalar ma’naviy va ma’rifiy ahamiyat tamoyillarini amaliy tarzda o‘rganadilar.

Qoidalar:

1. Talabalar guruhlariga bo‘linadi.
2. Har bir guruhga **sud-tibbiy xulosalar bilan bog‘liq savollar** beriladi:
 - Murda bilan ishlashda qanday etik qoidalar amal qilinadi?
 - Talabalar amaliy mashg‘ulotda qanday ma’naviy xatti-harakatlar ko‘rsatishi kerak?
3. Guruhlar javoblarni qisqa muddat ichida taqdim etadi.
4. To‘g‘ri va tez javob bergan guruh ball oladi.

Nazorat mezonlari:

- Ma’naviy va ma’rifiy tamoyillarni to‘g‘ri tushunishi
- Ekspertizani xolis va axloqiy jihatdan to‘g‘ri berishi
- Guruhda hamkorlik va tezkor fikrlash ko‘rsatishi

2.1.O'quv moduliga ajratilgan soat 4	Huquq,qonun, kodeks haqida tushuncha. Huquq turlari. Jinoiy huquq haqida tushuncha.
---	--

Ma'ruza mashg'ulotini o'qitish texnologik modeli

Vaqt 160 daqiqa	Tinglovchilar soni:10-15ta
O'quv mashg'ulotining shakli va turi	Nazariy mashg'ulot
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Huquq tushunchasi va uning mohiyati 2. Qonun tushunchasi va uning vazifalari 3. Kodeks tushunchasi va turlari
<p>O'quv mashg'uloti maqsadi:</p> <p>1.Ta'limiy : Tinglovchilarga nazariy bilimlarni olish va ularni mustahkamlash Amaliy ko'nikmalarni egallash Egallangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash Deontologik tarbiyaning shakllanishi Amaliyotda axloqiy javobgarlik hissi va aloqalarni tarbiyalash</p> <p>2.Tarbiyaviy maqsadi Mutaxassislikka javobgarlik hissini shakllantirish Insonparvarlik va rahmdillilik hissini shakllantirish O'z bilimlarni kengaytirishga qiziqishni tarbiyalash Amaliyotda extiyotkorlik va e'tiborlilik xissini shakllantirish</p>	
<p style="text-align: center;">Pedagogik vazifalar</p> <p>O'zbekiston Respublikasida sud tibbiy ekspertizasining protsessual va tashkiliy asoslari. Sud tibbiy ekspertiza turlari, ob'ektlari, tuzilishi,tashkiliy tuzilmalari. O'zbekiston Respublikasida sud tibbiyoti va sud tibbiy ekspertizaning rivojlanish tarixi. Sud tibbiyotining biologiya, huquqshunoslik fanlari va tibbiyotning boshqa sohalari bilan bog'liqligi. Sud tibbiyoti fani va bu soha muammolari. Sud tibbiyotining tamoyillari. Sud tibbiyotining ma'naviy hamda ma'rifiy ahamiyati.</p>	<p style="text-align: center;">O'quv faoliyatini natijalari:</p> <ul style="list-style-type: none"> • O'zbekiston respublikasida sud tibbiy ekspertizasining protsessual va tashkiliy asoslarini • Sud tibbiy ekspertiza turlari, ob'ektlari, tuzilishi,tashkiliy tuzilmalarini • Sud tibbiyotining prinsiplarini • Aholiga tibbiy profilaktik yordam sifatini oshirishni • Huquq,qonun, kodeksini bilishi lozim • Huquq turlari. Jinoiy huquq haqida tushunchani • Sud tibbiy ekspertiza turlarini <p>Sud tibbiy ekspertiza faoliyatini</p>

	belgilovchi me'yoriy hujjatlarni
O'qitish metodlari	"Huquqiy holat detektivi," Jinoiy huquq viktorinasi" usullari bilan ishlash
O'quv faoliyatini tashkil etish	Jamoaviy va guruxlarda ishlash ,yakka tartibli
O'qitish vositalari	Doska ,videofilmlar, chizma,nazorat varoqlari,matnlar
Qayta aloqaning usul va vazifalari	Og'zaki so'rov, tezkor so'rovyozma so'rov test, misol,va mashqlar bajarilgan o'quv topshiriqlarini baxolash

Mashg'ulot uchun talab etiladigan vaqti 80 minut

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
1-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish 10 daqiqa	<p style="text-align: center;">Tashkiliy qism</p> <p>1 O'qituvchi sinfga kirib tinglovchilarning o'quv bo'limi tomonidan berilgan ro'yxat asosida tinglovchilar davomatini darsga tayyorligini tekshiradi, ichki tartib qoidalariga rioya qilishni tasdiqlovchi tilxat oladi yangiliklar eshitiladi va aytiladi.</p> <p>2.O'quv mashg'ulotining mavzusi, maksadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi</p> <p>3.Dars davomida tinglovchilarni faollashtirish uchun qo'llaniladigan usullarni aytib o'yin qoidalirini tushintiradi.</p>	Javob beradilar, tinglaydilar,yozib oladilar
2-boskich. Amaliy qism 65 daqiqa 1.O'tgan mavzu bo'yicha tinglovchilar bilimini tekshirish va baxolash 20-25 daq	<p>1.Tinglovchilarning bazaviy bilimlarini tekshirish maqsadida ulardan kirish testini olish.</p> <p>2.Yangi mavzu mazmunini o'qituvchi tomonidan "Ma'ruza o'qish" usulida tushuntiriladi. Tinglovchilarga " Huquqiy holat</p>	Tinglovchilar bilimlarini eslatib test savollari, javob beradilar Savollarga aktivo javob beradilar Yangi mavzu

<p>2.Yangi mavzuni to‘liq bayon etish 30-40. 3.O‘qitishning noan’anaviy usullarini qo‘llagan xolda tinglovchilar bilimini mustaxkamlash</p>	<p>detektivi” usuli tarzida mavzu mustahkamlanadi.</p>	<p>bayonini yozi oladilar. Tushinmagan joylarini sav tariqasida yo’lla javob oladilar.” “Jinoiy huqu viktorinasi” sxemasi bo’yicha tinglovchilar tomonidan to’ldiriladi</p>
<p>3-bosqich Yakuniy 5 daqiqa</p>	<p>Dars xulosalanib, aktiv qatnashgan tinglovchilar rag’batlantirilib, baxolar e’lon qilinadi . Uyga vazifa: Huquq,qonun, kodeks haqida tushuncha. Huquq turlari. Jinoiy huquq haqida tushuncha mavzuni o’qib kelish. Tavsiya etiladigan adabiyotlar: 6. “Sud ekspertizasi”, A.SH.Baratov, R.K. Abdullayev, B.X.Xamidov Toshkent – 2025 y.</p>	<p>Tinglaydilar, uyga vazifani belgilab oladilar</p>

Mavzu: Huquq,qonun, kodeks haqida tushuncha. Huquq turlari. Jinoiy huquq haqida tushuncha.

Reja:

1. Huquq tushunchasi va uning mohiyati
2. Qonun tushunchasi va uning vazifalari
3. Kodeks tushunchasi va turlari

Huquq tushunchasi va uning mohiyati

Huquq – bu jamiyatda tartibni ta’minlash, insonlarning huquq va burchlarini belgilash va ularni himoya qilish tizimi hisoblanadi. Huquq **ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi qoidalar** majmuasi sifatida shakllangan bo‘lib, jamiyatda adolat, tinchlik va barqarorlikni saqlashga xizmat qiladi.

1. Huquqning asosiy mohiyati

- Huquq inson va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi.
- Huquq shaxsning huquq va erkinliklarini himoya qiladi va ularni amalga oshirish imkonini beradi.
- Huquqning mohiyati – **ijtimoiy adolatni ta'minlash, qonuniylikni saqlash va jamiyatdagi nizolarni hal qilish**dan iborat.

2. Huquq prinsiplari

- **Xolislik va adolat prinsipi:** har bir shaxs huquq va burchlarini teng darajada amalga oshirishi kerak.
- **Huquqiy himoya prinsipi:** shaxslarning huquqlari qonun tomonidan kafolatlanadi.
- **Mas'uliyat prinsipi:** har bir shaxs huquqiy qoidalarni buzganida javobgar bo'ladi.

3. Huquqni himoya qilishning maqsadi

- Jamiyatda tartibni saqlash va nizolarni oldini olish.
- Fuqarolar va davlat organlari o'rtasida munosabatlarni tartibga solish.
- Shaxsning huquq va erkinliklarini qonuniy asosda himoya qilish.

Xulosa: Huquq tushunchasi jamiyatning barqarorligi, adolat va ijtimoiy tartibni ta'minlashning asosiy vositasidir. Huquqning mohiyati – bu inson huquqlari va erkinliklarini himoya qilish, shuningdek, jamiyatdagi nizolarni qonuniy tarzda hal qilishdir.

Qonun tushunchasi va uning vazifalari

Qonun – bu huquqiy normalar majmuasi bo'lib, davlat tomonidan rasmiy tarzda qabul qilinadi va jamiyatda tartibni ta'minlashga xizmat qiladi. Qonun huquqning amaliy ko'rinishi sifatida **fuqarolar, tashkilotlar va davlat organlari faoliyatini tartibga soladi**.

1. Qonun va uning o'rni

- Qonun jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy huquqiy vosita hisoblanadi.
- Qonun shaxs va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni belgilaydi, huquqiy barqarorlikni ta'minlaydi.
- Qonunning kuchi – **barcha fuqarolar va davlat organlari uchun majburiy bo'lishidan** kelib chiqadi.

2. Qonun va huquqning farqi

- Huquq – bu ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi umumiy printsiplar majmuasi.
- Qonun – bu huquq normalarining **rasmiy qabul qilingan va majburiy ijro etiladigan shakli**.
- Shunday qilib, huquqning mohiyati nazariy bo'lsa, qonun uning amaliy ko'rinishidir.

3. Qonun qabul qilish va ijro etish tartibi

- Qonun davlat tomonidan rasmiy tartibda qabul qilinadi, odatda parlament yoki qonunchilik organlari orqali.
- Qonun qabul qilingandan so'ng barcha fuqarolar va tashkilotlar tomonidan **majburiy ravishda bajarilishi** kerak.
- Qonunning ijrosi davlat organlari, sud va boshqa huquqni muhofaza qiluvchi tizim tomonidan nazorat qilinadi.

4. Qonunning vazifalari

- Jamiyatda tartib va barqarorlikni ta'minlash.
- Fuqarolar va davlat organlari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish.
- Huquq va erkinliklarni himoya qilish va nizolarni qonuniy yo'l bilan hal etish.
- Jamiyatda adolat va ijtimoiy barqarorlikni saqlash.

Kodeks tushunchasi va turlari

Kodeks – bu huquqiy normalar majmuasi bo'lib, u biror sohani tartibga solish maqsadida yagona hujjat sifatida rasmiylashtiriladi. Kodeks davlat tomonidan qabul qilinadi va fuqarolar, tashkilotlar hamda davlat organlari uchun majburiy hisoblanadi. Kodeks huquq tizimida **qonuniylikni mustahkamlash va ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda** muhim rol o'ynaydi.

Kodeksning maqsadi – **muayyan soha yoki faoliyat turini huquqiy jihatdan tartibga solish** va nizolarni oldini olishdir. U turli turlarga bo'linadi: fuqarolik kodeksi, jinoiy kodeks, mehnat kodeksi, ma'muriy kodeks va boshqa maxsus sohalarga oid kodekslar mavjud. Har bir kodeks o'z sohasi bo'yicha **huquqiy qoidalarni birlashtirib, ularni amaliyotga tatbiq qilishni osonlashtiradi**.

Kodeksning huquqiy kuchi qonun bilan teng hisoblanadi va uning normalari majburiydir. Shu bilan birga, kodekslar **fuqarolarga va tashkilotlarga o'z huquq va burchlarini aniq tushuntirish** imkonini beradi. Kodekslar orqali huquqiy madaniyat oshadi, nizolar qonuniy yo'l bilan hal qilinadi va jamiyatda tartib va barqarorlik saqlanadi.

Huquq turlari

Huquq turlari – bu huquqiy normalarning ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishdagi yo‘nalishlari bo‘lib, ular jamiyatning turli sohalarini qamrab oladi. Har bir huquq turi o‘ziga xos **qoidalar, printsiplar va amaliy tartibga** ega bo‘lib, shaxslar va davlat organlari faoliyatini tartibga soladi.

Fuqarolik huquqi – bu shaxslar o‘rtasidagi mulkiy va shaxsiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq turidir. Fuqarolik huquqi fuqarolarning mol-mulk, shartnoma va meros huquqlarini himoya qiladi va nizolarni qonuniy yo‘l bilan hal qilish imkonini beradi.

Mehnat huquqi – ish beruvchi va xodimlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi. Mehnat huquqi ish shartnomalari, ish haqi, ish va dam olish sharoitlari, ishchilar huquqlarini himoya qilish kabi masalalarni qamrab oladi.

Ma‘muriy huquq – davlat organlari va fuqarolar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soladi. Bu huquq turi ijtimoiy tartibni saqlash, davlat nazoratini amalga oshirish va nizolarni oldini olishga xizmat qiladi.

Jinoiy huquq – jinoyatlarni aniqlash, jinoyatchilikni oldini olish va jinoyat sodir etgan shaxslarga huquqiy javobgarlikni belgilash bilan bog‘liq. Jinoiy huquq jinoyat turlarini, jazolarni va ularni tatbiq etish tartibini o‘z ichiga oladi.

Shuningdek, boshqa huquq turlari mavjud, masalan, ma‘muriy, iqtisodiy, ekologik va xalqaro huquq turlari. Har bir huquq turi jamiyatda **tartibni, adolatni va fuqarolar huquqlarini himoya qilishni ta‘minlashga** xizmat qiladi.

Xulosa: Huquq turlari jamiyatdagi turli sohalarni tartibga solish vositasi bo‘lib, fuqarolik, mehnat, ma‘muriy va jinoiy huquq kabi asosiy yo‘nalishlar orqali ijtimoiy barqarorlikni va adolatni ta‘minlaydi.

Jinoiy huquq haqida tushuncha

Jinoiy huquq – bu jamiyatda jinoyatlarni aniqlash, ularni oldini olish va jinoyat sodir etgan shaxslarga huquqiy javobgarlik belgilash bilan shug‘ullanuvchi huquq sohasidir. U jamiyatda tartibni saqlash, fuqarolar xavfsizligini ta‘minlash va adolatni amalga oshirishga xizmat qiladi.

Jinoiy huquq jinoyat tushunchasini belgilaydi, jinoyat turlarini va ularni sodir etgan shaxslarga nisbatan qo‘llaniladigan jazolarni tartibga soladi. Shu bilan birga, u jinoyatlarni aniqlash va tergov qilish, sud jarayonlarida ilmiy va xolis dalillarni taqdim etish mexanizmini ham o‘z ichiga oladi.

Jinoiy huquqning asosiy vazifasi – **jamiyatni jinoyatchilikdan himoya qilish, jinoyatchilik sodir etgan shaxslarni javobgarlikka tortish va jinoyat sodir**

bo'lgan taqdirda adolatni ta'minlash. Jinoiy qonunlar fuqarolar, tashkilotlar va davlat organlari uchun majburiy bo'lib, ularning barchasi tomonidan hurmat qilinishi shart.

Jinoiy huquq orqali shuningdek, **jinoiyat sodir etishdan oldini olish, ogohlantirish va tarbiyaviy ahamiyat** ham amalga oshiriladi. Bu nafaqat jazoni belgilash, balki jamiyatdagi barqarorlik va ishonchni saqlashga xizmat qiladi.

Nazorat savollari

1. Huquq tushunchasi va uning jamiyatdagi roli nimadan iborat?
2. Qonun va huquqning farqi nimada?
3. Kodeks nima va u qanday maqsadga xizmat qiladi?
4. Huquq turlari qanday asosiy yo'nalishlarga bo'linadi?
5. Fuqarolik huquqi va mehnat huquqi orasidagi asosiy farq nima?
6. Jinoiy huquqning vazifalari nimalardan iborat?
7. Jinoiy qonunlar jamiyatda qanday ijtimoiy ta'sir ko'rsatadi?

Test savollari

1. Huquq nima?
 - A. Jamiyatdagi tartibni belgilovchi qoidalar tizimi
 - B. Faqat qonunlar majmuasi
 - C. Davlat organlari faoliyati
 - D. Faqat shaxslar majburiyati
2. Qonunning asosiy vazifasi nima?
 - A. Faqat ilmiy tadqiqotlar o'tkazish
 - B. Fuqarolar va davlat organlari faoliyatini tartibga solish
 - C. Sud qarorlarini tezkor qabul qilish
 - D. Faqat hujjatlarni rasmiylashtirish
3. Kodeks nima?
 - A. Fuqarolar tomonidan yaratilgan hujjat
 - B. Biror sohani huquqiy tartibga soluvchi rasmiy hujjat
 - C. Faqat jinoiy qoidalar to'plami
 - D. Davlat qarorining qisqargan shakli
4. Fuqarolik huquqi nima bilan shug'ullanadi?
 - A. Fuqarolar o'rtasidagi mol-mulk va shaxsiy munosabatlar bilan
 - B. Jinoiyat sodir etgan shaxslarni jazolash bilan
 - C. Davlat nazorati bilan
 - D. Ish beruvchi va xodim munosabatlari bilan
5. Jinoiy huquqning vazifasi nima?
 - A. Jinoiyatlarni aniqlash, oldini olish va javobgarlik belgilash
 - B. Fuqarolarning mol-mulkini tartibga solish

- C. Davlat organlari faoliyatini nazorat qilish
 - D. Faqat ilmiy xulosalar tayyorlash
6. Mehnat huquqi nimani tartibga soladi?
- A. Fuqarolar o'rtasidagi mulkiy munosabatlarni
 - B. Ish beruvchi va xodimlar o'rtasidagi munosabatlarni
 - C. Jinoyatchilikni oldini olishni
 - D. Sud qarorlarini
7. Huquq turlari jamiyat uchun nima ta'minlaydi?
- A. Barqarorlik, adolat va nizolarni qonuniy hal qilish
 - B. Faqat ilmiy tadqiqotlar
 - C. Faqat sud xulosalarini
 - D. Faqat moliyaviy nazorat

Vaziyatli masala 1

Vaziyat: Talaba laboratoriyada fuqarolar o'rtasidagi shartnoma va meros munosabatlarini o'rganmoqda. Ammo u huquqiy qoidalarni noto'g'ri tushundi va noto'g'ri xulosa berdi.

Savol:

1. Bu holat qanday natijaga olib kelishi mumkin?
2. Talaba bu vaziyatda qanday harakat qilishi kerak?

Vaziyatli masala 2

Vaziyat: Sud organi jinoiy ishni tergov qilmoqda, lekin ekspertiza natijalari noto'g'ri yoki xolis bo'lmagan xulosaga asoslangan.

Savol:

1. Bu holat sud qaroriga qanday ta'sir qiladi?
2. Xulosaning xolis va huquqiy jihatdan to'g'ri bo'lishi uchun nima qilish lozim?

Interfaol o'yin 1 – “Huquqiy holat detektivi”

Maqsad: Talabalar huquqiy normalar va kodekslarni amaliy tarzda tushunib, xolis va tezkor fikrlash ko'nikmasini rivojlantiradilar.

Qoidalar:

- Talabalar guruhlariga bo'linadi (3–5 kishi).
- Har bir guruhga **huquqiy vaziyat tasviri** beriladi (masalan, fuqarolik nizosi, mehnat huquqi bilan bog'liq muammo, jinoiy ish holati).

- Guruhlar vaziyatni tahlil qiladi va **qaysi huquq turi va norma bu holatga mos kelishini** aniqlaydi.
- Eng tez va to‘g‘ri javob bergan guruh ball oladi.

Nazorat mezonlari:

- Huquqiy normalarni to‘g‘ri aniqlay olishi
- Guruh ichida hamkorlik va tezkor fikrlash
- Javobning aniq va asoslangan bo‘lishi

Interfaol o‘yin 2 – “Jinoiy huquq viktorinasi”

Maqsad: Talabalar jinoiy huquq normalarini amaliyotda qo‘llashni o‘rganadilar va sud-tibbiyot yoki tergov jarayonlaridagi masalalarni xolis yondashuv bilan yechishni mashq qiladilar.

Qoidalar:

- Talabalar guruhlariga bo‘linadi.
- Har bir guruhga **jinoiy vaziyat tasviri** beriladi (masalan, jinoyat sodir bo‘lgan holat, jinoyatchilikni aniqlash va javobgarlik tayinlash masalasi).
- Guruhlar vaziyatni tahlil qiladi va **qaysi jinoyatga tegishli qonun normalari qo‘llanishi va qanday choralar ko‘rilishini** aniqlaydi.
- Guruhlar javobni qisqa muddat ichida taqdim qiladi.
- Eng tez va aniq javob bergan guruh ball oladi.

Nazorat mezonlari:

- Jinoiy huquq normalarini to‘g‘ri qo‘llay olishi
- Vaziyatni xolis va huquqiy jihatdan tahlil qilish
- Guruh ichida hamkorlik va tezkor fikrlash ko‘rsatishi

2.1.O'quv moduliga ajratilgan soat 2	O'zbekiston Respublikasi Sud tibbiy ekspertiza faoliyatini belgilovchi me'yoriy hujjatlar
---	--

Ma'ruza mashg'ulotini o'qitish texnologik modeli

Vaqt 80 daqiqa	Tinglovchilar soni:10-15ta
O'quv mashg'ulotining shakli va turi	Nazariy mashg'ulot
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sud tibbiy ekspertiza faoliyatining huquqiy asoslari 2. O'zbekiston Respublikasi qonunlari 3. Prezident farmonlari va qarorlari
<p>O'quv mashg'uloti maqsadi:</p> <p>1.Ta'limiy : Tinglovchilarga nazariy bilimlarni olish va ularni mustahkamlash Amaliy ko'nikmalarni egallash Egallangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash Deontologik tarbiyaning shakllanishi Amaliyotda axloqiy javobgarlik hissi va aloqalarni tarbiyalash</p> <p>2.Tarbiyaviy maqsadi Mutaxassislikka javobgarlik hissini shakllantirish Insonparvarlik va rahmdillilik hissini shakllantirish O'z bilimlarni kengaytirishga qiziqishni tarbiyalash Amaliyotda extiyotkorlik va e'tiborlilik xissini shakllantirish</p>	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatini natijalari:
<p>O'zbekiston Respublikasida sud tibbiy ekspertizasining protsessual va tashkiliy asoslari. Sud tibbiy ekspertiza turlari, ob'ektlari, tuzilishi,tashkiliy tuzilmalari. O'zbekiston Respublikasida sud tibbiyoti va sud tibbiy ekspertizaning rivojlanish tarixi. Sud tibbiyotining biologiya, huquqshunoslik fanlari va tibbiyotning boshqa sohalari bilan bog 'liqligi. Sud tibbiyoti fani va bu soha muammolari. Sud tibbiyotining tamoyillari. Sud tibbiyotining ma'naviy hamda ma'rifiy ahamiyati.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • O'zbekiston respublikasida sud tibbiy ekspertizasining protsessual va tashkiliy asoslarini • Sud tibbiy ekspertiza turlari, ob'ektlari, tuzilishi,tashkiliy tuzilmalarini • Sud tibbiyotining prinsiplarini • Aholiga tibbiy profilaktik yordam sifatini oshirishni • Huquq,qonun, kodeksini bilishi lozim • Huquq turlari. Jinoiy huquq haqida tushunchani • Sud tibbiy ekspertiza turlarini

	Sud tibbiy ekspertiza faoliyatini belgilovchi me'yoriy hujjatlarni
O'qitish metodlari	" Me'yoriy hujjatlarni top, " Sud-tibbiy ekspert xulosasi viktorinasi" usullari bilan ishlash
O'quv faoliyatini tashkil etish	Jamoaviy va guruxlarda ishlash ,yakka tartibli
O'qitish vositalari	Doska ,videofilmlar, chizma,nazorat varoqlari,matnlar
Qayta aloqaning usul va vazifalari	Og'zaki so'rov, tezkor so'rovyozma so'rov test, misol,va mashqlar bajarilgan o'quv topshiriqlarini baxolash

Mashg'ulot uchun talab etiladigan vaqti 80 minut

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
1-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish 10 daqiqa	<p style="text-align: center;">Tashkiliy qism</p> <p>1 O'qituvchi sinfga kirib tinglovchilarning o'quv bo'limi tomonidan berilgan ro'yxat asosida tinglovchilar davomatini darsga tayyorligini tekshiradi, ichki tartib qoidalariga rioya qilishni tasdiqlovchi tilxat oladi yangiliklar eshitiladi va aytiladi.</p> <p>2.O'quv mashg'ulotining mavzusi, maksadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi</p> <p>3.Dars davomida tinglovchilarni faollashtirish uchun qo'llaniladigan usullarni aytib o'yin qoidalirini tushintiradi.</p>	Javob beradilar, tinglaydilar,yozib oladilar
2-boskich. Amaliy qism 65 daqiqa 1.O'tgan mavzu bo'yicha tinglovchilar bilimini tekshirish va baxolash	<p>1.Tinglovchilarning bazaviy bilimlarini tekshirish maqsadida ulardan kirish testini olish.</p> <p>2.Yangi mavzu mazmunini o'qituvchi tomonidan "Ma'ruza o'qish" usulida tushuntiriladi.</p>	Tinglovchilar bilimlarini eslatib test savollari javob beradilar Savollarga akt javob beradilar

<p>20-25 daq 2.Yangi mavzuni to‘liq bayon etish 30-40. 3.O‘qitishning noan’anaviy usullarini qo‘llagan xolda tinglovchilar bilimini mustaxkamlash</p>	<p>Tinglovchilarga ”Me’yoriy hujjatlar top” o’yini” tarzida mavzu mustahkamlanadi.</p>	<p>Yangi mavzu bayonini yoziladilar. Tushinmagan joylarini savd tariqasida yo’lla javob oladilar.” Sud-tibbiy ekspertizasi xulosasi vektorinas sxemasi bo’yicha tinglovchilar tomonidan to’ldiriladi</p>
<p>3-bosqich Yakuniy 5 daqiqa</p>	<p>Dars xulosalanib, aktiv qatnashgan tinglovchilar rag’batlantirilib, baxolar e’lon qilinadi . Uyga vazifa: O‘zbekiston Respublikasi Sud tibbiy ekspertiza faoliyatini belgilovchi me’yoriy hujjatlar mavzuni o’qib kelish. Tavsiya etiladigan adabiyotlar: 7. “Sud ekspertizasi”, A.SH.Baratov, R.K. Abdullayev, B.X.Xamidov Toshkent – 2025 y.</p>	<p>Tinglaydilar, uyga vazifani belgilab oladilar</p>

Mavzu: O‘zbekiston Respublikasi Sud tibbiy ekspertiza faoliyatini belgilovchi me’yoriy hujjatlar.

Reja:

1. Sud tibbiy ekspertiza faoliyatining huquqiy asoslari
2. O‘zbekiston Respublikasi qonunlari
3. Prezident farmonlari va qarorlari

Sud tibbiy ekspertiza faoliyatining huquqiy asoslari

Sud tibbiy ekspertiza faoliyati jamiyatda adolatni ta’minlash va jinoyatlarni aniqlashda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu faoliyatning huquqiy asoslari – bu uning qonuniy va me’yoriy hujjatlar bilan tartibga solinishini anglatadi. Sud-tibbiy

ekspertiza xodimlari o'z ishlarini amalga oshirayotganda faqat **davlat qonunlari, kodekslar va me'yoriy hujjatlarga** amal qilishi lozim.

Huquqiy asoslar sud-tibbiy ekspertizaga **ilmiy, xolis va ob'ektiv tarzda** faoliyat yuritish imkonini beradi. Shu bilan birga, u fuqarolar huquqlari, murda va sud ishlariga oid ma'lumotlarning maxfiyligi hamda etik tamoyillarga rioya qilinishini ta'minlaydi.

Sud-tibbiy ekspertiza faoliyati doirasida xodimlar **davlat qonunlari, jinoyat kodeksi, ma'muriy huquq normalari, Prezident farmonlari va Vazirlar Mahkamasi qarorlari** asosida ish olib boradi. Bu huquqiy baza ekspertiza natijalarining sudlarda qonuniy asosda ishlatilishini kafolatlaydi va xodimlar faoliyatini tartibga soladi.

Xulosa: Sud tibbiy ekspertiza faoliyatining huquqiy asoslari uning qonuniylik, xolislik, maxfiylik va etik tamoyillarga amal qilishini ta'minlaydi. Ushbu huquqiy baza nafaqat ekspert xulosalarining ishonchliligini oshiradi, balki jamiyatda adolat va huquqiy barqarorlikni mustahkamlaydi.

O'zbekiston Respublikasi qonunlari

Sud tibbiy ekspertiza faoliyati O'zbekiston Respublikasining huquqiy tizimi bilan mustahkam ta'minlangan. Ushbu faoliyatga taalluqli asosiy qonunlar jinoyat kodeksi, ma'muriy huquq normalari va boshqa huquqiy hujjatlarni o'z ichiga oladi. Ular ekspert xulosalarini tayyorlash, sud ishlarida dalil sifatida foydalanish va fuqarolar huquqlarini himoya qilishning huquqiy bazasini yaratadi.

Jinoyat kodeksi sud-tibbiy ekspertizaga **jinoyat sabablari, murda holati va jarohatlarni** aniqlash imkonini beradi. Ma'muriy huquq normalari esa ekspertizani amalga oshirish jarayonidagi tartib va davlat nazoratini belgilaydi. Shu bilan birga, fuqarolik qonunlari fuqarolar o'rtasidagi nizolarni, mol-mulk va shaxsiy munosabatlarni aniqlashda ekspertizaning xulosalarini qo'llash imkonini beradi.

O'zbekiston Respublikasidagi qonunlar sud-tibbiy xodimlar faoliyatini tartibga soladi, ularning javobgarliklarini belgilaydi va ekspertiza natijalarining sud qarorlarida **asossiz ishlatilmasligini** ta'minlaydi. Shuningdek, qonunlar ekspertiza jarayonida **maxfiylik, etik va xolislik** tamoyillariga rioya qilishni kafolatlaydi.

Prezident farmonlari va qarorlari

Sud-tibbiy ekspertiza faoliyati O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari bilan tartibga solinadi. Ushbu hujjatlar ekspertiza jarayonining qonuniyligini, samaradorligini va standartlarga muvofiqligini ta'minlashga xizmat qiladi. Farmonlar va qarorlar orqali sud-tibbiy xodimlarning vazifalari, ularning huquq va majburiyatlari aniq belgilanadi, shuningdek, ekspertizani amalga oshirish tartibi tartibga solinadi.

Prezident farmonlari sud-tibbiy xizmat faoliyatini rivojlantirish, xodimlar malakasini oshirish, yangi standartlar va metodlarni joriy etish masalalarini hal qiladi. Shu bilan birga, farmonlar huquqiy va me'yoriy asos sifatida xizmat qilib, ekspert xulosalarining sudlar va tergov organlarida qonuniy va ishonchli qo'llanilishini kafolatlaydi.

Prezident qarorlari esa amaliyotda **standartlashtirish va nazorat mexanizmlarini** yaratadi, ekspertiza jarayonida xodimlarning xolis va ob'ektiv ishlashini ta'minlaydi. Shu tariqa, farmon va qarorlar sud-tibbiy ekspertizaning barcha bosqichlarini – murdalarni tekshirishdan tortib, xulosalar tayyorlashgacha bo'lgan jarayonni me'yoriy jihatdan tartibga soladi.

Vazirlar Mahkamasi qarorlari va me'yoriy hujjatlar

Sud-tibbiy ekspertiza faoliyatini tartibga solishda Vazirlar Mahkamasining qarorlari va me'yoriy hujjatlari muhim huquqiy asos hisoblanadi. Ushbu hujjatlar ekspertiza jarayonining **amaliy yo'nalishlarini belgilaydi**, xodimlarning ishini tartibga soladi va sifat standartlarini kafolatlaydi.

Vazirlar Mahkamasi qarorlari sud-tibbiy xizmat faoliyatini tashkil etish, murdalarni tekshirish tartibi, laboratoriya ishlari va ekspert xulosalarini tayyorlash standartlarini belgilaydi. Shu orqali xodimlar faoliyatida **xolislik, ilmiy asos va maxfiylik tamoyillari** ta'minlanadi.

Me'yoriy hujjatlar esa ekspertizani amalga oshirishda qo'llaniladigan **tartib va qoidalarning batafsil bayonini** beradi. Ular xodimlarga amaliy ko'rsatmalar sifatida xizmat qiladi va sudlarda ekspert xulosalarining qonuniy asosda ishlatilishini kafolatlaydi. Shu bilan birga, me'yoriy hujjatlar sud-tibbiy ekspertiza jarayonida xodimlarning javobgarliklarini, malaka talablarini va nazorat mexanizmlarini ham belgilaydi.

Xulosa: Vazirlar Mahkamasi qarorlari va me'yoriy hujjatlar sud-tibbiy ekspertiza faoliyatining amaliy asosini yaratadi. Ular ekspertizani tartibga solish, xodimlarning ishini standartlashtirish va ekspert xulosalarining sudlar va boshqa organlarda qonuniy ishlatilishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xalqaro huquqiy me'yorlar va tavsiyalar

Sud-tibbiy ekspertiza faoliyatini rivojlantirish va sifatini oshirishda xalqaro huquqiy me'yorlar va tavsiyalar muhim ahamiyatga ega. Ular ekspertiza jarayonida ilmiy asos va xolislikni ta'minlash, shuningdek, amaliyot standartlarini xalqaro tajribaga moslashtirishga xizmat qiladi.

Xalqaro me'yorlar ekspertizani amalga oshirishda umumqabul qilingan standartlar va tamoyillarni belgilaydi. Bu, masalan, murdalarni tekshirish, biologik materiallarni tahlil qilish va ekspert xulosalarini tayyorlash jarayonida

qo‘llaniladigan metodlar, etik tamoyillar va xavfsizlik qoidalarini o‘z ichiga oladi. Shu tariqa, ekspertiza natijalari xalqaro standartlarga mos va ishonchli bo‘ladi.

Xalqaro tavsiyalar milliy qonunchilik va me‘yoriy hujjatlarni takomillashtirishga ham xizmat qiladi. Ular orqali O‘zbekiston sud-tibbiy xodimlari **yangi metod va texnologiyalarni joriy qilish, malaka oshirish va xalqaro tajribani amaliyotga tatbiq etish** imkoniga ega bo‘ladi. Shu bilan birga, xalqaro me‘yorlar ekspert xulosalarining sudlarda va tergov organlarida **qonuniy va xolis** tarzda ishlatilishini ta‘minlaydi.

Xulosa: Xalqaro huquqiy me‘yorlar va tavsiyalar sud-tibbiy ekspertiza faoliyatini rivojlantirish, xalqaro standartlarga moslash va ekspertiza natijalarining ishonchligini ta‘minlashda muhim vosita hisoblanadi. Ular milliy qonunchilikni takomillashtirish va amaliyot sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Nazorat savollari

1. Sud-tibbiy ekspertiza faoliyati qaysi huquqiy hujjatlar bilan tartibga solinadi?
2. O‘zbekiston Respublikasi qonunlari sud-tibbiy ekspertiza faoliyatida qanday ahamiyatga ega?
3. Prezident farmonlari va qarorlari ekspertiza jarayonida qaysi jihatlarni belgilaydi?
4. Vazirlar Mahkamasi qarorlari va me‘yoriy hujjatlar ekspertizani qanday tartibga soladi?
5. Xalqaro huquqiy me‘yorlar sud-tibbiy ekspertizaga qanday ta‘sir qiladi?
6. Sud-tibbiy xodimlarning huquqiy majburiyatlari va javobgarligi qanday hujjatlar bilan belgilangan?
7. Me‘yoriy hujjatlar ekspert xulosalarining sudlarda ishlatilishini qanday kafolatlaydi?

Test savollari

1. Sud-tibbiy ekspertiza faoliyati qaysi hujjatlar bilan tartibga solinadi?
 - A. Faqat xalqaro standartlar
 - B. O‘zbekiston Respublikasi qonunlari, Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasi qarorlari
 - C. Faqat sud qarorlari
 - D. Faqat xodimlarning ichki tartib qoidalari
2. Prezident farmonlari sud-tibbiy ekspertiza faoliyatida nima uchun muhim?
 - A. Xodimlarni ishga olish uchun
 - B. Ekspertiza jarayonini qonuniy va standartlashtirilgan tarzda tartibga solish
 - C. Faqat moliyaviy nazoratni amalga oshirish
 - D. Faqat xalqaro konferensiyalar tashkil etish

3. Vazirlar Mahkamasi qarorlari nima qiladi?
 - A. Ekspertiza jarayonida xodimlarning ishini tartibga soladi va standartlarni belgilaydi
 - B. Faqat sud qarorlarini tezlashtiradi
 - C. Faqat murda transportini tashkil qiladi
 - D. Ekspertizaga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi
4. Xalqaro huquqiy me'yorlar sud-tibbiy ekspertizaga qanday yordam beradi?
 - A. Milliy qonunchilikni bekor qiladi
 - B. Standartlar va tavsiyalar orqali ekspertizani ishonchli va xolis qiladi
 - C. Faqat hujjatlarni rasmiylashtiradi
 - D. Ekspertizani nazorat qilmaydi
5. Sud-tibbiy xodimlar uchun maxfiylik va etik tamoyillarga rioya qilish qaysi hujjatlarda belgilangan?
 - A. O'zbekiston Respublikasi qonunlarida, me'yoriy hujjatlarda va xalqaro tavsiyalarda
 - B. Faqat ichki qo'llanmalarda
 - C. Faqat sud qarorlarida
 - D. Faqat Prezident farmonlarida
6. Me'yoriy hujjatlar ekspert xulosalarining sudlarda ishlatilishini qanday kafolatlaydi?
 - A. Xodimlarning ishini rasmiylashtirish orqali
 - B. Standartlashtirilgan jarayon va qonuniy asoslar orqali
 - C. Ekspert xulosalarini tezroq tayyorlash orqali
 - D. Faqat malaka oshirish orqali
7. Sud-tibbiy ekspertiza faoliyatining asosiy maqsadi nima?
 - A. Faoliyatni yanada murakkab qilish
 - B. Adolatni ta'minlash va jinoyatlarni aniqlash
 - C. Faqat laboratoriya ishlari bilan shug'ullanish
 - D. Faqat Prezident qarorlarini bajarish

Vaziyatli masala 1

Vaziyat: Sud organi jinoyat ishida ekspertiza tayyorlash uchun xodimni jalb qilmoqda, lekin xodim me'yoriy hujjatlarni o'rganmagan.

Savol:

1. Bu holat ekspertiza natijalariga qanday ta'sir qiladi?
2. Xodim bu vaziyatda qanday harakat qilishi kerak?

Vaziyatli masala 2

Vaziyat: Ekspert xulosasi sudda adolatli ishlatilmagan, chunki me'yoriy hujjatlar talablariga to'liq amal qilinmagan.

Savol:

1. Sud qaroriga qanday ta'sir bo'ladi?
2. Ushbu holatni oldini olish uchun nima qilish lozim?

Interfaol o'yin 1 – “Me'yoriy hujjatlarni top”

Maqsad: Talabalar sud-tibbiy ekspertiza faoliyatida huquqiy hujjatlar va ularning ahamiyatini amaliy tarzda tushunadilar.

Qoidalar:

- Talabalar guruhlariga bo'linadi.
- Har bir guruhga ekspertiza jarayonidagi vaziyat beriladi.
- Guruhlar vaziyatga mos keladigan **asosiy me'yoriy hujjatlarni** topadi va ularni qisqa tushuntiradi.
- Eng tez va to'g'ri topgan guruh ball oladi.

Nazorat mezon:

- Hujjatlarni to'g'ri aniqlash
- Vaziyatni xolis va asosli tahlil qilish
- Guruh ichida hamkorlik

Interfaol o'yin 2 – “Sud-tibbiy ekspert xulosasi viktorinasi”

Maqsad: Talabalar me'yoriy hujjatlar va xalqaro standartlarga mos holda ekspert xulosalarini tayyorlashni mashq qiladilar.

Qoidalar:

- Talabalar guruhlariga bo'linadi.
- Har bir guruhga murda holati yoki jinoyat vaziyati tasvirlanadi.
- Guruhlar xulosani tayyorlashda qaysi qonunlar, farmonlar va me'yoriy hujjatlar qo'llanishini aniqlaydi.
- Eng tez va xolis javob bergan guruh ball oladi.

Nazorat mezon:

- Me'yoriy hujjatlarni to'g'ri qo'llash
- Vaziyatni xolis tahlil qilish
- Guruh ichida tezkor va aniq fikrlash

2.2.O'quv moduliga ajratilgan soat 2	Murdani tekshirish.
---	----------------------------

Ma'ruza mashg'ulotini o'qitish texnologik modeli

Vaqt 80 daqiqa	Tinglovchilar soni:10-15ta
O'quv mashg'ulotining shakli va turi	Nazariy mashg'ulot
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Tonotologiya haqida tushuncha. 2. O'liklarni sud-tibbiy ekspertizasi usulida tekshirishning tartibi va usullari. 3. O'limning sud-tibbiyoti klassifikatsiyasi 4. O'lik topilgan joyni kuzdan kechirish 5. Jinoyat sodir bo'lgan joyda topilgan o'likni ko'zdan kechirish
<p>O'quv mashg'uloti maqsadi:</p> <p>1.Ta'limiy : Tinglovchilarga nazariy bilimlarni olish va ularni mustahkamlash Amaliy ko'nikmalarni egallash Egallangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash Deontologik tarbiyaning shakllanishi Amaliyotda axloqiy javobgarlik hissi va aloqalarni tarbiyalash</p> <p>2.Tarbiyaviy maqsadi Mutaxassislikka javobgarlik hissini shakllantirish Insonparvarlik va rahmdillilik hissini shakllantirish O'z bilimlarni kengaytirishga qiziqishni tarbiyalash Amaliyotda extiyotkorlik va e'tiborlilik xissini shakllantirish</p>	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatini natijalari:
Murdani tekshirish. Murda sud tibbiy ekspertizasini o'tkazish qoidalari. Murda sud tibbiy ekspertizasi tekshirish xulosasini tuzish, jarohatlarni tavsiflash, kasalliklarni aniqlash va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash. O'lim yuzaga kelgan vaqtini aniqlash, murdadan maxsus laborator tekshiruv uchun biologik ob'ektlarni olish va yakuniy sud tibbiy xulosani	<ul style="list-style-type: none"> • Murda sud tibbiy ekspertizasini o'tkazish qoidalari • Murda sud tibbiy ekspertizasi tekshirish xulosasini tuzish, jarohatlarni tavsiflash, kasalliklarni aniqlash va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash • Terminal holatlar, klinik va biologik

tuzish.Terminal holatlar, klinik va biologik o‘lim. Murda sud tibbiy ekspertizasini o‘tkazish uchun o‘lim sabablari, o‘limning toifasi, turi va xilini aniqlash.	o‘limni <ul style="list-style-type: none"> • O‘lim yuz bergan vaqtini tashhislashni • Murdadagi ilk va kechki o‘zgarishlarni • Murdadagi ilk va kechki o‘zgarishlarni • Murda sud tibbiy tekshiruvining qoidalari • Eksgumatsiya qilingan murdalarni tekshirishni
O‘qitish metodlari	“Aqliy hujum ““Charxpalak” metodi, “Klaster “usullari bilan ishlash
O‘quv faoliyatini tashkil etish	Jamoaviy va guruxlarda ishlash ,yakka tartibli
O‘qitish vositalari	Doska ,videofilmlar, chizma,nazorat varoqlari,matnlar
Qayta aloqaning usul va vazifalari	Og‘zaki so‘rov, tezkor so‘rovyozma so‘rov test, misol,va mashqlar bajarilgan o‘quv topshiriqlarini baxolash

Mashg‘ulot uchun talab etiladigan vaqti 80 minut

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta‘lim beruvchi	Ta‘lim oluvchi
1-bosqich o‘quv mashg‘ulotiga kirish 10 daqiqa	<p style="text-align: center;">Tashkiliy qism</p> <p>1 O‘qituvchi sinfga kirib tinglovchilarning o‘quv bo‘limi tomonidan berilgan ro‘yxat asosida tinglovchilar davomatini darsga tayyorligini tekshiradi, ichki tartib qoidalarga rioya qilishni tasdiqlovchi tilxat oladi yangiliklar eshitaladi va aytiladi.</p> <p>2.O‘quv mashg‘ulotining mavzusi, maksadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o‘tkazish rejasini aytadi</p>	Javob beradilar, tinglaydilar,yozib oladilar

	3.Dars davomida tinglovchilarni faollashtirish uchun qo'llaniladigan usullarni aytib o'yin qoidalirini tushintiradi.	
<p>2-boskich. Amaliy qism 65 daqiqa</p> <p>1.O'tgan mavzu bo'yicha tinglovchilar bilimini tekshirish va baxolash 20-25 daq</p> <p>2.Yangi mavzuni to'liq bayon etish 30-40.</p> <p>3.O'qitishning noan'anaviy usullarini qo'llagan xolda tinglovchilar bilimini mustaxkamlash</p>	<p>1.Tinglovchilarning bazaviy bilimlarini tekshirish maqsadida ulardan kirish testini olish.</p> <p>2.Yangi mavzu mazmunini o'qituvchi tomonidan "Ma'ruza o'qish" usulida tushuntiriladi. Tinglovchilarga "Aqliy hujum" tarzida mavzu mustahkamlanadi.</p>	<p>Tinglovchilar bilimlarini eslab, test savollarigi javob beradilar. Savollarga aktiv javob beradilar. Yangi mavzu bayonini yozib oladilar.</p> <p>Tushinmagan joylarini savol tariqasida yo'llab javob oladilar"Charxpalak" metodi bo'yicha tinglovchilar tomonidan to'ldiriladi</p>
<p>3-bosqich</p> <p>Yakuniy 5 daqiqa</p>	<p>Dars xulosalanib, aktiv qatnashgan tinglovchilar rag'batlantirilib, baxolar e'lon qilinadi .</p> <p>Uyga vazifa: Murdani tekshirish mavzuni o'qib kelish.</p> <p>Tavsiya etiladigan adabiyotlar:</p> <p>8. "Sud ekspertizasi", A.SH.Baratov, R.K. Abdullayev, B.X.Xamidov Toshkent – 2025 y.</p>	<p>Tinglaydilar, uyga vazifani belgilab oladilar</p>

Mavzu: Murdani tekshirish.

Dars rejasi:

1. Tonotologiya haqida tushuncha.
2. O'liklarni sud-tibbiyoti ekspertizasi usulida tekshirishning tartibi va usullari.

3. O'limning sud-tibbiyoti klassifikatsiyasi
4. O'lik topilgan joyni kuzdan kechirish
5. Jinoyat sodir bo'lgan joyda topilgan o'likni ko'zdan kechirish

Tanatologiya- bu grekcha suzdan olingan bo'lib, Tanathos-ulim, logos-fan, ya'ni o'lim haqidagi ta'limotdir.

Xozirgi davr sud-tibbiyoti tanatologiyasining oldida turgan vazifalaridan biri o'lish protsessida vujudga keladigan terminal xolatlarni (tanatogenez), klinik, bioximik va morfologik o'zgarishlarni o'rganishdan iborat. Tanatologiya muammosi bilan vaqtida organizmni tiriltirish (reanimatsiya) xamda bemorlarni o'lim oldi xolatini yengillatish (eutanaziya) muammolari chambarchas boglangan.

Tanatologiya umumiy va xususiy qismlarga bo'linadi.

Umumiy tanatologiya o'limning rivojlanishi va vujudga kelish usullarni, o'liklardagi o'zgarishlarni va ularning tashki muxitga alokadorligini, o'limning sabablarini, o'liklarni tekshirib ko'rish va boshqalarni o'rganadi.

Xususiy tanatologiya esa xar xil kasalliklar, jaroxatlanishlarga alokador bo'lib, unday xolatlardagi o'lim sabablarni o'rganadi.

Sud-tibbiyotiga oid tanatologiya esa birinchi navbatda zo'rlab o'ldirilgan va to'satdan o'lim bilan boglik xolatlarni o'rganadi. Bu bilan u tergov organlariga o'limning sodir bo'lgan vaktini, diagnostika va zaxarlanishni aniqlashda yordam beradi. Soglikni saklash organlariga esa axoli o'rtasida davolash va profilaktika yordamini to'g'ri amalga oshirishni yaxshilashda yordam beradi.

O'liklarni sud-tibbiyoti usulida tekshirish uzining maqsadi, vazifasi xamda tekshiruv ob'ekti buyicha patologo-anatomik tekshirishlardan farqlanadi.

1.Sud tibbiyoti usulida uliklarni kesib kurish tergov va sud organlarining yozma taklifiga asosan amalga oshiriladi.

2. O'liklarni kesib kurish vrach va xamshira uchun majburiy koidaga binoan amalga oshirilib, bunda ularni jo'natish, kabul kilish, ruyxatga olish, tekshirish, saklash va egalariga topshirish usullari ko'rsatilgan. Bundan tashqari, o'liklardan material olish, ularni ko'shimcha tekshirish uchun junatishning xam maxsus koidalari ko'rsatilgan.

3. O'liklarni sud-tibbiyoti usulida kesib kurish protsessida tergov organlaridan vakillar qatnashishi mumkin.

4. Sud-tibbiyoti usulida kesib kurish uchun yangidan o'lgan o'liklardan tashqari, ularning ayrim kislari, chirigan o'liklar xam yuborilishi mumkin.

5. O'liklarni patologo-atomik tekshirish paytida kasallikning tarixi tugrisidagi xujjat ilova kilinadi. Unda kasallikka aloxida klinik diagnoz kuyilgan bo'ladi. Sud-tibbiyoti ekspertizasi o'liklarni kesib ko'rish vaqtida esa o'lim xolati ko'pincha noanik bo'ladi. Shuning uchun xam o'limning sababini, jaroxatlanish mexanizmini aniqlashga to'g'ri keladi.

6. O'liklarni patologo-anatomik tekshirishda patologo-anatomning oldida patologo-anatomik diagnoz quyish va o'limning sababini aniklash vazifasi quyiladi. Sudd tibbiyd-tibbiyoti eksperti esa ulimning vujudga kelgan vaktini, davomlilikini, ulish vaqtida odamning kandy xolatda bulganligini aniklaydi.

7. Patologo-anatom uliklarni tashqaridan tekshirish xamda ulardagi belgilariga uncha ahamiyat bermaydi. U ko'pincha ichki tekshirishga (kesib kurish) ahamiyat beradi.

Sud-tibbiyoti eksperti uchun uliklarni tashqaridan kuzdan kechirish katta ahamiyatga ega.

8. Sud-tibbiyoti eksperti o'likning kiyimi, ulik atrofidagi kurollarni sinchiklab kuzdan kechirishi shart. Bundan tashqari, u sud kimyosi va fiziko-texnik tekshiruv usullarining natijalarini xam xisobga olishi kerak. Vaxolanki, bu usullar patologo-anatomik tekshirish paytida kullanilmaydi.

9. Ko'milgan uliklarni xar xil muddatlarda ko'milgan joydan kovlab olib tekshirish (eksgumatsiya) xam sud-tibbiyoti eksperti zimmasiga tushadi. Bu ish bilan patanatomlar shugullanmaydilar.

Shunday kilib, uliklarni sud-tibbiyoti usuli bilan tekshirish kator maxsus savollarni xal kilish bilan boglik bo'lib, bunda ulim protsessi xakidagi ta'limotga, vujudga keladigan xolatlarga aloxida ahamiyat beriladi. Xayot va ulimga anik va tula-tukis ta'rif berish ancha kiyin.

F. Engels ta'rificha:

Xayot-oksil tanachalarining mavjudligi bilan boglik bo'lib, modda almashinuvi (assimilyatsiya va dissimilyatsiya) protsessi bilan xarakterlanadi. Modda almashinuvining tugashi bilan xayot xam tugaydi.

O'lim-odam tanasidagi oksillarning parchalanishi natijasida oxirgi maxsulot sifatida tanani tashkil kiluvchi ximiyaviy elementlardan tashqari xech nima kolmasligi bilan boglik protsessdir.

Xayotdan o'limga o'tish xolatini chukur tekshirish xozirgi zamon fanida yangi ta'limotni, ya'ni terminal xolat xakidagi tushunchani keltirib chikaradi. **Terminal xolat** tushunchasiga shokning formasi, kollaps, agonal oldi xolati, terminal pauzasi, agoniya, klinik va biologik ulimlar kiradi.

1. **Shokning ogir formasi, kollaps** xolati bevosita **agonal oldixolatiga** utishi mumkin. Bunda markaziy nerv sistemasining maxsus kismida tormozlanish sodir bo'ladi va natijada odam xushini yukotadi. Miyaning stvol kismida esa kuzgalish ruy beradi va asta-sekinlik bilan tormozlanish miya stvoliga utadi. Preagonal xolat soatlab davom etishi va keyin terminal pauzasi davriga utish mumkin.

2. **Terminal pauzasi** vaqtida reflekslar yukoladi, nafas olish, yurak-kon tomir markazlari faoliyati vaktinchalik tuxtaydi. Kasal kishi xuddi ulik xolatini eslatadi. Terminal pauzasining farkli xususiyati shundaki, bunda miya pustlogida chukur tormozlanish protsessi miya stvolidagi markazlarning funksiyasining saklanishi bilan xarakterlanadi va natijada organizm faoliyatining izdan chikishga xamda tartibsiz xarakat kilishga olib keladi. Terminal pauza davri 1 minut, ba'zan 2-4 minut davom etishi mumkin va keyinchalik agoniya xolatiga utish bilan tugallanadi.

3. **Agoniyabu** xolat organizmning eng sunggi xayot uchun kurashidir. Bu davrda yana yuzaki tartibsiz nafas olish protsessi, yurak-kon tomirlari faoliyati, reflekslar paydo bo'ladi va xatto kiska muddatga bemor xushiga keladi. Agoniya vaqtida miya bulbar kismi aktivligining maksimal oshib ketishi, miya pustlok kismining esa chukur tormozlanishi kuzatiladi. Keyinchalik tormozlanishi protsessi uzil kesil miyaning stvol kismiga utib ketadi va klinik ulim xolati sodir bo'ladi. Agoniya davrida nafas olish tezda tuxtaydi, yurak urishi esa davom etaveradi. Bu xolat bir necha minutdan to uttiz minutgacha chuzilishi mumkin.

4. **Klinik o'lim** vaqtida nafas olish va yurakning faoliyati tuxtaydi. Uzoq ulim vaqtida organizmda barcha kompensator mexanizmlar ishga tushadi va eng avvalo kon tomirlarida konning kayta taksimlanishi kuzatiladi. Odam tanasida periferik kon tomirlari va korin bushligi kon tomirlarining kiskarishi natijasida konning asosiy kismi yurakka va miyaga yunaladi. Shuning uchun xam o'lish xolatini ancha uzaytiradi va agarda odamni tiriltira olmasak, biologik ulim sodir bo'ladi. Klinik ulim davri 5-6 minut, ba'zan 3-4 minut davom etadi.

5. Agar nafas olish va yurakning faoliyati 5-6 minutdan ko'prok tuxtasa, avvalo bosh miya pustlogi xujayralari va miya bulimlaridagi xujayra yadrosining va sitoplazmasining parchalanib ketishi tufayli tukimalarda kaytarilmas xolat, **biologik ulim** yuzaga keladi.

Sud-tibbiyoti ekspertizasi amaliyotida ko'pincha tusatdan ulim, birdaniga ulish xollari uchraydi. Shuning uchun xam tezda o'lgan kishining tanasida bo'ladigan uzgarishlar bilan sekinlik bilan ulganlar tanasidagi uzgarishlardan kanday farklash masalasi ekspertlar oldida kundalang bo'lib turibdi.

O'lim birdaniga sodir bulganda, ya'ni utkir ulimda ulikda kon suyuk xolatda bulgani uchun ulik doglari kuchli rivojlangan bo'ladi. Venoz sistemasida konning xarakati tuxtab koladi. Ichki organlarda tulakonlik kuzatiladi. Seroz pardalarda: upka plevrasi, yurak kulokchasida, kuz kon'yunktivasida mayda kon kuyilishlar kurinadi. Agonal ulim vaqtida ulimdan 2 soat vakt utgach, kon tomirlarida kon uyushib koladi.

Tez o'lim paytida esa o'limning kelib sababidan kat'iy nazar, ulikda konning ivishi 3-5 soatdan keyin batamom tugaydi. Agar tusatdan ulgan ulikdan 0.5-1 soat ichida kon olib kursak probirkada kon uyushib koladi va biroz vakt utishi bilan birdaniga

yana suyulib ketadi. Utkir ulim vaqtida konning suyulishiga sabab, A.V.Rusakovning (1935) fikricha, konning tarkibidagi fibrinogenning fibrinogenolizga uchrashidan iboratdir.

O'limning sud-tibbiyati klassifikatsiyasi.

Kategoriya buyicha:

1. Zo'rlik o'lim:

- a) kasddan uldirish;
- b) uzini uzi uldirish;
- v) baxtsiz xodisa;

2. Zurliksiz ulim:

- a) kasallik tufayli vujudga keladigan ulim;

Ko'rinishlari:

Zo'rlik o'lim: zaxarlanish, yukori va past temperaturadan ulim, osish, mexanik asfiksiya.

Zo'rliksiz o'lim: yurak kasalliklari, bosh miya kasalliklari.

Odam ulgandan keyin ulik kachon sud-tibbiyoti tekshirishidan utkaziladi?

- 1. Tergov organlaridan karor bulsa;
- 2. Sud tomonidan ajrim bulsa;
- 3. Militsiya organlaridan yullanma bulsa;

Agar o'lik tergovchining karori yeki sud ajrimi orkali tekshirilaetgan bulsa, uni tekshirish natijasida tuzilgan xujjat ekspert xulosasi deyiladi. Agar ulik militsiya organlarining yullanmasi bilan tekshirilaetgan bulsa, tuzilgan xujjatga uni sud-tibbiyoti tekshiruvidan utkazish dalolatnomasi (akt) deyiladi.

Ularning xar ikkalasi xam 3 kismdan iborat:

- 1. Kirish qismi.
- 2. Tekshiruv qismi.
- 3. Xulosa qismi.

O'lik sud-tibbiyoti ekspertizasi uchun yuborilganda tergov organlarining qarori, sud ajrimi yeki militsiyaning yullanmasidan tashqari, o'lik topilgan joyni kuzatish baeni, uni kimligini tasdiqlovchi xujjat ilova kog'ozi, agar kasalxonada o'lgan bo'sa kasallik tarixi, uyda ulgan bo'lsa ambulatoriya xujjati bo'lishi shart.

O'lik keltirilgach, birinchi navbatda maxsus xonada ruyxatga olinadi. Uni kesib ko'rish, tekshirish ma'lum ekspertga biriktuladi. Ekspert o'likni tekshirishni avvalo uning kiyimidan boshlaydi. Odam tanasidagi barcha kiyimlar ma'lum tartibda ko'zdan kechiriladi va ekspert xulosasiga yozib boriladi. Kiyimlar yozilgach, o'lik tanasidagi belgilar sinchiklab o'rganiladi. ***O'likni tasdiklovchi belgilar*** 2 xil bo'ladi: dastlabki va kechki belgilar.

Dastlabki belgilarga quyidagilar kiradi:

- A) Murdaning sovushi.
- B) Murda dog'lari paydo bo'lishi.
- V) Murda tanasining qotishi.

G) Murda to'qimalarining kurishi.

D) Murda to'qimalarining autolizi.

Kechki belgilariga quyidagilar kiradi:

A) Murdaning chirishi.

B) Murda tanasining mumlanishi.

V) Murdaning sovunlanishi.

G) Murda terisining torfli oshlanishi.

Murdada paydo bo'ladigan dastlabki belgilar.

1. Murdaning yaxlashi.

O'lim sodir bo'lishi bilan tukimalarda issiklik ajralib chikishi va moddalar almashinuvi tuxtaydi. Lekin murda atrof muxitga uzidagi issiklikni tarkata boshlaydi va shu tufayli murda yaxlaydi. Murda tanasining yaxlashi tekis bormaydi. Avvalo tananing ochik kislari soviydi: kul kaftlari, yuz, burun, kulok suprasi. Tananing kiyim bilan koplangan kislari, satxi katta kislari: kukrak, korin kislari sekinlik bilan soviydi.

Murdaning yaxlashiga ko'plab faktorlar ta'sir ko'rsatadi. Atrof- muxitning xarorati kanchalik past bulsa, murdaning yaxlashi shunchalik tez boradi. Kiyim, konstitutsiya va yesh xam issiklikning tarkalishiga uz ta'sirini ko'rsatadi. Kalin yeg katlamiga ega bulgan kishining murdasi, ozgin kishining murdasiga nisbatan sekinrok yaxlaydi, chunki yeg yemon issiklik utkazuvchi xisoblanadi. Bola murdasining tanasi katta yeshli kishi murdasiga nisbatan tezrok soviydi.

Talvasa bilan kechuvchi ba'zi bir kasalliklardan ulgan kishi murdasi kokshol, strixnindan zaxarlanishdan ulim sodir bulgandan sung xam 15-20 minut baland xaroratda saklanib koladi. Ko'plab kon yukotish, uzok vakt ulim talvasasida yetgan kishi tanasining xarorati xali tirikligidaek ancha past bo'ladi va ulim sodir bulgandan keyin tez yaxlaydi.

Yaxlash jarayonlari tananing barcha kislari bir xil kechmaydi. Kul kaftlari 1 soatda, yuz 2 soat, tananing asosiy kislari sovushi uchun 8 soatdan 12 soatgacha vakt talab kiladi. Kultik va chot burmalari, korin kismida issiklik ancha paytgacha saklanib koladi. Xavoning xarorati 18 gradus bulsa, murda tanasining xarorati bir soat ichida 1 gradusga kamayadi.

O'lim sodir bulgan birinchi daqiqalarda sovush protsessi tezrok borib, keyinchalik susayadi. Birinchi sutkaning oxirlarida murda tanasining xarorati atrof-muxit xarorati bilan tenglashadi.

Yaxlashning sud-tibbiy ahamiyati shundan iboratki, unga karab ulimning sodir bulgan vakti xakida fikr yuritish mumkin.

2. Murda dog'lari.

O'lim sodir bulgandan sung tomirlarda kon aylanishining tuxtashi tufayli kon ogirlik kuchi ta'siridan tananing kuyi kislari sizib tusha boshlaydi. Teri osti tomirlarini tuldirib turgan kon uning kalinligi satxidan kuzga tashlanib turgan xolda kuk-binafsha rangda doglar xosil kiladi. Bu murda doglari deyu yuritiladi. Murda dog'larining joylashish urni ulim sodir bulgandan sung tananing kandy

joylashishiga bog'lik. Masalan, murda chalkanchasiga yetganda doglar buyinning orka kismida, yelka, kul-oek va tananing orka yebosh yuzasida joylashadi. Arkonga osilgan murdada doglar kul va oeklarning kuyi, xamda korinning pastki kismida xosil bo'ladi. Murda yuz kismi bilan pastga karab yetganda doglar murdaning yuzida, kul va oeklarning oldingi yuzasida xosil bo'ladi. Murda kandaydir odatdan tashqari xolda joylashgan bulsa (utirgan yeki yetgan xolda) murda doglari tananing kuyi joylashgan kismilarida xosil bo'ladi. Ba'zan doglar orolchalar kabi tananing yukori kismilarida xam joylashishi mumkin. Tananing kismilari biron-bir buyum bosimlikka uchraganda, ushbu buyum urnida murda doglari xosil bulmaydi. Masalan, murda chalkanchasiga yetganda uning kukrak va dumba kismilarida xam dog xosil bulmaydi. Ba'zan murda doglari fonida uning tagida kolib ketgan buyumlarning izi koladi. (pichok, kalit va x.k.)

Murda doglarining ravshanligi va tana buylab tarkalish darajasiga ulim sodir bo'lish vaktining davomlilikigi murda kon tomirlaridagi konning miqdori vaboshqa omillar uzining ta'sirini ko'rsatadi. Uzok vakt ulim talvasasida yetgan kishining tomirlar uzanida kon laxtalari xosil bo'ladi va natijada murda doglari kam bo'lib, anik kurinmaydi. Tomirlarda kancha miqdorda kon ko'p bulsa, murda doglari shunchalik yakkol xosil bo'ladi. Shu bois tez buluvchi ulimda (mexanik asfiksiya, tusatdan ulim va x.k.) murda doglari ko'plab xosil bo'ladi va anik ko'rinib turadi. Aksincha kon yukotishdan ulim xollarida murda doglari oqishrok bo'lib, orolchalar shaklida joylashadi.

Murda doglarining rangi ulimning sodir bo'lish xolatiga, sababiga va boshqa faktorlarga bog'lik bo'ladi. Kon kislorod bilan yaxshi tuyinmaganligi va ulim sodir bo'lish vaktining kiskaligi tufayli mexanik asfiksiyadan ulgan kishining murda doglari tuk-siex yeki kukish-siex rangda, is gazi bilan zaxarlanish xollarida xosil bo'ladigan karboksigemoglobin xisobiga murda doglarining rangi kizgish-pushti rangda, sinil kislotasi bilan zaxarlanganda konda sianometgemoglobin xosil bo'lishi tufayli, murda doglari tuk kizil rangda, bertole tuzi va boshqa metgemoglobin xosil kiluvchi birikmalardan zaxarlanganda murda doglari tuk malla yeki kungir rangda bo'ladi.

Murda tanasi nam va sovuk muxitda kolib ketganda teri epidermisi govak tukimasi orkali diffuziya yuli bilan utuvchi kislorod gemoglobinni oksidlaydi va natijada murda tanasi erigandan sung undagi doglar och kizil rangda bo'ladi.

Odatda murda doglari ulim sodir bulganidan 2-4 soatdan sung ravshan kurinishga ega bo'ladi. Mexanik asfiksiya va tusatdan ulim yuz bergan xollarda konning uta suyulib ketishi tufayli murda doglarini 1-1.5 soat ichida aniklasa bo'ladi. Ko'p kon yukotishdan ulgan kishi tanasida murda doglari ancha paytgacha xosil bulmasligi mumkin. Ogir kasallik tufayli uzok vakt ulim talvasasida yetgan kishi murdasida doglar birmuncha erta paydo bo'ladi.(0.5-1soat ichida) Ba'zan uzok vakt ulim talvasasida yetgan kishida murda doglari ulim sodir bulmasdan bir necha dakika oldin paydo bula boshlaydi.

Murda doglarining xosil bo'lishida uchta bosqich tafovut kilinadi:

1. **Gipostaz yeki** «murda kuyilmasi» murda doglarining birinchi bosqichidir. Bu bosqichda kon tomirlarning uzanida bo'lib, pastki kismilarida yigiladi. Bunda murda doglari barmok bilan bosib kurulganda u yukoladi va tezda uz xoliga kaytadi,

chunki kon tomirlarda bir joydan ikkinchi joyga xaydaladi. Bu bosqichda murda doglari kesib kurulganda kon tomchilarini kuzatish mumkin. Murda tana xolati uzgartirilganda murda doglari tana xolatiga mos xolda uzgaradi. Bu bosqich davomiyligi 12-15 soat.

2. **Staz-** murda doglarining ikkinchi bosqichi. Bu bosqichda konning bir kismi tomirlar devoridan sizib chikib, atrofdagi tukimalarga singib ketadi. Tomirlarda kolgan kon esa kuyuklashish bilan bir vaktida gemolizga uchraydi. Bu bosqichda murda doglari bosib kurulganda, uz rangini butunlay yukotmaydi, balki biroz okaradi. Uz rangiga kaytish esa uzok payt davom etadi va butunlay uz rangini egallamaydi. Doglar kesib kurulganda, kuyuklashib kolgan kon tomchilari tomirlardan chikadi, uning atrofidagi tukimalar esa xira kizgish rangga ega bo'ladi. Murda xolati uzgartirilganda avval xosil bulgan murda doglari saklanib koladi, ammo biroz oqish tusga kiradi va tana xolatiga mos xolda uning pastki kismlarida doglar xosil bo'ladi. Bu bosqich ulim sodir bulgandan sung 12-15 dan to 28-36 soatgacha davom etadi.

3. **Imbibitsiya-** murda doglarining uchinchi bosqichi. Bu bosqich gemolizga uchragan konning suyuk kismi tomir devorlari orkali sizib chikib, atrofdagi tukimalarga tekis va butunlay singib ketishi bilan xarakterlanadi. Murda doglari bosib kurulganda va murda xolati uzgartirilganda uz rangini yukotmaydi. Bu bosqich ulim sodir bulgandan sung 28-36 soatdan to chirish belgilari xosil bulgunicha davom etadi.

Murda dog'lari ichki a'zolarining pastki kismlarida xam paydo bo'lishi mumkin, ayniksa upka, oshkozon-ichak trakti, buyrak va taloqlarda yakkol kurinib turadi.

Murda doglari ulimning ishonchli dalili xisoblanadi. Murda doglariga karab ulim sodir bulgan vakti aniklash mumkin. Doglarning rangiga karab ulim sababi tugrisida fikr yuritish mumkin. Ular ulim sodir bo'lish vaktining davomiyligini va murdaning birlamchi joylashishi tugrisida axborot beradi.

3. **Murdaning kotishi.**

Murdaning kotishiga mushaklarda yuz beruvchi bioximik uzgarishlar sabab bo'ladi (adenozintrifosfat kislotasi sintezining buzilishi, sut kislotasining yigilish va boshqalar).

Murdaning kotishi mushaklarning kotishi va kiskarishi bilan xarakterlanadi va rivojlanib borib butun muskullar gruppasini kamrab oladi. Bunda murda tanasi buyinlarini xarakatga keltirish uchun ancha kuch talab kilinadi.

Murdaning kotishi barcha muskullar guruxida bir vaktida boshlanadi, ammo ularning marfo-funksional xususiyatlari kotishining ma'lum bir ketma-ketlikka olib keladi.

Murdaning kotishi ulimdan 2-4 soat sung yakkol rivojlana boshlaydi. Avvalambor u ovkatni chaynashda ishtirok etuvchi muskul gruppalarida yuz berib, keyinchalik esa buyin, kul, tana, sungra oek mushaklarini egallaydi va bu xol yukoridan kuyiga karab murda kotishi deb yuritiladi. Ba'zan uning aksi, ya'ni quyidan yukoriga karab rivojlanishi xam uchraydi. Agarda murda kotishining boshlanishidan 5-8 soat ichida buzib yuborilsa buginlar xarakatga keltirilsa, u kaytadan tiklanadi ammo avvalgiga nisbatan sust bo'ladi.

Murda kotishi ulim sodir bulgandan 8-10 soatdan keyin barcha muskullar majmuasini kamrab oladi. Agarda ushbu paytda yeki undan sung murda kotishi buzilsa u kayta tiklanmaydi.

Ikki sutka mobaynida murda kotishi yanada yakkol rivojlanadi, uchinchi sutkada buzila boshlab, turtinchi sutkaning oxirida butunlayin yukaladi. Murdaning kotishida fakat skelet muskullari emas, balki sillik muskullar xam ishtirok etadi. Murda kotishining rivojlanishiga tananing tuzilishi, ulim sababilari va boshqa faktorlar ta'sir etadi. Muskullari yaxshi rivojlangan, bakuvvat kishilar murdasida kotish protsessi uta rivojlangan bo'ladi. Ozgin, nimjon kishilar murdasida kotish protsessi sezilarsiz xosil bo'ladi. Chala tugilgan bola murdasi kotishga uchramaydi, yangi tugilgan bolalar murdasida muskullar kotishi sezilarsiz xosil bo'ladi.

Qoqshol, strixnin bilan zaxarlanishdan va boshqa tutqanok bilan kechuvchi kasalliklardan ulgan kishi murdasida kotish erta boshlanadi va uta rivojlangan bo'ladi. Ba'zan «katalitik» murda kotishi ruy berishi mumkin. Bu xolat odatda strixnin bilan zaxarlanishda, uzunchok miya joraxatlanishida va boshqa xollarda kuzatiladi. Bunda murda qotishi darxol ulim sodir bo'lishi bilan yaxshi rivojlangan xolda paydo bkladi. Muskullarning yegli distrofiyasi bilan kechuvchi fosfor bilan zaxarlanishdan o'lgan kishi murdasi kotish xolatiga kech duchor bo'ladi va tez orada muskullar qotishidan o'z xolatiga kaytadi. Issik kotishni tezlashtiradi, sovuk esa aksincha uni sekinlashtiradi. Tez buluvchi o'lim xollarida murdaning kotishi o'ta rivojlangan bo'ladi. Murdaning kotishi ulim yuz berganligining asosiy ko'rsatkichi xisoblanadi. Ikkinchidan unga karab ulim sodir bo'lgan vaqtni aniklash mumkin. Murda joyidan kuzgatilganda uning kotishida uzgarishlar sodir bo'ladi. Ushbu o'zgarishlar murdaning joyidan qo'zg'atilganligi to'g'risida axborot beradi.

4.Murdaning qurishi.

Qurish- ulgan tana yuzasidan namlikning parlanib ketishi tufayli yuz beradi. Kurish xolati asosan tananing ochik kismilarida sodir bo'ladi: kuzni biriktiruvchi katlami, lab xoshiyalari, moyak xaltasi.

Murda kuzi ochik xolatda kolgan bulsa, kuzni kurib kolgan biriktiruvchi tukimasi asosida kungir rangda uchburchak shakli xosil bo'ladi va bu Lyarshe dogi deyiladi. Kungir doglar moyak xaltasida xam xosil bo'lib, xaetiy jaroxatlarni eslatib turadi. Buni farklash uchun teri diqqat bilan tekshirilishi lozim. Tukimalarni shikastlanishining xaetiy belgilarining asosiysi-kon kuyilishlardir.

Pergament doglar ulim sodir bulgandan sung murda tanasining biron bir kismida terining epidermis katlami shilinishi tufayli xosil bo'ladi. Tananing ushbu kislari sargish-kungir yeki kungir-jigar rangda bo'lib, yuzasi mumlangan kabi tus oladi, ba'zan esa tarmoklanib ketgan kon tomirlari kurinib turadi. Ulkan pergament doglarni reanimatsion tadbirlar tufayli kukrak kafasining old-enbosh yeki yurak soxalarida xosil bo'lishi mumkin. Ular murda tanasiga benzin va shunga uxshash boshqa erituvchi moddalar sachrashi tufayli xam xosil bo'ladi. Bunda teri osti yeglari erib, epidermis katlami yengil shilinib tushadi.

Kechki murda xolatlari.

1.Chirish.

Chirish murakkab protsess bo'lib, oksillarning mikroorganizmlar ta'siridan tubanlashidir. Chirish autoliz protsessi bilan birga kechadi. Autoliz-ichkch a'zolar tukimalarining uzi chikaradigan fermentlar ta'siridan yemirilishidir.

Chirishning birlamchi belgilari 2-3 kunlarda yakkol kurina boshlaydi: korin pastki kismning terisi xira yashil rangga kiradi. Bu rang ichaklarda xosil bulgan seravodorodning gemoglobin tarkibidagi temir moddasi bilan birikishi tufayli xosil bo'ladi. Yashil rang 5-kunga kelib korinning xamma yuzasini, 1.5-2 xaftada esa tananing barcha kismilarini kamrab oladi. Avvalo chirish jaraenlari kon tomirlari orkali tarkalish tufayli terida yakkol kurinib turuvchi «chirish vena tarmoklari» ni xosil kiladi. Chirish davom etaversa, chirib boraetgan terining kutarilishi, uning suyuqlikka tulishi va epidermisning shilinishiga uchrashi tufayli terida pufakchalar paydo bo'ladi. Chirish gazlari asta-sekin tukimalarda yigilib borib, bosh, buyin, oek-kul va tananing boshqa kismilarini kattalashishiga olib keladi. Ikkinchi xaftaga kelib murda «emfizema» ga uchraydi. Ogiz, burun, tugri ichak, aellarda kinlaridan yiring oka boshlaydi. Murdadan yekimsiz sassik xid chikadi. Bunday xolatda chirish protsessini-shakli deb yuritiladi. Ushbu chirish formasidan tashqari namli va kuruk formalari xam ajratiladi. Chirish formalari asosan kishi konstitutsiya, murdani saklash sharoiti va ulim sabablariga boglik bo'ladi. Masalan, semiz kishi murdasi yeki yukumli kasalliklar bilan kechuvchi ulim xolatlarida chirish protsessi gazli formada boradi. Ko'plab suyuqlik yigilishiga olib keluvchi surunkali yurak yeki yuuyrak kasalliklaridan ulgan kishi murdasi odatda namli chirish shaklida uchraydi. Ozgin kishilar murdasi va keskin oriklab ketishiga olib keluvchi (xavfli usmalar, tuberkulez va x.k.) kasalliklar natijasida vafot etgan, xamda kon yukotishdan ulim xolatlarida chirish kuruk formasini oladi.

Ichki a'zolar chirish tubanlashishiga (ezilishiga) uchrashi tufayli uz shaklini yukota boshlaydi. Avvalambor birinchi chirish ezilishiga bosh miya, jigar, taloq va oshkozon-ichak yullari duchor bo'ladi. Chirish protsessiga atrof-muxit sharoiti, murdadagi kiyim-kechak, yoshi va boshqalar uz ta'sirini ko'rsatadi. 25-35 gradusli xaroratchirishning rivojlanishi uchun ayni sharoit xisoblanadi. Ochik xavoda chirish suvdagiga nisbatan tezrok boradi, tuprokda esa undan xam sust bo'ladi. Suvdan chikarib olingan va muzdan erigan murda tanasi tezrok chiriy boshlaydi. Shuning uchun xam uni kurikdanutkazish orkaga surilmasligi kerak. Yerga kumilgan murda tanasiga nisbatan tobutga solingan murda tanasi uzokrok saklanadi. Kiyim chirish protsessini susaytiradi. Katta yeshli kishilar murdasiga nisbatan yesh bolalar murdasi tezrok chiriy boshlaydi. Ozgin kishilar murdasiga nisbatan esa semiz yoki tula kishilar murdasi tezrok chiriydi. Uzok vaktli ulim talvasasidan va yukumli kasalliklardan ulgan kishi tanasi tezrok chiriydi. Ko'p kon yukotish chirish protsessini susaytiradi. Teridagi jaroxatlar chirish jarenini kuchaytiradi. Murda tanasi chirish tufayli uz tabiiy shaklini yukotadi. Bundan tashqari murda tanasi xayvonlar, kushlar va xasharotlar ta'siridan xam yemirilishi mumkin.

Pashshalar murda tanasining burun, ogiz, kuz yoriklariga va kulok teshiklariga tuxum kuyadi. 24-48 soat ichida bu tuxumlardan kurtlar chikadi. Bir xaftadan sung kurtlar gumbakka aylanadi, ikki xaftadan sung esa gumbaklar pashsha bo'lib uchadi. Shunday kilib, tuxumlarning pashshalarga aylanishi uchun uch xaftacha

vakt utadi. Yukorida aytilgan protsessning davomiga karab o'lim sodir bulgan vaktni aniklash mumkin.

Murda tanasining tukimalari ma'lum bir ketma-ketlikda yemiriladi: yumshok tukimalar-teri, mushak, ichki a'zolar 2-3 yil mobaynida, boylamlar va togaylar esa urtacha 5 yil mobaynida. Atrof-muxit ta'siridan ximoyalangan joylarda soch va suyak tukimalari unlab va yuzlab yillar mobaynida saklanishi mumkin.

2. Mumiyanish.

Murdaga kuruk va issik xavo ta'siri natijasida mikroorganizmlarning ko'payishi tuxtashi tufayli chirish protsessi yuz bermaydi. Murda tanasining tukimalar namini yukotib, asta-sekin kuriy boshlaydi, bujmayadi va tuk kungir rangga kirib, paypaslab kurilganda kattik tusni olganini sezish mumkin. Bunday xolat esa mumiyanish deb yuritiladi. Bu xolatga xos belgilar tana vaznining kamayib ketishi va nisbatan tana tukimalarining yaxshi saklanib turishidir. Murda mumiyanlangan xolda u uzok muddatga saklanadi.

Yangi tug'ilgan bola murdasida mumiyanish protsessi 3-4 oy davom etadi, katta kishi murdasi butunlay mumiyanishi uchun 8 oydan to 15 oygacha vakt talab kilinadi. Mumiyanlangan murdada yuzidagi yumshok tukimalar kurib kolgan bulsada, uz shaklini unga uzgartirmaydi, shu boisdan bu xolda shaxsni aniklash mumkin bo'ladi. Bundan tashqari, mumiyanish protsessi ayniksa zurlik ulim yuz berganda ulim sababini aniklashda yerdam beradi, chunki tan jaroxatlari, strangulyatsion egat mumiyanlangan murdada yaxshi saklanib koladi.

3. Yog'li mumlanish.

Agarda murda uzok payt kislorod kam va nam muxitda kolib ketsa (suvda, nam tuprokda) yegmum deb nomlanuvchi protsess uchraydi. Avvaliga murda chiriydi, keyinchalik esa yeg va mum tusiga kirib, sanofikatsiya (sovunlanish) xolati xosil bo'ladi. Bunda murda tanasidagi yeglar yeg kislotalariga va glitseringa parchalanadi. Glitserin va suyuk yeg kislotalari (olien va boshqalar) atrof nam tuprokka shimilib ketadi, boshqa kattik yeg kislotalar (palmitin, stearin) esa tuzlar bilan birikib, sovun xosil kiladi.

Yog'li mumlanishning xosil bo'lishi uchun bir yil va undan ko'prok vakt talab kilinadi. Yog'li mumlanishga uchragan murda tanasi ba'zan yumshok bo'lib, tuk kungir rangga kiradi, ba'zan esa bu rang sargish rang oladi va achchik xid chikaradi.

Yog'li mumlanish xolatida murda tanasi nisbatan yaxshi saklanadi. Bu xolat kishi shaxsini, tan jaroxatining xarakterini aniklashda yerdam beradi. Ba'zan sud-kimeviy tekshirish natijasida yegli mumlanishga uchragan murdalarda zaxarli moddalarni topish mumkin.

4. Torfli dublanish (oshlanish).

Torfli oshlanish- konservalovchi xolatning biri bo'lib, murda uzok payt botkoklikda kolib ketishi tufayli xosil bo'ladi. Botkoklikdagi gumus kislotasi bunga sabab bo'ladi.

Murda terisi koramtir, ichki a'zolar va muskullar ulchami kichrayib, ba'zan yukolib ketadi. Suyaklar kalsiy va boshqa tuzlarni yukotishi tufayli murtlashadi. Ba'zi torfli botkokliklarda murda yuz yillab saklanishi mumkin.

O'lik topilgan joyni kuzdan kechirish.

O'lik topilgan joyni kuzdan kechirish xodisa sodir bulgan joyni urganishning tarkibiy kismi xisoblanadi.

O'lik topilgan joyni kuzdan kechirish va xodisa sodir bulgan joyni urganish uchun tergov ishlarini olib borishga javobgar shaxs jalb kilinadi. Uzbekiston Respublikasi jinoyat-protsessual kodeksining bandi buyicha bu protsess amlga oshiriladi. Konun buyicha uliklarni kuzdan kechirish vrachning ishtirokida bajariladi. Odatda bunday ishlarga sud-tibbieti eksperti jalb kilinadi.

O'likni kuzdan kechirish va u topilgan joyni urganish vaqtida katnashgan vrach ekspertning xukuki va burchiga ega bulmasa xam u mutaxassis sifatida maslaxat berish xukukiga ega. Ulik topilgan joyni kechirishda vrach uni yerib kurishda xam qatnashishi xamda yezma xulosa berishi mumkin, ya'ni u sud-tibbieti eksperti vazifasini bajarishi mumkin.

Jinoyat sodir bo'lgan joyda topilgan o'likni ko'zdan kechirish.

Jinoyat sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirish shartli ravishda 2 ga bo'linadi:

1. Statik davr.
2. Dinamik davr.

Statik davrda, jinoyat sodir bulgan joydagi narsalarga tegmasdan, qimirlatmasdan uz joyida rasmga olinadi. Agar shu joyda o'lik topilgan bulsa, avvalo uni rasmga olib, shu joyni sxemasi chiziladi. Agar shu joyda o'lik emas, tirik odam borligi taxmin kilinsa, bunda vrach statik davrni buzib tezda unga yerdam berish kerak.

Jinoyat sodir bo'lgan joyda ulim xolatini aniklash vrachning asosiy burchidir. Ko'p xollarda, agar odam o'lgandan keyin 2 soatdan ko'prok vakt o'tgan bo'lsa, bunda odam o'lganligi mutlok belgilarga karab aniklaniladi. Bu belgilarga o'lik doglari, kotishi va boshqalar kiradi. Agar odamning o'lganligiga shubxa tug'lsa, kechiktirmasdan o'z vaqtida tiriltirish choralarini ko'rish kerak. Agar o'limning mutlok belgilari paydo bo'lsa, bu xolda tiriltirish choralari to'xtatiladi.

Dinamik davr, jinoyat sodir bo'lgan joydagi narsalar ushlab ko'rilishi, kimirlatilishi, xamma tomondan kuzatilishi mumkin. o'lik ag'darilishi, chuntaklari kuzdan kechirilishi, kiyimlari yechilishi va undagi o'zgarishlar, jaroxatlar sinchiklab tekshirilishi mumkin. Terini kesish, yaralarni chukur tekshirish, teridagi jaroxatlanish tufayli paydo bo'lgan konni yuvish, jaroxatlangan joydagi narsalarni olib tashlash man etiladi. O'lik tanasidagi kiyimlarni batamom yechib olish takiklanadi. Bunda kiyimdagi uq sochmalari tushib kolishi mumkin. Ba'zan kiyimida avtomobillar gildiragining izi yeki jinoyatchi kiyimining tolalari kolishi mumkin. Agar extiyotsizlik kilinsa, bu asheviy dalillar yukolishi mumkin. O'likda topilgan o'zgarishlar va jaroxatlar suratga olinadi. Bunda rasm 3 xil xolatda olinishi kerak.

O'likni sud-tibbiyoti usulida tekshirish.

O'liklarni sud-tibbieti usulida tekshirish tergov organlari ishida, dastlabki tergov va sud ishlarida odam ulim bilan boglik barcha savollarga javob berishda xamda ulimning sabablarini aniklashda yerdamlashadi. O'liklarni quyidagi xollarda sud-tibbieti ekspertizasidan utkazish tavsiya etiladi.

1. Qachon va qaerda ulganligidan kat'iy nazar, agar ulim tashki kuch ta'sirida sodir bulsa;

2. Agar o'limning sodir bo'lishida tashki kuch ishlatilganligiga shubxa kilinsa yeki odam tusatdan ulib kolgan bulsa va nixoyat davolash muassasasida, boshqa joyda ulim sodir bo'lib, uning sababi anik bulmasa;
3. Agar kasal kasalxonaga yetkazilgandan keyin uning diagnozi aniklanmasdan 1 sutka davomida ulsa;
4. Agar kasal kasalxonada o'lgan bulsa va uni notugri davolanganligi tugrisida prokuraturaga shikoyat tushgan bulsa;
5. Agar o'lgan odamning kimligi noma'lum bulsa;
6. Yangi tug'ilgan chakaloklarning o'ligi, agar uni onasi tomonidan o'ldirilganligiga shubxa tug'ulsa;

Boshqa xollarda esa odam kasalxonada ulgan bulsa, patologo-anatom tomonidan yerib kuruladi. Bu bosh vrachning ruxsati bilan kasallikning diagnozini aniklash, tugri davolanganligini bilish uchun amalga oshiriladi. Bunda topilgan davolashdagi va diagnostik xatolar va xujjatlardagi kamchiliklar klinikoanatomik konferensiyada, kasalxona yigilishida muxokama kilinadi. Bu uz navbatida vrachning malakasini oshirish xamda davolash protsessini yaxshilashda yerdamlashadi. Sud-tibbieti usuli bilan uliklarni tekshirishning asosiy vazifasi tergov organlari va sud tomonidan paydo bulgan savollarga javob berishning xamda ulimning sababini aniklashga yerdamlashishdan iboratdir.

O'liklarni sud-tibbieti ekspertizasi usulida tekshirishning tartibi va usullari.

Sud-tibbieti usulida uliklarni tekshirish asosan 3 xil xujjat asosida, ya'ni tergovchining karori, sud ajrimi va militsiyaning yullanmasi buyicha amalga oshiriladi. Odatda uliklar sud-tibbieti ekspertizasi, kasalxonasining patologo-anatomik bulimida tekshiriladi. Agar ulikni olib kelish imkoniyati bulmasa, ularni aloxida moslashtirilgan joylarda yerib kuruladi. Ulikni tekshirish uchun ekspertizani tayinlagan tergovchi, uni yerib kurish vaqtida katnashgani ma'kul. Agar odam kasalxonada ulgan bulsa, odatda davolovchi vrach tvklif kilinadi.

O'liklarni sud-tibbieti usulida tekshirish odam ulgandan 12 soat utgandan keyin, ba'zan imliy tekshirish ishi uchun ba'zi organ va tukimalarni kuchirib utkazish maksadida esa 30 minutdan keyin amalga oshirilishi mumkin. Bunda odam ulganligini tasdiklovchi kamida 3 ta vrach qatnashishi shart. Agar tekshirish uchun muzlagan ulik keltirilsa, to eriguncha karab turish kerak. Boshqa xollarda esa ulik xar kancha chirigan bulsa xam, albatta yerib kurulishi kerak.

O'liklarni sud-tibbieti usulida tekshirishga tashki, ichki va kushimcha tekshiruv usullari kiradi. Ulikni tashki tekshiruv usuli astoydil va tuligicha puxta olib borilishi kerak. Bu uni ustki kiyimini tekshirishdan boshlanadi. Bunda kiyimdagi jaroxatlar va xar xil izlar (kon, sperma, siydik, kusish belgilari, avtomobil gildiraklarining izi va x.k.) larga aloxida e'tibor beriladi. Kiyimdagi jaroxatlar tan jaroxatlari bilan solishtiriladi. Odoatda kiyim kuzdan kechirilgandan keyin uni tibbiy-kriminalistik tekshirishlardan utkazish shart.

O'likni kayta tekshirish quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

1. Uni jinsi, yeshi, buyi, ogirligi, tana tuzilishiga e'tibor beriladi;
2. Tanasida paydo bulgan ulimning belgilariga va uni darajasiga ahamiyat beriladi;
3. Tananing ayrim kislmlari va tanadagi jaroxatlanish xolati tekshiriladi;

1. O'likni tashki tekshirish.

Tashki jinsiy organlarini kurish avvalo uning rivojlanishiga, undagi yaralarga va chvdiklarga e'tibor berish kerak. Erkaklarda jinsiy organini kurishda siydik chikaruv yulidan bosib kurilganda biror ajralish bor yeki yukligiga e'tibor beriladi. Xotinlar jinsiy organini kurishda oegini ozgina kerib va bukilgan xolda tekshirish tavsiya etiladi. Orka chikaruv teshigiga va uning atrofiga aloxida e'tibor beriladi. Tananing yukori va pastki kismini tekshirishda esa suyaklarning singan-sinmaganligini, uning xarkatchanligi, bugimlarning xarakati, atrofdagi yumshok tukimalarning xolati urganiladi. Ulik tanasida topilgan jaroxatlar, kon kuyilishlar, tiralgan, sirpangan joylar tuligicha yeziladi va jaroxatning sxemasi tuziladi.

2. O'likni kesib kurish (ichki tekshirish).

Bunda 3 ta bushlikdagi organlar tekshirilishi shart: kalla suyagi bushligi, kukrak kafasibushligi, korin bushligi, buyin organlari kesib kuriladi. Orka miyaning jaroxatlanishi yeki kasalligi taxmin kilinsa, umurtka poganasi kesib kuriladi. Odatda tananing kaysi kismida jaroxatlanish borligi taxmin kilinsa,shu joy kesib kuriladi. Ba'zi xollarda burun, kuz kosasi, kulok bushliklari maxsus iskanada burgulanadi.

O'liklarni yorib tekshirishning bir necha usullari mavjud:

1. Abrikosov usuli. Ichki organlar ajratilgach, 5 xil kompleks xolida tekshiriladi:

- a) kukrak kafasi va buyin organlari;
- b) ichaklari;
- v) taloq;
- g) oshkozon bilan jigar, 12 barmokli ichak va oshkozon osti bezi;
- d) buyrak, buyrak osti bezi, siydik yuli va chanokda joylashgan organlar.

2. Shor usuli: buyin, buyrak, korin bushligi va chanok organlari birgalikda yagona kompleks xolida ajratiladi va shu xolatda kesib kuriladi.

Amaliyotda xar ikkala usul xam keng kullaniladi.

Shor usulida tekshirida barcha organlar topografik anatomiyasining boglikligi xisobga olinib, organlar kompleksi bir butun xolda avvalo oldindagi, keyinchalik agdarilib karaladi va ushlab kuriladi. Kerak bulgan takdirde ogirligi tortiladi. Organlar yuzasida kon kuyilishlar, xar xil koplamlar xamda atrofidagi kolgan tukimalari bilan chandik xosil kilib, boglangan joylar aniklanadi. Kesib kurilganda tukimalarning rangi, kavatlarining kalinligi, ulardagi uzgarishlar va jaroxatlanishga e'tibor beriladi. Organ va tukimalarni kesib kurishda, ular uchun xos bulmagan xidlar (arok, sirka kislota vax.k.) aniklansa, albatta ko'rsatilishi shart. Agar ulim xavo emboliyasi tufayli sodir bulganligi taxmin kilinsa, to'sh suyagining ma'lum kismi ajratilib, yurak xaltasi kesiladi va uning bushligiga suv solinadi. Yurakning bulmachalari va korinchalariga pichokning uchi sukib kurilganda xavo pufakchasi paydo bulsa, xavo emboliyasi borligi tasdiklanadi. Bundan tashqari, o'likni yerib ko'radigan joyda rentgen apparati bulsa, bu usulda tekshirilganda yurak bushligida va katta tomirlarda gaz borligi aniklanadi. Xavo emboliyasi va pnevmotoraksga xos sinamalar, agar o'lik chirigani tufayli sodir bulgan bulsa, bular isbotlovchi sinamalar bo'lib xisoblanmaydi.

Bundan tashqari zaxarli modda kam miqdorda organizmga tushib, zaxarlanishga olib kelishi lozim. Ko'p miqdorda Osh tuzini iste'mol qilib xam o'limga sabab

bo'lganligi adabiyotlardan ma'lum. Shu jumladan ma'lum bo'lgan suvdan zaxarlanish. Organizmning suvsizlanishiga qarshi ko'p miqdorda fiziologik suyuqliqni yuborish, suv-tuz almashuvining buzilishiga olib keladi. Mineral balans buziladi va organizmda turli xil o'zgarishlarni, ya'ni yurak - kon tomir, buyrak yetishmovchiligini keltirib chikaradi. Zaxarli modda kimyoviy yoki fizik-kimyoviy yul bilan ta'sir qilish kerak. Agarda kishi qaynok suv yoki shisha qoldiklarini yutib yuborsa bu o'lim bilan tugashi mumkin. Lekin kaynok suv va shisha zaxar deb atalmaydi, chunki bular termik va mexanik ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shuningdek, Zaxar deganda odam organizmiga tashki muxitdan tushgan va unda (organizmda) kimyoviy yoki fizik-kimyoviy yo'l bilan ta'sir qilib, ba'zi sharoitlardagina sog'likka zarar yetkazadigan yoki o'limga olib keladigan moddalar tushuniladi. Bu moddalar ta'siri natijasida kelib chikadigan kasallik "zaxarlanish" deyiladi.

Jabrlanuvchilarni sud - tibbiy ekspertizadan o'tkazish faqat tergov

xodimlari tomonidan yozma ravishda ko'rsatilgan xujjatlarga asoslangan xolda olib boriladi.

Bu xujjatlarga quyidagilar kiradi.

1.Sud - tibbiy ekspertizadan o'tkazilishi haqidagi karar.

2.Tergov organlari xodimlari tomonidan berilgan yo'llanma

Yukori lavozimdagi kishilarni buyruklari yoki ko'rsatmalari asosida va jabrlanuvchining "iltimosiga" binoan sud - tibbiy ekspertizasi o'tkazilmaydi.

Jabrlanuvchilarni sud-tibbiy ekspertizadan o'tkazish, koidaga binoan: aloxida sud tibbiy ambulatoriyalarda o'tkaziladi. Ular ba'zida poliklinikada, kasalxonada, sud - tergov organlari muassasalarida o'tkazilishi mumkin. Agar jabrlanuvchi sog'ligining og'irligi buyicha ekspertizaga kelishining iloji bulmasa, ekspertizani jabrlanuvchining uyida xam o'tkazish mumkin.

Jabrlanuvchini sud - tibbiy ekspertizadan o'tkazish paytida, agar tergovchi jabrlanuvchi bilan bir xil jinsda bo'lsa, jabrlanuvchining roziligi bilan u xam ekspertizada ishtirok etish mumkin.

Jabrlanuvchilarni sud - tibbiy ekspertizadan o'tkazishdan oldin, sud - tibbiy ekspert, sud tergov xodimlari tomonidan ko'rsatilgan, sud - tibbiy ekspertizadan o'tkazilishi xakidagi qaror va yullanma bilan tanishib chikishi kerak. Bu xujjatlarda jabrlanuvchi xakida xarakteristika, sodir bo'lgan voqea haqida qisqa bayonot, ekspert xal qilishi uchun quyilgan savollar ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

Jabrlanuvchi sud - tibbiy ekspertizadan o'tkazayotgan ekspert, rasmi bor xujjat asosida, ekspertizaga yuborilgan kishi, usha shaxe ekanligini aniqlab olish kerak. So'ngra jabrlanuvchining familiyasi, ismi, otasining ismi, yoshi, yashash joyi aniqlanadi. Voqea sodir bo'lgan joy xolatini va sharoitini jabrlanuvchining so'zidan, tibbiy xujjatlaridan, tergov xodimlari tomonidan berilgan qarordan va boshqa xujjatlardan aniqlanadi.

Ekspertizaning quyidagi turlari mavjud

- 1- Birlamchi ekspertiza.
- 2- Kushimcha ekspertiza.
- 3- Kayta ekspertiza.
- 4- Komission ekspertiza.
- 5- Kompleks ekspertiza.

Sudprokuror va tergov xodimlari tomonidan ekspertiza xulosasini aniq yoki to'likligiga gumon bo'lgan paytda yoki asoslanmagan deb xisoblangan paytda qayta ekspertiza tayinlanadi. Bunday xolda ekspertizani o'tkazish shu ekspertning o'ziga yoki boshqa ekspertga topshiriladi.

Sud - tibbiy ekspertizadan o'tkazilishi davomida quyidagi xujjatlar to'ldiriladi.

a) Sud-tibbiy ekspertizadan o'tkazilganligi haqida qaytnoma.

b) Ekspert xulosasi.

Ekspertiza tergov xodimlarining qarori asosida olib borilganda «nomli» sud tibbiyot xujjati, tuziladi. Yullanma asosida biror shaxsni kuzdan kechirilganda esa qaytnoma tuziladi. Tan jaroxatlarining og'irlik darajasini sud - tibbiyoti tomonidan aniqlash O'zbekiston Respublikasi Jinoiy protsessual konunlari to'plamiga va ushbu koidalarga muvofik ravishda bajariladi.

O'rtacha og'ir tan jaroxatlari. O'rtacha og'ir tan jaroxatlarining belgilari quyidagilar. Soglikni yukotilishi davomiyligiga kura 21 kundan (3 xaftadan) ko'p. Umumiy mexnat kobilyatining 3/1 kismidan kam bo'lgan turg'un yo'qolishi bilan bog'lik bo'lgan sog'likni yukotilishi.

Yengil tan jaroxatlari. Yengil tan jaroxatlarining belgilari quyidagilar: soglikni yukotilishi doimiyligiga kura 21 kungacha (3-xafta); umumiy mexnat qobiliyatini 10 % dan kam bo'lgan turgun yukotilishi bilan bog'lik soglikning yo'kotilishi.

Sog'likning yo'qotilishi muddati tug'ridan tug'ri jaroxat bilan bog'lik bo'lib, 7 kundan ko'p ammo 20-kundan oshmasa, u xolda bunday jaroxatlar ushbu belgisi bilan o'zidan keyin qiska muddatli soglik yo'qolishiga yoki umumiy mexnat

qobiliyatining arziyasini turgun yo'qolishi sabab bo'luvchi yengil jaroxatlar sifatida baxolanadi.

Jaroxat bilan bog'lik bo'lgan sog'lik yo'kolishi muddati 6 kundan oshmasa, u xolda bunday jaroxatlar o'zidan keyin kiska muddatli sog'lik yukolishiga yoki umumiy mehnat qobiliyatining arziyasini turgun yukolishiga sabab bulmaydigan yengil jaroxatlar sifatida baxolanadi.

Urish azoblash, kiynash do'pposlash aloxida jaroxat turini tashkil qilmaydi. U ko'prok kurolsiz, ko'l bilan yoki biror-bir yumshok narsa bilan ko'p sonli zarba berib ta'sir ko'rsatishdan iborat. Ayrim xollarda kaltaklashdan keyin xech kandy jaroxatlar qolmaydi. Boshqa xolarda esa shilinmalar, qontalashlar xosil bo'ladi. Bu jaroxatlarning og'irlik darajalari umumiy kabul qilingan O'zbekiston Respublikasi JK ning «qoidalar»da belgilangan. Jaroxatlar bo'lmaganda sud tibbiyoti eksperti uz dalolatnomasida jabrdiydani shikoyatlarini bayon etadi va jaroxatning ob'ektiv belgilari topilmaganligini ko'rsatadi. Jaroxatning og'irlik darajasini baxolamaydi. Bunday xollarda xaqiqatdan xam kaltaklash bo'lganligini sud tibbiyoti eksperti emas, balki tergov, dastlabki qidiruv, prokuratura va sud xodimlari aniklaydilar.

Jinsiy jinoyat ekspertizalari

O'zbekiston Respublikasi jinoyat kodeksiga mufovik quyidagi jinsiy jinoyatlar uchun javobgarlik kayd etilgan:

1. Nomusiga tegish.
 2. Jinsiy balogat yoshiga (16yosh) yetmagan shaxs bilan jinsiy alokada bo'lish.
 3. O'smirlarni foxishabozlikka o'rgatish.
 4. Ayollarni jinsiy aloqaga majburlash.
 5. Nikox yoshiga yetmagan shaxsni uylantirish yoki erga berish.
 6. Ikki yoki ko'p xotinlik.
 7. Yolg'on erkaklik.
 8. Besokolbozlik.
 9. Tanosil, OITS kasalliklarni tarkatish va ularni davolashdan buyin toblash. Nomusga tegish yuridik tushuncha bo'lib, jabrdiydanning xoxishiga qaramay kuch bilan qurqitish yuli bilan qilingan yoki nochor, bexol axvolda qolganida qilingan jinsiy aloqani anglatadi. Ekspertiza sud akusherlik va ginekologik soxalari maxsus tayyorlangan sud tibbiyyoti eksperti yoki komissiyasi tomonidan tergov organlarining karoriga binoan olib boriladi. Bunda bulgan vokea to'lik ko'rsatilishi va quyidagi savolar anikq yoritilishi kerak:
1. Tan jaroxati mavjudmi, uning jinsiy jinoyat uchun tavsifli tomonlari kandy, jinsiy a'zolarida tan jaroxatlari mavjudmi?
 2. Qizlik pardasining butunligi saqlanganmi, agar u buzulgan bo'lsa, kachon

bo'lgankanday jinsiy a'zolarida yoki tananing boshqa kismilarida sperma bormi? Nomusga tegish eng ogir konun buzish turi xisoblanadi.

Jismoniy kuch bilan qilingan jinsiy aloqani taxlil qilayotganda tajavuzkor qanday kuch bilan ta'sir qiladi, xamda jabrdiyda o'zini qanday ximoya qildi shuni xisobga olish kerak. Bundan tashqari kanday sharoitda va qanday xolatda jinsiy aloqa bo'lgani xam xisobga olinadi. (odamsiz joy, to'satdan ta'sir etish, ayolning o'zini yo'kotib qo'yishi, ko'rqishi, og'riklar, jismoniy kuchsizlik, narkotiklar qo'llanilishi va qurqitishlar). Voyaga yetmagan yoshlarni zo'rlab nomusiga tekkanda jabrlanuvchining faqat jismoniy kuchsizligi emas, balki o'zini ximoya qila olmasligi, karshilik qilolmasligi xam xisobga olinadi. Sud amalyotida quyidagi voqealar uchrab turadi. Bir kishi zurlab (ayol, kiz) ning nomusiga tekkanda kolganlari jabrlanuvchining karshiligini bartaraf etib turadi (ko'p kishi bo'lib nomusga tekkanda) bunda jabrlanuvchining tanasida jismoniy ta'sir izlari bulmaydi.

Ko'p kishi bo'lib nomusga tekkanda jinsiy aloqa ko'p marta bo'ladi. Buning uchun xar xil odamdan o'tgan spermani laboratoriyada differentsiatsiya kilishga tug'ri keladi, ayni chog'da ayol kishining nochor, bexol xolatida zo'rlash xam ahamiyatga ega. Masalan: ayol kishining kasalligi tufayli kuchsizligi vaqtida, xushidan ketganida sun'iy ravishda uxlatilganida, spirtli ichimliklar ichganida va boshqa sharoitlarda nomusiga tegish. Espertizaning eng muxum shartlaridan biri tekshirish ishlarini uz vaqtida bajarishdir. Kechiktirilgan tekshirishda daliliy ashyolar topilmasligi (sperma, jinsiy a'zolar dastlabki xolatini yo'kotishi, jinoyat izlarini yo'q bo'lib ketishi mumkin. Ekspertiza uchun bo'lib utgan voqeani batafsil ta'riflash, jabrlanuvchining qarshilik ko'rsatishi xarakterini aniq belgilash muxum ahamiyatga ega.

Zero ayol kishining (jabrlanuvchining) qarshilik qilish xarakterini bilish, sud tibbiyoti ekspertining jinoyat sodir etilgan joyni tekshirishda ishtirok etishi, jinoiy xolatni tug'ri aniklashga imkon beradi.

Sud tibbiyoti eksperti avval bo'lib o'tgan xodisani aniqlab keyin jabrlanuvchini tinglaydi. Suroq vaqtida jabrlanuvchi quyidagi savollarga javob berishi kerak: qanday xolatda va kachon jinoyat sodir bo'ldi, Kim tomonidan jismoniy kuch ishlatildi, jabrlanuvchi kanday xolatda edi. Jinsiy qushilish qanday xolatda sodi bo'lgan, tabiiy xolatdami yoki o'zga xolatdami (kindan boshqa joyga). Og'rik bulganmi yoki yukmi, qon ketish kuzatildimi? Jabrlanuvchi jinsiy aloqa sodir bo'lgan payitda qanday kiyimda edi. Agar kiyimi bo'lsa, ekspert kiyimni qidiruvchiga berishni taklif qiladi. Keyin ginekologik anamnez yig'adi. Xayz ko'rgan vakti (birinchi marta), uning tavsifi, davriyligi, oxirgi marta kachon xayz ko'rganligi. Jabrlanuvchi jinoyatdan ilgari jinsiy alokada bo'lganmi, xomilador

bo'lganmi, agar xomilador bo'lgan bulsa, u tug'ush bilan tugaganmi yoki abort bilan tugaganmi? Tanosil kasalliklari bilan kasallanganmi? Agar bu jinoyatdan ilgari jinsiy aloqada bo'lmagan bo'lsa, o'zini kiz bola deb xisoblaydimi?. Xamma ma'lumotlar yig'lganidan keyin sud tibbiyoti eksperti jabrlanuvchiga voqealar bayonini (malumotlarini) o'qib bayonnomaga qo'l quydiradi.

Keyin malumotlarni tekshirishga kirishadi, buning uchun jabrlanuvchiga yechinishni taklif qiladi, keyin jabrlanuvchining butun tanasi boshidan - oyoq kuzatiladi, bunda teri osti yog kavatining rivojlanish xarakteri, ikkilamchi jinsiy bezlarning rivojlanganligi, tanada jaroxatning borligi aniqlanadi. Agar jaroxat bo'lsa, uning anatomik joylashganligi va uziga xos xususiyati to'liq ta'riflanadi. Ayniqsa jinsiy azolardagi, sonning ichki kismidagi, kukrak bezi atrofidagi, buyin va og'iz atrofidagi jaroxatlar tulik tariflanadi. Keyin jabrlanuvchi ginekologik kresloga yotadi, uning jinsiy azolari tekshiriladi. Bunda tashqi jinsiy azolari qin daxlizining shillik kavati, kizlik parda-sining tuzulishi va shakli, kizlik pardasining tuzulishi va shakli, kizlik pardasining jaroxatlanganligi to'liq yoziladi. Kizlik pardasining jaroxatlanganligi soat sifri buyicha aniqlanadi. Kizlik pardasi jaroxat o'rni bo'lmasa, jinsiy aloqaning qizlik pardasining o'zgarishsiz olib borilganligi belgilari izlanadi. Buning uchun «aylana kiskarishi» belgisi aniklaniladi, kichik barmoqni kizlik parda teshigiga sekinlik bilan tikkanda barmok sikilib tur-sa, kizlik pardasi uzgarmagan bo'ladi. Kizlik pardasiga mexanik omillar ta'sir etmagan, simptom musbat bo'ladi. Kizlik pardasiga 1-2 barmok erkin kiradigan bo'lsa, simptom manfiy, ya'ni jinsiy aloqa bo'lganligidan dalolat beradi. Jinsiy organlarni ko'rib bulganidan keyin qin daxlizi va qindan surtma olinadi. Tashqi jinsiy a'zolaridan sud tibbiy qidiruvi uchun muxum bo'lgan spermatozoidlar mavjudligini aniqlash maksadida surtma olinadi.

Jabrlanuvchining tana va jinsiy a'zolarini kurishdan oldin vokeani tuliq surab olish kerak bo'ladi. Erkaklik jinsiy olati qinga kirganmi yoki orka chikaruv teshigiga, yoxud og'iz bushligiga olib borilganmi bilib olish zarur. Sung jabrlanuvchining butun tanasi ko'rib chiqib jabrlanish mexanizmi va vaqti aniqlanadi. Jabrlanuvchining tanasida tiralish, shilinma, ko'karish bo'lish mumkin, ushbu narsalar uni son soxalarining ichki kismida, buyin soxalarida, jinsiy a'zolarida kurish mumkin. Agarda jinsiy aloqa zurlash bilan amalga oshirilsa, quyidagi okibatlariga olib keladi: ta'biy va ruxiy shikastlanish, xomiladorlik, tanosil kasalliklari bilan zararlanish, uzini nobud kilish. Jinsiy jinoyat xolarini kurib chikishda ashyoviy dalillarni kechiktirmasdan laboratoriyada ko'rib chikish muxim ahamiyatga ega. Jabrlanuvchining kiyimini kurayotgan vaktda, kiyimdagi kon izlari, kin suyukligiga e'tibor beriladi. Ayrim vaktlarda nomusga tekkanlik haqida yolgondan davo qilinadi (uzini jabrlaydi.).

Foxishabozlik xarakatlari: buzukchilik, foxishabozlik xarakterlari bu jinsiy organlarga yoki son orasiga jinsiy azoni olib borish, onanizim bilan shug'ullanish, yoshiga yetmagan shaxsga pornografik adabiyotlarni va shunga uxshash narsalarni ko'rsatish, o'rgatish kiradi.

Jinsiy balog'at yoshiga yetmagan shaxs bilan jinsiy aloqada bo'lish. O'zbekiston Respublikasi jinoyat kodeksida jinsiy balog'at yoshiga yetmagan shaxsga nisbatan jinsiy aloqa qilgan shaxsni jinoiy javobgarlikka tortish ko'zda tutilgan. Bunda balog'at yoshiga yetmagan shaxs bilan ayol yoki erkak kishining (o'z xoxishi bilan) bo'lgan aloqasi xam kiradi. Konunbuzarlik balog'at yoshiga yetmagan shaxsning karshiligiga karamasdan sodir bo'lsa, unda shaxsning javobgarligi kuchaytiriladi.

Besokolbozlik. Konunchilik besokolbozlik, ya'ni erkak kishini erkak bilan jinsiy aloqasi uchun jinoiy javobgarligini kuzda tutadi. Bunday xollarda faol sherikning jinsiy a'zosi sustkash sherikning tug'ri ichagiga kiritiladi, Chegaralangan jinsiy aloqadan keyin faol sherikning olatida axlat koldiklarini ko'rish mumkin. Sustkash sherikning orka chikaruv teshigi atrofida kizarinkirash, tiralish, yoriqlar va xakazo o'zgarishlarni ko'rish mumkin.

Besokolbozlik haqida bu belgilar to'liq malumot bera olmaydi. Sustkash sherikning orkachikaruv teshigida va tug'ri ichakning shillik kavatida sperma yoki ular atrofidan olingan tamgada spermatozoidlarning aniqlanishi xal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Tanosil OITS kasalliklarini yo'qtirish. Tanosil, OITS kasalliklarini yo'qtirib yurish jinoyatga kiradi. Agar da o'zining tanosil yoki OITS bilan kasallanganligini bila turib, jinsiy aloqada bo'lsa, jinoiy javobgarlikka tortiladi. Tanosil yoki OITS kasalligi bilan zararlanganligi vrach venorolog ishtirokida maxsus tekshirishdan sung aniqlanadi. Bunda zararlangan kishi xam, u bilan aloqada bo'lgan kishi xam tekshiriladi. Kasallikni yo'qtirib olgan shaxsda zararlantirishning yangi belgilari kuzatiladi. Ekspertiza qancha erta olib borilsa, kasallik shuncha tez aniklanadi. Agar tekshirish paytida usha shaxe davolangan bo'lsa, oldingi ma'lumotnoma, laboratoriya tekshiruv ma'lumotlari, undan tashqari, davolovchi vrach ma'lumotlari bo'ladi. Agar kasallangan shaxs davolanishdan bosh tortsa, u jinoiy javobgarlikka tortiladi.

Baxsli jinsiy xolatlar. Jinsini aniklash. Jins o'zining maxsus tuzilishi bilan tavsiflanadi. Jinslar o'zaro keskin farqlanadilar. Odatda Ushbu farqni aniqlash qiyin bulmasada, ayrim vaqtlarda ularni aniqlash uchun tekshirish o'tkazish lozim bo'lib qoladi, chunki ikki jinsning qushilish xolatlari sodir bo'lishi mumkin, ya'ni germofroditizm ruy berishi mumkin. Ikki xil germofroditizm tafovutlanadi: xaqiqiy

va qalbaki. Xaqiqiy germofroditizm erkak va ayollar jinsiy bezlarini mavjudligi bilan ta'riflansa, kalbaki germofroditizm esa fakat bittasini mavjudligi bilan tavsiflanadi. Birinchi turi kamdankam uchraydigan xol , ikkinchi turi esa onda-sonda uchrab turadi

TIBBIY TERMINLAR

Gipoiz	Laktostaz
Immunoglobun	Makrofag
Allergiya	Laktoferin
Leykotsit	Taurin

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. Jaholatga qarshi kurashning asosiy quroli nima?
2. Qismlangan va skeletlangan murdalarning sud-tibbiy ekspertizasini?
3. Ilk va kechki murda o'zgarishlari?
4. Kriminal abortdan o'lim holatlarida sud-tibbiy ekspertisasi?
5. Tibbiy muolajalar orqali yo'qadigan kasalliklarning oldini olish?

“Aqliy hujum” usuli. Bu usul orqali shaxsni erkin shakllantirish mumkin. Jarayonni boshlashdan avval gurux talabalariga savol beriladi va bir necha daqiqa ichida shu savolga oid, har bir o'quvchi o'zining fikrini bayon etishi kerak.

Bu javob yoki fikr o'rinli yoki noo'rin bo'lishi mumkin, ammo, o'qituvchi ham qolgan o'quvchilar ham javob bergan o'quvchiga tanbeh bermaydilar.

O'qituvchining yordamchisi doskaga yoki flep kartaga har bir o'quvchining javobini yozib boradi. Har bir o'quvchi uning berayotgan javobini tinglamoqlari lozim.

Qanchalik ko'p fikr bildirilsa, natija shuncha yaxshi bo'ladi.

Bu usulda dars o'tilganda qisqa vaqt ichida har xil variantdagi javoblar va shu mavzuga oid o'quvchilarning mulohazalarini to'plash imkoniyatiga ega bo'lamiz.

”KLAUSTER” usuli. (Klaster-tutam, bog'lam)-axborot xaritasini tuzish yo'libarcha tuzilmaning mohiyatini markazlashtirish va aniqlash uchun qandaydir biror asosiy omil atrofida g'oyalarni yig'ish.

Bilimlarni faollashtirishni tezlashtiradi, fikrlash jarayoniga mavzu bo'yicha yangi o'zaro bog'lanishli tasavvurlarni erkin va ochiq jalb qilishga yordam beradi.

Klasterni tuzish qoidasi bilan tanishadilar. Yozuv taxtasi yoki katta qog'oz varag'ining o'rtasiga asosiy so'z yoki 1-2 so'zdan iborat bo'lgan mavzu nomi yoziladi.

Birikma bo'yicha asosiy so'z bilan uning yonida mavzu bilan bog'liq so'z va takliflar kichik doirachalar "yo'ldoshlar" yozib qo'shiladi. Ularni "asosiy" so'z bilan chiziqlar yordamida birlashtiriladi.

Bu "yo'ldoshlarda" "kichik yo'ldoshlar" bo'lishi mumkin.

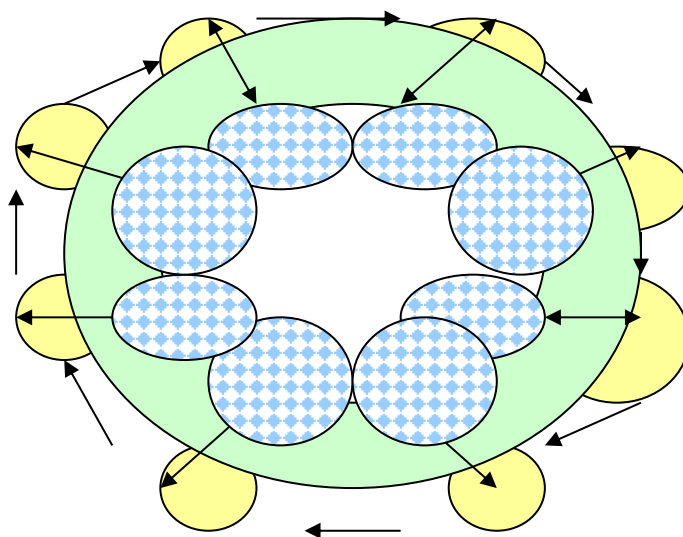
Yozuv ajratilgan vaqt davomida yoki g'oyalar tugagunicha davom etishi mumkin. Muhokama uchun klasterlar bilan almashinadilar.

Klaster" usuli-turli xil g'oyalar o'rtasida fikrlash imkoniyatini beruvchi tuzilmani aniqlashni talab etadi.

Har qanday javoblar usul so'ngida muhokama qilinadi.

"Charxpalak" metodi

Charxpalak metodi- tinglovchilarga o'tilgan mavzu bo'yicha bilimlarini mustahkamlash yoki tekshirish, hamda bir-birini baholash imkoniyatini beruvchi metoddir.

"Chaxpalak" usulini o'tkazish uchun-o'quv xonasidagi stollar doira ko'rinishida joylashtiriladi. Stollarning ichki va tashqi tomoniga bittadan stul joylashtiriladi. Tinglovchilar ikki guruhga bo'linib, "mehmon" va "mezbon" sifatida stolning ichki va tashqi tomoniga joylashadilar.

“Mexmon”lar stolning ichki tomoniga o‘tirib, savollarga javob beradilar. Ularga o‘quv qaydnomalari topshiriladi.

Ular o‘zlarining ism va shariflarini yozib, javob baholarini qo‘ydirib boradilar. Soat strelkasi bo‘yicha siljiydilar. Xar bir mezbonning savoliga javob beradilar.

Javob baholari jamlanib, umumiy baho chiqariladi.

Keyin ”mehmon” va “mezbon”lar almashinadilar.

O‘qituvchi “Charxpalak usulining to‘g‘ri olib borilishini nazorat qiladi, kamchiliklarni to‘ldirib boadi.

VAZIYATLI MASALALAR

1. 13 yoshli qiz bolada profilaktik tibbiy ko‘rikda ko‘krak bezida o‘sma mavjudligi aniqlandi. Onkologik dispanserda o‘tkazilgan püksion biopsiya va operatsion materialni ekspress-tekshiruv natijalari asosida noto‘g‘ri aniqlangan fibrosarkoma tashhisiga asoslanib, tegishli klinik belgilarning yo‘qligini inobatga olmasdan, jarroh mastektomiya operatsiyasini bajargan. Keyinchalik olib tashlangan o‘smaning o‘tkazilgan gistologik tekshiruvda fibrosarkoma tashhisi o‘z tasdig‘ini topmagan, ko‘krak bezlarining xavfsiz o‘smasi mavjudligi aniqlangan. Qoldiq asorati: umurtqa pog‘onasining skoliozi.

A. Tibbiy yordam nuqsoni mohiyatiga baho bering.

a) Diagnostikadagi nuqson

b) Diagnostikadagi va davolashdagi nuqson

v) Davolashdagi nuqson

B. Uning oqibatga ta’siriga baho bering

a) Nogironlik

b) Davolash muddatining cho‘zilishi

v) o‘limga olib kelgan

g) Ta’sir qilmagan

TEST SAVOLLARI

1. Quruq chirish qaysi kasallikka xos

1. Yurak nuqsoni

2. Nefrit-nefroz

3.Tuberkulyoz

4. Jinoiy abort.

2. Gazli chirish qaysi kasallikka xos

1. Exinokokkoz

2. Salmonellyoz

3.Rak

4. Tuberkulyoz

3.Quruq va yelvizak sharoitga tushgan murda tanasida qanday holatlar kuzatiladi

1. Mo‘miyolanish

2.Xlorlanish

3. Autoliz

4.Chirish

4. Mo‘miyolanish asosida nima yotadi

1. Sovunlanish

2. Autoliz

3. Namsiz qurish

4. Chirish

5. Qanday sharoitda mo‘miyolanish tez kechadi

1. Yo‘qori harorat , namning bo‘lmasligi, yelvizak

2.Namning bo‘lmasligi

3.Yo‘qori harorat

4.Yelvizak

6. Suv ostidagi murdani suv yuzasiga qalqib chiqishiga sabab

1 Planktonni organizmda bo‘lishi

2.Murdani sovushi

3. Matseratsiya

4. Murdani cherishi

7. Saponifikatsiya nima

1. Sovunlanish

2. Chirishning turi

3. Murdani hasharotlar yordamida parchalanishi.

4. Murdani kichrayishi

8. Chirish jarayonida yashil rangni paydo bo'lishi qaysi modda hisobiga bo'ladi

1. Verdo gemoxronogen

2. Sulfgemoglobin

3. Metgemoglobin

4. Karbiksigemoglobin

9. Sovunlanish uchun zarur sharoit

1. Issiq quruq havo

2. Quruq qum

3. Nam, shamolsiz sharoit

4. Murdani sovushi

10. Torfli oshlanish asosida nima yotadi

1. Gumus javhari ta'sirida terini qalinlashishi, suyakni yumshashi

2. Yog'larning sovunlanishi

3. Chirish

4. Autoliz

11. O'lim vaqtini aniqlash uchun nima ahamiyatli

1. Teri rangi

2. Murdadagi o'zgarishlar

3. Organlar to'laqlonliligi

4. O'lim sababi

12. Voqea joyida murdani ko'zdan kechirganda tergovchi qanday hujjat tayyorlaydi

1. Voqea joyini ko'zdan kechirish akti

2. Voqea joyini ko'zdan kechirish bayonnomasi

3. O'lim guvohnomasi

2.2.O'quv moduliga ajratilgan soat 2	Terminal holatlar, klinik va biologik o'lim.
---	---

Ma'ruza mashg'ulotini o'qitish texnologik modeli

Vaqt 80 daqiqa	Tinglovchilar soni:10-15ta
O'quv mashg'ulotining shakli va turi	Nazariy mashg'ulot
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Terminal holatlar tushunchasi va bosqichlari 2. Klinik o'lim tushunchasi va belgilari 3. Biologik o'lim tushunchasi va belgilari
<p>O'quv mashg'uloti maqsadi:</p> <p>1.Ta'limiy : Tinglovchilarga nazariy bilimlarni olish va ularni mustahkamlash Amaliy ko'nikmalarni egallash Egallangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash Deontologik tarbiyaning shakllanishi Amaliyotda axloqiy javobgarlik hissi va aloqalarni tarbiyalash</p> <p>2.Tarbiyaviy maqsadi Mutaxassislikka javobgarlik hissinini shakllantirish Insonparvarlik va rahmdillilik hissinini shakllantirish O'z bilimlarni kengaytirishga qiziqishni tarbiyalash Amaliyotda extiyotkorlik va e'tiborlilik xissini shakllantirish</p>	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatini natijalari:
<p>Murdani tekshirish. Murda sud tibbiy ekspertizasini o'tkazish qoidalari. Murda sud tibbiy ekspertisasi tekshirish xulosasini tuzish, jarohatlarni tavsiflash, kasalliklarni aniqlash va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash. O'lim yuzaga kelgan vaqtini aniqlash, murdadan maxsus labarator tekshiruv uchun biologik ob'ektlarni olish va yakuniy sud tibbiy xulosani tuzish.Terminal holatlar, klinik va biologik o'lim. Murda sud tibbiy ekspertizasini o'tkazish uchun o'lim sabablari, o'limning toifasi, turi va xilini aniqlash.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Murda sud tibbiy ekspertizasini o'tkazish qoidalari • Murda sud tibbiy ekspertisasi tekshirish xulosasini tuzish, jarohatlarni tavsiflash, kasalliklarni aniqlash va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash • Terminal holatlar, klinik va biologik o'limni • O'lim yuz bergan vaqtini tashhislashni • Murdadagi ilk va kechki o'zgarishlarni • Murdadagi ilk va kechki o'zgarishlarni

	<ul style="list-style-type: none"> • Murda sud tibbiy tekshiruvining qoidalari • Eksgumatsiya qilingan murdalarni tekshirishni
O'qitish metodlari	“Tezkor tashxis ““Reanimatsiya algoritmi “usullari bilan ishlash
O'quv faoliyatini tashkil etish	Jamoaviy va guruxlarda ishlash ,yakka tartibli
O'qitish vositalari	Doska ,videofilmlar, chizma,nazorat varoqlari,matnlar
Qayta aloqaning usul va vazifalari	Og'zaki so'rov, tezkor so'rovyozma so'rov test, misol,va mashqlar bajarilgan o'quv topshiriqlarini baxolash

Mashg'ulot uchun talab etiladigan vaqti 80 minut

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
1-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish 10 daqiqa	<p style="text-align: center;">Tashkiliy qism</p> <p>1 O'qituvchi sinfga kirib tinglovchilarning o'quv bo'limi tomonidan berilgan ro'yxat asosida tinglovchilar davomatini darsga tayyorligini tekshiradi, ichki tartib qoidalariga rioya qilishni tasdiqlovchi tilxat oladi yangiliklar eshitaladi va aytiladi.</p> <p>2.O'quv mashg'ulotining mavzusi, maksadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi</p> <p>3.Dars davomida tinglovchilarni faollashtirish uchun qo'llaniladigan usullarni aytib o'yin qoidalirini tushintiradi.</p>	Javob beradilar, tinglaydilar,yozib oladilar
2-boskich. Amaliy qism 65 daqiqa 1.O'tgan mavzu bo'yicha tinglovchilar	<p>1.Tinglovchilarning bazaviy bilimlarini tekshirish maqsadida ulardan kirish testini olish.</p> <p>2.Yangi mavzu mazmunini</p>	Tinglovchilar bilimlarini eslab, test savollarigi javob beradilar. Savollarga

<p>bilimini tekshirish va baxolash 20-25 daq 2.Yangi mavzuni to'liq bayon etish 30-40. 3.O'qitishning noan'anaviy usullarini qo'llagan xolda tinglovchilar bilimini mustaxkamlash</p>	<p>o'qituvchi tomonidan "Ma'ruza o'qish" usulida tushuntiriladi. Tinglovchilarga interfaol metotlardan foydalanib mavzu mustahkamlanadi.</p>	<p>aktiv javob beradilar. Yangi mavzu bayonini yozib oladilar. Tushinmagan joylarini savol tariqasida yo'llab javob oladilar"Reanimatsiya algoritmi" metodi bo'yicha tinglovchilar tomonidan to'ldiriladi</p>
<p>3-bosqich Yakuniy 5 daqiqa</p>	<p>Dars xulosalanib, aktiv qatnashgan tinglovchilar rag'batlantirilib, baxolar e'lon qilinadi . Uyga vazifa: Terminal holatlar, klinik va biologik o'lim mavzuni o'qib kelish. Tavsiya etiladigan adabiyotlar: 9. "Sud ekspertizasi", A.SH.Baratov, R.K. Abdullayev, B.X.Xamidov Toshkent – 2025 y.</p>	<p>Tinglaydilar, uyga vazifani belgilab oladilar</p>

Mavzu: Terminal holatlar, klinik va biologik o'lim.

Reja:

1. Terminal holatlar tushunchasi va bosqichlari
2. Klinik o'lim tushunchasi va belgilari
3. Biologik o'lim tushunchasi va belgilari

Terminal holatlar tushunchasi va bosqichlari

Terminal holatlar – bu organizm hayot faoliyatining keskin susayishi bilan tavsiflanadigan, hayot va o'lim o'rtasidagi o'tish davri bo'lib, bunda asosiy hayotiy funksiyalar (nafas olish, yurak faoliyati, markaziy nerv tizimi faoliyati) izdan chiqadi. Ushbu holatlar o'z vaqtida tibbiy yordam ko'rsatilmasa, biologik o'lim bilan yakunlanadi.

Terminal holatlar odatda **bir necha bosqichda** kechadi:

1. **Preagonal (preagonik) holat**

- Bu bosqichda bemorning umumiy ahvoli og'irlashadi.
- Qon aylanishi va nafas olish buziladi, arterial bosim pasayadi.
- Ong chalkashadi yoki yo'qoladi, reflekslar sustlashadi.
- Bu bosqich hali qaytar bo'lishi mumkin, ya'ni o'z vaqtida yordam ko'rsatilsa, bemorni saqlab qolish ehtimoli mavjud.

2. **Agonal holat (agoniy)**

- Hayotiy funksiyalarning keskin buzilishi bilan xarakterlanadi.
- Nafas olish tartibsiz, yuzaki yoki gasping (so'nggi nafaslar) ko'rinishida bo'ladi.
- Yurak faoliyati juda sust, puls deyarli sezilmaydi.
- Markaziy nerv tizimi faoliyati keskin pasayadi, bemor hushsiz bo'ladi.

3. **Klinik o'lim**

- Yurak va nafas faoliyati to'xtaydi, lekin hujayralarda qaytmas o'zgarishlar hali to'liq rivojlanmagan bo'ladi.
- Bu bosqich odatda 4–6 daqiqa davom etadi (miya uchun kritik vaqt).
- To'g'ri va tezkor reanimatsiya yordamida bemorni hayotga qaytarish mumkin.

Klinik o'lim tushunchasi va belgilari

Klinik o'lim – bu organizmda yurak faoliyati va nafas olish to'xtagan, lekin hujayralarda, ayniqsa bosh miya to'qimalarida **qaytmas (irreversibil) o'zgarishlar hali boshlanmagan** bo'lgan holatdir. Bu bosqich hayot va biologik o'lim o'rtasidagi muhim davr hisoblanadi va u **reversibil**, ya'ni o'z vaqtida tibbiy yordam ko'rsatilsa, bemorni hayotga qaytarish mumkin.

Klinik o'lim odatda **4–6 daqiqa** davom etadi. Ayniqsa, bosh miya hujayralari kislorod yetishmovchiligiga juda sezgir bo'lib, shu vaqt ichida reanimatsiya choralari ko'rilmasa, qaytmas o'zgarishlar boshlanadi va biologik o'lim yuz beradi.

Klinik o'limning asosiy belgilari:

1. **Yurak faoliyatining to'xtashi**

- Puls aniqlanmaydi (asosan uyqu arteriyasida tekshiriladi).
- Yurak urishi eshitilmaydi.

2. **Nafas olishning to'xtashi**

- Ko'krak qafasi harakati kuzatilmaydi.
- Nafas olish belgilarining yo'qligi aniqlanadi.

3. **Ongning yo'qligi**

- Bemor hushsiz bo'ladi, tashqi ta'sirlarga javob bermaydi.

4. **Ko'z qorachig'ining kengayishi va yorug'likka reaksiyaning yo'qligi**

- Qorachiq kengaygan bo'ladi.
- Yorug'lik tushirilganda torayish kuzatilmaydi.

5. Reflekslarning yo‘qligi

- Tizimli reflekslar aniqlanmaydi.

Ahamiyati:

Klinik o‘lim – bu bemorni hayotga qaytarish mumkin bo‘lgan **eng muhim va mas’uliyatli bosqich** hisoblanadi. Shu sababli, ushbu holatni tez va to‘g‘ri aniqlash hamda darhol ****yurak-o‘pka reanimatsiyasi (YOR)****ni boshlash bemorning hayotini saqlab qolishda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Biologik o‘lim tushunchasi va belgilari

Biologik o‘lim – bu organizmda barcha hayotiy funksiyalar to‘liq va **qaytmas (irreversibil)** ravishda to‘xtagan holat bo‘lib, bunda hujayra va to‘qimalarda, ayniqsa bosh miya hujayralarida chuqur va tiklanmaydigan o‘zgarishlar yuz beradi. Bu bosqichda bemorni hayotga qaytarish imkonsiz hisoblanadi.

Biologik o‘lim klinik o‘lim bosqichidan keyin rivojlanadi, agar o‘z vaqtida reanimatsiya choralar ko‘rilmasa yoki ular samarasiz bo‘lsa.

Biologik o‘limning asosiy belgilari:

1. Dastlabki (erta) belgilar:

- **“Mushuk ko‘zi” belgisi** – ko‘z olmasi yon tomondan bosilganda qorachiq cho‘zilib, mushuk ko‘ziga o‘xshash shaklga kiradi.
- **Qorachiqning kengayishi va yorug‘likka reaksiyaning yo‘qligi.**
- **Tana haroratining pasayishi (algor mortis)** – tana asta-sekin soviydi.

2. Kechki belgilar:

- **Murda dog‘lari (livor mortis)** – qon tortishish kuchi ta’sirida pastki qismlarda to‘planib, binafsha-ko‘kimg‘tir dog‘lar hosil qiladi.
- **Murda qotishi (rigor mortis)** – mushaklarning qotishi natijasida harakat yo‘qoladi.
- **To‘qimalarning chirishi (autoliz va putrefaksiya)** – hujayralar parchalanadi va bakterial jarayonlar boshlanadi.

3. Markaziy nerv tizimining qaytmas zararlanishi

- Bosh miya faoliyati butunlay to‘xtaydi.
- Neyronlar nobud bo‘ladi va tiklanmaydi.

Ahamiyati:

Biologik o‘limni to‘g‘ri aniqlash tibbiyotda, ayniqsa **reanimatsiya, sud-tibbiyot va klinik amaliyotda** juda muhimdir. Bu bemorga yordam ko‘rsatishning chegarasini belgilaydi va o‘lim vaqtini aniqlashda asos bo‘lib xizmat qiladi.

Terminal holatlarda reanimatsiya va yordam ko‘rsatish tamoyillari

Terminal holatlarda bemorga ko'rsatiladigan tibbiy yordamning asosiy maqsadi – **hayotiy funksiyalarni tiklash va biologik o'limning oldini olishdir**. Bu jarayonda eng muhim usul – **yurak-o'pka reanimatsiyasi (YOR)** hisoblanadi.

Reanimatsiyaning asosiy tamoyillari:

1. **Tezkorlik va uzluksizlik**
 - Klinik o'lim aniqlanishi bilan darhol reanimatsiya boshlanishi kerak.
 - Har bir soniya muhim, ayniqsa bosh miya hujayralarini saqlab qolish uchun.
2. **Havo yo'llarini ochish (A – Airway)**
 - Nafas yo'llarining o'tkazuvchanligini tiklash zarur.
 - Boshni orqaga egish va pastki jag'ni ko'tarish usuli qo'llaniladi.
3. **Sun'iy nafas berish (B – Breathing)**
 - Og'izdan-og'izga yoki maxsus apparatlar yordamida amalga oshiriladi.
 - Organizmga kislorod yetkazib berish muhim.
4. **Yurakni tashqi massaj qilish (C – Circulation)**
 - Ko'krak qafasiga ritmik bosim berish orqali qon aylanishini sun'iy ravishda tiklash.
 - Yurak va miya faoliyatini qo'llab-quvvatlaydi.
5. **Reanimatsiya samaradorligini baholash**
 - Pulsning paydo bo'lishi
 - Nafas olishning tiklanishi
 - Ko'z qorachig'ining reaksiyasi

Ahamiyati:

Reanimatsiya choralarini to'g'ri va o'z vaqtida bajarish bemorning hayotini saqlab qolish, asoratlarni kamaytirish va miya faoliyatini tiklashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Klinik va biologik o'limning klinik va sud-tibbiy ahamiyati

Klinik va biologik o'limni aniqlash tibbiyotda nafaqat davolash, balki **huquqiy va sud-tibbiy jihatdan ham muhim** hisoblanadi.

Klinik ahamiyati:

1. **Davolash taktikasini belgilash**
 - Klinik o'limda reanimatsiya o'tkaziladi, biologik o'limda esa bu choralar to'xtatiladi.
2. **Bemor prognozini baholash**
 - O'z vaqtida yordam ko'rsatilsa, bemor hayotini saqlab qolish mumkin.
3. **Reanimatsiya samaradorligini aniqlash**

Sud-tibbiy ahamiyati:

1. **O‘lim vaqtini aniqlash**
 - Murda dog‘lari, qotish va boshqa belgilar asosida aniqlanadi.
2. **O‘lim sababini aniqlash**
 - Tabiiy yoki zo‘ravonlik bilan bog‘liqligini aniqlashda muhim.
3. **Huquqiy masalalarni hal qilish**
 - Tibbiy xatoliklar, jinoyat holatlari va boshqa sud ishlarida asos bo‘lib xizmat qiladi.

Ilmiy ahamiyati:

- Terminal holatlar va o‘lim jarayonlarini o‘rganish yangi reanimatsiya usullarini ishlab chiqishga yordam beradi.
- Tibbiyotda hayotni uzaytirish va sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa:

Klinik va biologik o‘limni to‘g‘ri aniqlash, ularning bosqichlarini bilish va reanimatsiya choralarini o‘z vaqtida qo‘llash tibbiyot amaliyotida juda katta ahamiyatga ega.

Nazorat savollari

1. Terminal holatlar tushunchasi nima va u qanday bosqichlardan iborat?
2. Preagonal va agonal holatlar bir-biridan qanday farq qiladi?
3. Klinik o‘lim tushunchasi va uning asosiy belgilari qanday?
4. Klinik o‘lim necha daqiqa davom etadi va nima uchun bu vaqt muhim?
5. Biologik o‘lim tushunchasi va uning qaytmaslik sababi nimada?
6. Biologik o‘limning erta va kechki belgilarini sanab bering.
7. Reanimatsiya choralarining asosiy tamoyillari nimalardan iborat?

Test savollari

1. Terminal holatlar nechta asosiy bosqichdan iborat?
 - A. 2
 - B. 3
 - C. 4
 - D. 5
2. Klinik o‘limning asosiy belgisi qaysi?
 - A. Tana haroratining pasayishi
 - B. Yurak va nafas faoliyatining to‘xtashi
 - C. Mushak qotishi
 - D. Murda dog‘lari

3. Klinik o‘lim odatda necha daqiqa davom etadi?
 - A. 1–2 daqiqa
 - B. 4–6 daqiqa
 - C. 10–15 daqiqa
 - D. 20 daqiqa
4. Biologik o‘limda qanday o‘zgarishlar kuzatiladi?
 - A. Qaytar o‘zgarishlar
 - B. Faqat nafas to‘xtashi
 - C. Qaytmas (irreversibil) o‘zgarishlar
 - D. Faqat yurak urishining sekinlashuvi
5. “Mushuk ko‘zi” belgisi nimaga xos?
 - A. Klinik o‘lim
 - B. Preagonal holat
 - C. Biologik o‘lim
 - D. Sog‘lom holat
6. Reanimatsiyada “C” (Circulation) nimani anglatadi?
 - A. Nafas yo‘lini ochish
 - B. Sun‘iy nafas berish
 - C. Yurakni tashqi massaj qilish
 - D. Dori berish
7. Murda dog‘lari nimaning natijasida yuzaga keladi?
 - A. Nafas yetishmovchiligi
 - B. Qonning pastki qismlarda to‘planishi
 - C. Yurak tez urishi
 - D. Tana haroratining oshishi

Vaziyatli masala 1

Vaziyat: 65 yoshli bemor hushsiz holda topildi. Tekshiruvda puls aniqlanmadi, nafas yo‘q, qorachiq kengaygan va yorug‘likka reaksiya bermaydi.

Savol:

1. Ushbu holatni aniqlang (klinik yoki biologik o‘lim).
2. Qanday zudlik bilan choralar ko‘rish kerak?

Vaziyatli masala 2

Vaziyat: Bemor vafotidan bir necha soat o‘tgan. Tanasida murda dog‘lari paydo bo‘lgan, mushaklarda qotish kuzatiladi.

Savol:

1. Ushbu belgilar qaysi holatga xos?
2. Bu holatda reanimatsiya o‘tkazish mumkinmi? Nima uchun?

Interfaol o‘yin 1 – “Tezkor tashxis”

Qoidalar:

- Talabalar guruhlariga bo‘linadi.
- Har bir guruhga turli klinik vaziyatlar beriladi.
- Guruhlar bu holatni (preagonal, agonal, klinik yoki biologik o‘lim) aniqlaydi.
- Eng tez va to‘g‘ri javob bergan guruh g‘olib bo‘ladi.

Ma’qsad: Terminal holatlarni tez aniqlash va klinik fikrlashni rivojlantirish.

Interfaol o‘yin 2 – “Reanimatsiya algoritmi”

Qoidalar:

- Talabalar YOR bosqichlarini (A, B, C) tartib bilan joylashtiradi.
- Har bir bosqichni amaliy tarzda tushuntirib beradi.
- To‘g‘ri va to‘liq bajargan guruh baholanadi.

Ma’qsad: Reanimatsiya ketma-ketligini o‘rganish va amaliy ko‘nikmalarni mustahkamlash.

2.2.O'quv moduliga ajratilgan soat 2	O'lim yuz bergan vaqtini tashhishlash. Murdadagi ilk va kechki o'zgarishlar
---	--

Ma'ruza mashg'ulotini o'qitish texnologik modeli

Vaqt 80 daqiqa	Tinglovchilar soni:10-15ta
O'quv mashg'ulotining shakli va turi	Nazariy mashg'ulot
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	<ol style="list-style-type: none"> 1. O'lim vaqtini aniqlash tushunchasi va ahamiyati 2. Murdadagi ilk (erta) o'zgarishlar 3. Murdadagi kechki o'zgarishlar
<p>O'quv mashg'uloti maqsadi:</p> <p>1.Ta'limiy : Tinglovchilarga nazariy bilimlarni olish va ularni mustahkamlash Amaliy ko'nikmalarni egallash Egallangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash Deontologik tarbiyaning shakllanishi Amaliyotda axloqiy javobgarlik hissi va aloqalarni tarbiyalash</p> <p>2.Tarbiyaviy maqsadi Mutaxassislikka javobgarlik hissini shakllantirish Insonparvarlik va rahmdillilik hissini shakllantirish O'z bilimlarni kengaytirishga qiziqishni tarbiyalash Amaliyotda extiyotkorlik va e'tiborlilik xissini shakllantirish</p>	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatini natijalari:
<p>Murdani tekshirish. Murda sud tibbiy ekspertizasini o'tkazish qoidalari. Murda sud tibbiy ekspertisasi tekshirish xulosasini tuzish, jarohatlarni tavsiflash, kasalliklarni aniqlash va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash. O'lim yuzaga kelgan vaqtini aniqlash, murdadan maxsus laborator tekshiruv uchun biologik ob'ektlarni olish va yakuniy sud tibbiy xulosani tuzish.Terminal holatlar, klinik va biologik o'lim. Murda sud tibbiy ekspertizasini o'tkazish uchun o'lim sabablari, o'limning toifasi, turi va xilini aniqlash.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Murda sud tibbiy ekspertizasini o'tkazish qoidalari • Murda sud tibbiy ekspertisasi tekshirish xulosasini tuzish, jarohatlarni tavsiflash, kasalliklarni aniqlash va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash • Terminal holatlar, klinik va biologik o'limni • O'lim yuz bergan vaqtini tashhishlashni • Murdadagi ilk va kechki o'zgarishlarni • Murdadagi ilk va kechki o'zgarishlarni • Murda sud tibbiy tekshiruvining

	<p>qoidalari</p> <ul style="list-style-type: none"> • Eksgumatsiya qilingan murdalarni tekshirishni
O'qitish metodlari	“Morfologik detektiv ““O‘lim vaqtini hisobla” metodi, “Klaster “usullari bilan ishlash
O'quv faoliyatini tashkil etish	Jamoaviy va guruxlarda ishlash ,yakka tartibli
O'qitish vositalari	Doska ,videofilmlar, chizma,nazorat varoqlari,matnlar
Qayta aloqaning usul va vazifalari	Og'zaki so'rov, tezkor so'rovyozma so'rov test, misol,va mashqlar bajarilgan o'quv topshiriqlarini baxolash

Mashg'ulot uchun talab etiladigan vaqti 80 minut

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
<p>1-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish 10 daqiqa</p>	<p style="text-align: center;">Tashkiliy qism</p> <p>1 O'qituvchi sinfga kirib tinglovchilarning o'quv bo'limi tomonidan berilgan ro'yxat asosida tinglovchilar davomatini darsga tayyorligini tekshiradi, ichki tartib qoidalariga rioya qilishni tasdiqlovchi tilxat oladi yangiliklar eshitiladi va aytiladi.</p> <p>2.O'quv mashg'ulotining mavzusi, maksadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi</p> <p>3.Dars davomida tinglovchilarni faollashtirish uchun qo'llaniladigan usullarni aytib o'yin qoidalirini tushintiradi.</p>	<p>Javob beradilar, tinglaydilar,yozib oladilar</p>
<p>2-boskich. Amaliy qism 65 daqiqa 1.O'tgan mavzu bo'yicha tinglovchilar bilimni tekshirish va</p>	<p>1.Tinglovchilarning bazaviy bilimlarini tekshirish maqsadida ulardan kirish testini olish.</p> <p>2.Yangi mavzu mazmunini o'qituvchi tomonidan “Ma'ruza</p>	<p>Tinglovchilar bilimlarini eslab, test savollarigi javob beradilar. Savollarga aktiv</p>

<p>baxolash 20-25 daq 2.Yangi mavzuni to'liq bayon etish 30-40. 3.O'qitishning noan'anaviy usullarini qo'llagan xolda tinglovchilar bilimini mustaxkamlash</p>	<p>o'qish" usulida tushuntiriladi. Tinglovchilarga interfaol metotlardan foydalanib mavzu mustahkamlanadi.</p>	<p>javob beradilar. Yangi mavzu bayonini yozib oladilar. Tushinmagan joylarini savol tariqasida yo'llab javob oladilar“O'lim vaqtini hisobla” metodi bo'yicha tinglovchilar tomonidan to'ldiriladi</p>
<p>3-bosqich Yakuniy 5 daqiqa</p>	<p>Dars xulosalanib, aktiv qatnashgan tinglovchilar rag'batlantirilib, baxolar e'lon qilinadi . Uyga vazifa: O'lim yuz bergan vaqtini tashhislash. Murdadagi ilk va kechki o'zgarishlar mavzuni o'qib kelish. Tavsiya etiladigan adabiyotlar: 10. “Sud ekspertizasi”, A.SH.Baratov, R.K. Abdullayev, B.X.Xamidov Toshkent – 2025 y.</p>	<p>Tinglaydilar, uyga vazifani belgilab oladilar</p>

Mavzu: O'lim yuz bergan vaqtini tashhislash. Murdadagi ilk va kechki o'zgarishlar.

Reja:

1. O'lim vaqtini aniqlash tushunchasi va ahamiyati
2. Murdadagi ilk (erta) o'zgarishlar
3. Murdadagi kechki o'zgarishlar

O'lim vaqtini aniqlash tushunchasi va ahamiyati

O'lim vaqtini aniqlash – bu bemor yoki shaxs vafot etgan aniq vaqtni tibbiy va sud-tibbiy jihatdan aniqlash jarayoni bo'lib, u klinik diagnostika va huquqiy amaliyotda katta ahamiyatga ega. Ushbu tashxis yordamida nafaqat bemorning

o'lim sababini aniqlash, balki sud ishlarida, jinoyat va tibbiy xatoliklarni o'rganishda ham dalil sifatida foydalanish mumkin.

O'lim vaqtini aniqlash mezonlari:

1. Klinik belgilar

- Yurak va nafas faoliyatining to'xtashi
- Ko'z qorachig'i kengayishi va yorug'likka reaksiya yo'qligi
- Reflekslarning yo'qligi

2. Morfologik o'zgarishlar

- Tana haroratining pasayishi (algor mortis)
- Mushaklarning bo'shashishi va qotishi (rigor mortis)
- Murda dog'lari (livor mortis) va to'qimalarning chirishi (autoliz va putrefaksiya)

3. Sud-tibbiy va ilmiy ahamiyati

- O'lim vaqtini aniqlash jinoyat ishlarida dalil bo'lib xizmat qiladi
- Tibbiy xulosalar chiqarishda va reanimatsiya samaradorligini baholashda yordam beradi
- Ilmiy tadqiqotlar uchun o'lim jarayonining vaqtini aniqlash muhim manba hisoblanadi

Murdadagi ilk (erta) o'zgarishlar

O'limdan so'ng organizmda birinchi paydo bo'ladigan o'zgarishlar **erta yoki birlamchi morfologik belgilar** deb ataladi. Ushbu o'zgarishlar o'lim vaqtini aniqlashda va sud-tibbiy baholashda muhim ahamiyatga ega.

Birinchi navbatda, tana harorati asta-sekin pasayadi. Bu jarayon **algor mortis** deb ataladi va u organizmning atrof-muhit harorati va tana holatiga bog'liq ravishda kechadi. Tana sovishi o'limdan keyingi birinchi soatlardagi asosiy belgilaridan hisoblanadi va u o'lim vaqtini taxminiy aniqlashda yordam beradi.

Shuningdek, mushaklar bo'shashadi va tana harakati cheklanadi. Ko'zlar ochiq qoladi yoki qisman yopiq bo'lishi mumkin, qorachiq kengayadi va yorug'likka javob bermaydi. Terining rangi asta-sekin o'zgaradi, ba'zan sarg'ayish yoki oqarish kuzatiladi. Shu bilan birga, teri va yuzning ba'zi qismlarida sovuq va mo'rtlik hissi paydo bo'ladi, bu ham birlamchi o'zgarishlar qatoriga kiradi.

Ushbu erta belgilarni aniqlash tibbiy xulosalarni chiqarishda, o'lim vaqtini taxminiy baholashda va sud-tibbiy ekspertizalarda asosiy ko'rsatkich sifatida xizmat qiladi. Ular orqali murda holatini kuzatish va keyingi kechki o'zgarishlar bilan solishtirish mumkin bo'ladi, bu esa o'lim vaqtini yanada aniqroq belgilash imkonini beradi.

Murdadagi kechki o'zgarishlar

O‘limdan keyin bir necha soat va kun ichida murdada **kechki yoki ikkilamchi morfologik o‘zgarishlar** rivojlanadi. Ushbu belgilar organizmning butunlay hayotiy faoliyatdan chiqishini aks ettiradi va o‘lim vaqtini aniqlashda, shuningdek, sud-tibbiy ekspertizalarda muhim ahamiyatga ega.

Eng dastlabki kechki belgilar qatoriga **murda dog‘lari (livor mortis)** kiradi. Bu qonning tortishish kuchi ta’sirida tananing pastki qismlarida to‘planishi natijasida yuzaga keladi. Dog‘lar odatda binafsha yoki ko‘kimtir rangda bo‘lib, teriga bosim qo‘yilganda yo‘qoladi. Livor mortis o‘limdan keyingi birinchi 2–4 soatda paydo bo‘la boshlaydi va keyinchalik barqarorlashadi.

Shuningdek, mushaklarda **murda qotishi (rigor mortis)** kuzatiladi. Mushaklar bir necha soat ichida qotadi, bu esa tana harakatini cheklaydi va harakatlanish imkonini yo‘qotadi. Rigormortis ko‘pincha yuz va qo‘l mushaklarida dastlab seziladi, keyin butun tanaga tarqaladi va 24–48 soatdan so‘ng asta-sekin yo‘qoladi.

Vaqt o‘tishi bilan to‘qimalarda **chirish jarayonlari** boshlanadi, bu jarayon **autoliz va putrefaksiya** deb ataladi. Hujayralar parchalanadi, bakterial jarayonlar rivojlanadi, tana hid va rang o‘zgarishlari bilan namoyon bo‘ladi. Bu o‘zgarishlar o‘limdan keyingi bir necha kun ichida yanada kuchayadi.

Kechki o‘zgarishlar o‘lim vaqtini aniqlashda muhim mezon hisoblanadi. Ularni erta belgilar bilan solishtirish orqali tibbiy va sud-tibbiy ekspertizalar o‘lim vaqtini aniqroq baholash imkonini beradi. Shu bilan birga, kechki o‘zgarishlarni aniqlash jinoyat ishlarida va tibbiy xulosalarni chiqarishda asosiy manba sifatida xizmat qiladi.

O‘lim vaqtini aniqlash usullari

O‘lim vaqtini aniqlash – sud-tibbiyot va klinik amaliyotda juda muhim vazifa bo‘lib, u murda holatini, morfologik o‘zgarishlarni va boshqa klinik belgilarga asoslanadi. Ushbu tashxisni aniqlash uchun bir nechta asosiy usullar qo‘llaniladi.

Birinchi – **tana haroratiga asoslangan usul**. O‘limdan so‘ng tana harorati asta-sekin pasayadi. Organizm atrof-muhit harorati bilan moslashadi va bu jarayon **algor mortis** deb ataladi. Tana haroratining o‘lchovi va uning o‘zgarish tezligini hisobga olib, o‘lim vaqtini taxminiy aniqlash mumkin.

Ikkinchi – **morfologik belgilar asosidagi baholash**. Bu usulda murdadagi birlamchi va ikkilamchi o‘zgarishlar kuzatiladi. Masalan, mushak bo‘shashishi, qorachiq kengayishi, murda dog‘lari, mushaklarning qotishi va to‘qimalarning chirishi orqali o‘limdan so‘ng qancha vaqt o‘tganini taxmin qilish mumkin.

Uchinchi – **laborator va sud-tibbiy tekshiruvlar**. Qon, siydik yoki to‘qimalardagi biokimyoviy va molekulyar o‘zgarishlarni o‘rganish orqali o‘lim

vaqtini aniqroq aniqlash imkoniyati mavjud. Shu bilan birga, ba'zi eksperimental usullar ham ilmiy tadqiqotlarda qo'llanadi.

Bu usullarni birgalikda qo'llash o'lim vaqtini aniqlashda yuqori aniqlik beradi va tibbiy, sud-tibbiy, hamda ilmiy amaliyotda muhim ahamiyatga ega.

Klinik va sud-tibbiy ahamiyati

O'lim vaqtini aniqlash va murdadagi morfologik o'zgarishlarni kuzatish tibbiyot va sud-tibbiyot amaliyotida juda katta ahamiyatga ega. Klinik jihatdan, bu bilim bemor hayotini saqlash choralarini rejalashtirish va reanimatsiya samaradorligini baholash uchun muhimdir. Klinik belgilar va morfologik o'zgarishlarni to'g'ri aniqlash orqali shifokorlar o'lim bosqichlarini farqlay oladi va bemorga vaqtda yordam ko'rsatadi.

Sud-tibbiy amaliyotda o'lim vaqtini aniqlash jinoyat ishlarida, masalan, qotillik, avtohalokat yoki boshqa qonuniy holatlarda dalil sifatida xizmat qiladi. Murda dog'lari, mushaklarning qotishi, to'qimalarning chirishi kabi kechki belgilar o'lim vaqtini baholashda va jinoyat ishi tafsilotlarini aniqlashda asosiy mezon bo'ladi. Shu bilan birga, o'lim vaqtini aniq belgilash tibbiy ekspertizalar, huquqiy xulosalar va ilmiy tadqiqotlarda muhim manba hisoblanadi.

Shuningdek, o'lim belgilarini kuzatish orqali shifokorlar va sud-tibbiyot mutaxassisleri o'lim sababini aniqlash, davolashdagi xatoliklarni baholash va amaliyotda tavsiyalar ishlab chiqish imkoniga ega bo'ladi. Shu tarzda, klinik va sud-tibbiy ahamiyat o'lim vaqtini aniqlash va murdadagi o'zgarishlarni to'g'ri baholash orqali o'ta amaliy va ilmiy muhim vazifa sifatida namoyon bo'ladi.

Nazorat savollari

1. O'lim vaqtini aniqlash tushunchasi nima va u qaysi sohalarda ahamiyatga ega?
2. Murdadagi birlamchi (erta) o'zgarishlar qaysilar?
3. Algor mortis nima va u qanday tarzda yuz beradi?
4. Murda dog'lari va murda qotishi nima va ular qanday kechki belgilar hisoblanadi?
5. To'qimalarning chirishi qanday jarayonlar orqali sodir bo'ladi?
6. O'lim vaqtini aniqlashda morfologik va klinik usullar qanday qo'llaniladi?
7. O'lim vaqtini aniqlash sud-tibbiyot va klinik amaliyotda nima uchun muhim?

Test savollari

1. O'limdan so'ng tana harorati asta-sekin pasayishi nima deb ataladi?
 - A. Rigormortis
 - B. Livor mortis
 - C. Algor mortis
 - D. Autoliz
2. Mushaklarning qotishi qaysi jarayon bilan bog'liq?
 - A. Algor mortis
 - B. Rigormortis
 - C. Livor mortis
 - D. Putrefaksiya
3. Murda dog'lari qanday rangda namoyon bo'ladi?
 - A. Qizil
 - B. Binafsha-ko'kimtir
 - C. Sariq
 - D. Yashil
4. To'qimalarning chirishi qanday jarayon orqali sodir bo'ladi?
 - A. Autoliz va putrefaksiya
 - B. Algor mortis
 - C. Rigormortis
 - D. Livor mortis
5. O'lim vaqtini aniqlashda eng ishonchli mezon nima?
 - A. Faqat tana harorati
 - B. Faqat klinik belgilar
 - C. Birlamchi va ikkilamchi morfologik belgilarni birga hisobga olish
 - D. Faoliyat tarixi
6. "Livor mortis" belgisi o'limdan keyin qancha vaqt ichida paydo bo'ladi?
 - A. 10–20 daqiqa
 - B. 2–4 soat
 - C. 12–24 soat
 - D. 48–72 soat
7. Algor mortis tezligi nimaga bog'liq?
 - A. Atrof-muhit harorati va tana holatiga
 - B. Yurak urishiga
 - C. Mushak qotishiga
 - D. To'qimalarning chirishiga

Vaziyatli masala 1

Vaziyat: Bir kishining jasadi topildi. Tana sovigan, mushaklar bo'shashgan, ko'zlar ochiq, qorachiq kengaygan, teri sarg'aygan.

Savol:

1. Ushbu belgilar asosida o‘lim qancha vaqt oldin sodir bo‘lganini taxmin qiling.
2. Qaysi morfologik o‘zgarishlar erta (birlamchi) belgilar hisoblanadi?

Vaziyatli masala 2

Vaziyat: Bir jasad topildi. Tanada murda dog‘lari paydo bo‘lgan, mushaklar qotgan, teri rang o‘zgarishi aniq seziladi, to‘qimalarda chirish belgilari boshlanmoqda.

Savol:

1. Ushbu belgilar qaysi turdagi morfologik o‘zgarishlarga xos?
2. Shu holatda o‘lim vaqtini taxminan aniqlash mumkinmi va qanday mezonlarga asoslanadi?

Interfaol o‘yin 1 – “Morfologik detektiv”

Qoidalar:

- Talabalar guruhlariga bo‘linadi.
- Har bir guruhga turli murdalar yoki rasmlar beriladi.
- Guruhlar murdada qaysi belgilar erta va qaysilari kechki ekanligini aniqlaydi.
- To‘g‘ri va tez javob bergan guruh baholanadi.

Ma’qsad: Birlamchi va ikkilamchi morfologik belgilarni tanib, o‘lim vaqtini aniqlash ko‘nikmalarini rivojlantirish.

Interfaol o‘yin 2 – “O‘lim vaqtini hisobla”

Qoidalar:

- Talabalar o‘lim belgilarini kuzatib, tana harorati, mushak qotishi va murda dog‘lariga asoslanib o‘lim vaqtini taxmin qiladi.
- Har bir guruh o‘z hisob-kitobini asoslab taqdim etadi.
- To‘g‘ri va asosli javoblar baholanadi.

Ma’qsad: Terminal va postmortem o‘zgarishlarni tahlil qilish, klinik va sud-tibbiy fikrlashni rivojlantirish.

2.2.O'quv moduliga ajratilgan soat 2	Murda sud tibbiy tekshiruvining qoidalari. Eksqumatsiya qilingan murdalarni tekshirish
---	---

Ma'ruza mashg'ulotini o'qitish texnologik modeli

Vaqt 80 daqiqa	Tinglovchilar soni:10-15ta
O'quv mashg'ulotining shakli va turi	Nazariy mashg'ulot
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Murda sud-tibbiy tekshiruv tushunchasi va maqsadi 2. Murda tekshiruvining asosiy qoidalari 3. Murdani tashish va joylashtirish qoidalari
<p>O'quv mashg'uloti maqsadi:</p> <p>1.Ta'limiy : Tinglovchilarga nazariy bilimlarni olish va ularni mustahkamlash Amaliy ko'nikmalarni egallash Egallangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash Deontologik tarbiyaning shakllanishi Amaliyotda axloqiy javobgarlik hissi va aloqalarni tarbiyalash</p> <p>2.Tarbiyaviy maqsadi Mutaxassislikka javobgarlik hissinini shakllantirish Insonparvarlik va rahmdillilik hissinini shakllantirish O'z bilimlarni kengaytirishga qiziqishni tarbiyalash Amaliyotda extiyotkorlik va e'tiborlilik xissini shakllantirish</p>	
<p style="text-align: center;">Pedagogik vazifalar</p> <p>Murdani tekshirish. Murda sud tibbiy ekspertizasini o'tkazish qoidalari. Murda sud tibbiy ekspertisasi tekshirish xulosasini tuzish, jarohatlarni tavsiflash, kasalliklarni aniqlash va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash. O'lim yuzaga kelgan vaqtini aniqlash, murdadan maxsus labarator tekshiruv uchun biologik ob'ektlarni olish va yakuniy sud tibbiy xulosani tuzish.Terminal holatlar, klinik va biologik o'lim. Murda sud tibbiy ekspertizasini o'tkazish uchun o'lim sabablari, o'limning toifasi, turi va xilini aniqlash.</p>	<p>O'quv faoliyatini natijalari:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Murda sud tibbiy ekspertizasini o'tkazish qoidalari • Murda sud tibbiy ekspertisasi tekshirish xulosasini tuzish, jarohatlarni tavsiflash, kasalliklarni aniqlash va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash • Terminal holatlar, klinik va biologik o'limni • O'lim yuz bergan vaqtini tashhislashni • Murdadagi ilk va kechki o'zgarishlarni • Murdadagi ilk va kechki o'zgarishlarni

	<ul style="list-style-type: none"> • Murda sud tibbiy tekshiruvining qoidalari • Eks gumatsiya qilingan murdalarni tekshirishni
O'qitish metodlari	“Sud-tibbiy detektiv ““Eks gumatsiya tahlili” “Klaster “usullari bilan ishlash
O'quv faoliyatini tashkil etish	Jamoaviy va guruxlarda ishlash ,yakka tartibli
O'qitish vositalari	Doska ,videofilmlar, chizma,nazorat varoqlari,matnlar
Qayta aloqaning usul va vazifalari	Og'zaki so'rov, tezkor so'rovyozma so'rov test, misol,va mashqlar bajarilgan o'quv topshiriqlarini baxolash

Mashg'ulot uchun talab etiladigan vaqti 80 minut

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
1-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish 10 daqiqa	<p style="text-align: center;">Tashkiliy qism</p> <p>1 O'qituvchi sinfga kirib tinglovchilarning o'quv bo'limi tomonidan berilgan ro'yxat asosida tinglovchilar davomatini darsga tayyorligini tekshiradi, ichki tartib qoidalariga rioya qilishni tasdiqlovchi tilxat oladi yangiliklar eshitaladi va aytiladi.</p> <p>2.O'quv mashg'ulotining mavzusi, maksadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi</p> <p>3.Dars davomida tinglovchilarni faollashtirish uchun qo'llaniladigan usullarni aytib o'yin qoidalirini tushintiradi.</p>	Javob beradilar, tinglaydilar,yozib oladilar
2-boskich. Amaliy qism 65 daqiqa 1.O'tgan mavzu	1.Tinglovchilarning bazaviy bilimlarini tekshirish maqsadida ulardan kirish testini	Tinglovchilar bilimlarini eslab, test savollarigi javob

<p>bo'yicha tinglovchilar bilimini tekshirish va baxolash 20-25 daq 2.Yangi mavzuni to'liq bayon etish 30-40. 3.O'qitishning noan'anaviy usullarini qo'llagan xolda tinglovchilar bilimini mustaxkamlash</p>	<p>olish. 2.Yangi mavzu mazmunini o'qituvchi tomonidan "Ma'ruza o'qish" usulida tushuntiriladi. Tinglovchilarga interfaol metotlardan foydalanib mavzu mustahkamlanadi.</p>	<p>beradilar. Savollarga aktiv javob beradilar. Yangi mavzu bayonini yozib oladilar. Tushinmagan joylarini savol tariqasida yo'llab javob oladilar"Eksgumatsiya tahlili" metodi bo'yicha tinglovchilar tomonidan to'ldiriladi</p>
<p>3-bosqich Yakuniy 5 daqiqa</p>	<p>Dars xulosalanib, aktiv qatnashgan tinglovchilar rag'batlantirilib, baxolar e'lon qilinadi . Uyga vazifa: Murda sud tibbiy tekshiruvining qoidalari. Eksgumatsiya qilingan murdalarni tekshirish mavzuni o'qib kelish. Tavsiya etiladigan adabiyotlar: 11. "Sud ekspertizasi", A.SH.Baratov, R.K. Abdullayev, B.X.Xamidov Toshkent – 2025 y.</p>	<p>Tinglaydilar, uyga vazifani belgilab oladilar</p>

Mavzu: Murda sud tibbiy tekshiruvining qoidalari. Eksgumatsiya qilingan murdalarni tekshirish.

Reja:

1. Murda sud-tibbiy tekshiruvi tushunchasi va maqsadi
2. Murda tekshiruvining asosiy qoidalari
3. Murdani tashish va joylashtirish qoidalari

Murda sud-tibbiy tekshiruvining tushunchasi va maqsadi

Murda sud-tibbiy tekshiruv – bu o'lim sodir bo'lganidan keyin murdaning tashqi va ichki holatini tizimli ravishda o'rganish, o'lim sababini aniqlash va sud-tibbiy xulosalar chiqarish jarayonidir. Ushbu tekshiruv sud va tibbiyot amaliyotida katta

ahamiyatga ega bo'lib, jinoyat ishlarida, avtohalokatlarda, shuningdek, shifokor xatoliklarini aniqlashda asosiy manba sifatida xizmat qiladi.

Murda sud-tibbiy tekshiruvning asosiy maqsadi – o'lim sababini aniqlash, o'lim vaqtini taxminiy belgilash va huquqiy jihatdan asosli xulosalar chiqarishdir. Tekshiruv orqali murdada kuzatilgan morfologik o'zgarishlar, shikastlanishlar va boshqa klinik belgilar baholanadi. Bu jarayonda sud-tibbiyot mutaxassisi o'limni tabiiy yoki zo'ravonlik bilan bog'liq ekanligini, shuningdek, murdaga yetkazilgan jarohatlar va ularning sababini aniqlaydi.

Shuningdek, murda sud-tibbiy tekshiruv yordamida huquqiy va ilmiy jihatdan muhim ma'lumotlar olinadi. Masalan, o'lim va jarohatlarning vaqtini aniqlash, kimyoviy va biologik namunalarni olish, jasad holatini dokumentatsiya qilish va keyingi tahlil uchun saqlash mumkin bo'ladi. Shu tarzda murda sud-tibbiy tekshiruv o'lim sabablarini aniqlash va sud-tibbiy xulosalarni ishlab chiqishda asosiy vosita hisoblanadi.

Murda tekshiruvining asosiy qoidalari

Murda sud-tibbiy tekshiruvi aniq va ishonchli bo'lishi uchun bir qator **asosiy qoidalarga** rioya qilish zarur. Birinchidan, tekshiruvni boshlashdan oldin mutaxassislar barcha tayyorgarlik ishlarini bajaradi. Bu jarayonda tekshiruv xonasi va jihozlari tayyorlanadi, zarur hujjatlar rasmiylashtiriladi va murda bilan ishlash uchun sanitariya-gigiyena qoidalari qat'iy rioya qilinadi.

Tekshiruv davomida murdaning tashqi holati batafsil qayd etiladi. Tana holati, kiyim-kechak, tanadagi shikastlanishlar, qon dog'lari va boshqa ko'rinadigan belgilar yozib olinadi. Shu bilan birga, atrof-muhit sharoiti va murdaning topilgan joyi haqida ma'lumot yig'iladi, chunki bu ma'lumotlar o'lim sababini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Murda tekshiruvi jarayonida xavfsizlik va gigiyena qoidalariga rioya qilish zarur. Mutaxassislar himoya kiyimi, qo'lqop va boshqa zarur vositalardan foydalanadi. Shuningdek, murdani tekshirish paytida hujjatlarni to'liq va aniq rasmiylashtirish talab qilinadi. Har bir aniqlangan belgi, shikastlanish yoki o'zgarish batafsil qayd etilishi va rasmiy yozuvlarga kiritilishi shart.

Bu qoidalarga rioya qilish murda sud-tibbiy tekshiruvining ishonchliligi, o'lim sababini aniqlash va sud-tibbiy xulosalarni chiqarishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu tarzda tekshiruvning har bir bosqichi tartibli va metodik asosda bajariladi, bu esa tibbiy va huquqiy jihatdan asosli natijalar olish imkonini beradi.

Murdani tashish va joylashtirish qoidalari

Murda sud-tibbiy tekshiruvi uchun laboratoriya yoki sud-tibbiyot bo'limiga yetkazilayotganda bir qator qoidalarga rioya qilish zarur. Birinchidan, murdani

tashish paytida uning holati o'zgarishligi va mavjud belgilar saqlanishi ta'minlanishi kerak. Shu sababli, murda maxsus konteynerlar yoki kofrlar ichida transport qilinadi, harorat va gigiyenik sharoitlar nazorat qilinadi.

Murdani tashish jarayonida barcha zarur hujjatlar to'ldiriladi. Unga kim tomonidan, qachon va qayerdan topilgani, tashish sharoiti, murdaning holati va aniqlangan birlamchi belgilar yozib qo'yiladi. Bu hujjatlar sud-tibbiy ekspertizada asosiy dalil bo'lib xizmat qiladi.

Joylashtirish paytida murda sud-tibbiy bo'limdagi maxsus xona yoki muzlatgichga qo'yiladi. Harorat va gigiyena sharoiti murdaning saqlanishi va keyingi tekshiruvlar uchun muhim hisoblanadi. Shu bilan birga, murda bilan ishlashda himoya vositalari – qo'lqop, kiyim va boshqa zarur jihozlardan foydalanish talab etiladi.

Murdani tashish va joylashtirish qoidalariga rioya qilish, sud-tibbiy tekshiruvning ishonchliligi va aniqligini ta'minlaydi. Har bir bosqich tartibli bajarilishi murdada aniqlangan belgilarni saqlash, o'lim sababini to'g'ri aniqlash va sud-tibbiy xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Eksgumatsiya qilingan murdalarni tekshirish

Eksgumatsiya – bu ilgari dafn qilingan jasadni sud-tibbiy yoki ilmiy maqsadlarda qazib chiqarish jarayonidir. Eksgumatsiya qilingan murdalarni tekshirish boshqa murdalardan farqli bo'lib, maxsus usullar va ehtiyotkorlikni talab qiladi, chunki jasad allaqachon tuproq, namlik va bakterial jarayonlar ta'sirida o'zgarishga uchragan bo'ladi.

Tekshiruvdan oldin eksgumatsiya qilingan murda haqida barcha ma'lumotlar yig'iladi: dafn vaqti, dafn joyi, tuproq sharoiti, topilgan joyning geologik va iqlim sharoitlari. Bu ma'lumotlar murdaga yetkazilgan o'zgarishlarni baholashda asos bo'lib xizmat qiladi.

Tekshiruv jarayonida birinchi navbatda murdaning tashqi holati ko'zdan kechiriladi. Tana qismlaridagi shikastlanishlar, kiyim, teri va suyaklar holati qayd etiladi. Morfologik belgilarni aniqlash orqali o'lim sababini, shikastlanish vaqtini va jarayonning tabiiy yoki zo'ravonlik bilan bog'liqligini baholash mumkin.

Shuningdek, biologik va kimyoviy namunalar olinadi. Masalan, suyak, teri yoki to'qima namunalarini laboratoriya tahlillari uchun olish zarur. Shu bilan birga, jasadning hujjatlangan fotosuratlarini, rasmlari va batafsil yozuvlar tayyorlanadi, bu sud-tibbiy ekspertiza va huquqiy xulosalarda asos bo'lib xizmat qiladi.

Eksgumatsiya qilingan murdalarni tekshirish – murdaning o'lim sababini aniqlash, jinoyat ishlarini tergov qilish va sud-tibbiy xulosalarni ishlab chiqishda muhim

amaliy va ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan jarayondir. Shu bilan birga, bu ish yuqori ehtiyotkorlik va professional malakani talab qiladi.

Sud-tibbiy tekshiruvning huquqiy va amaliy ahamiyati

Murda sud-tibbiy tekshiruvi nafaqat tibbiy, balki **huquqiy jihatdan ham muhim** jarayon hisoblanadi. Ushbu tekshiruvning asosiy maqsadi – o'lim sababini aniqlash, murdada kuzatilgan shikastlanishlar va o'zgarishlarni baholash, shuningdek, sud va tergov ishlarida ishonchli dalil yaratishdir.

Huquqiy ahamiyati shundaki, murda sud-tibbiy tekshiruvi jinoyat ishlarida, masalan, qotillik, avtohalokat yoki boshqa qonuniy holatlarda dalil bo'lib xizmat qiladi. Tekshiruv natijalari tergov materiallariga kiritiladi, sud qarorlarini chiqarishda asos bo'ladi va tibbiy xulosalar bilan birga jinoyat tafsilotlarini aniqlash imkonini beradi.

Amaliy jihatdan, sud-tibbiy tekshiruv tibbiyot xodimlariga murda holatini baholash, o'lim sabablarini aniqlash, shikastlanish va jarohatlarni tahlil qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, eksqumatsiya qilingan murdalarni tekshirish orqali ilgari dafn qilingan jasadlar bo'yicha ham xulosalar chiqarish mumkin.

Sud-tibbiy tekshiruv shuningdek ilmiy ahamiyatga ega, chunki murdalarni tizimli o'rganish orqali yangi diagnostik usullar, patologik jarayonlar va o'lim belgilarini aniqlash bo'yicha tajribalar olinadi. Shu tarzda, sud-tibbiy tekshiruv klinik, huquqiy va ilmiy jihatdan muhim vosita bo'lib, amaliyotda yuqori malaka va ehtiyotkorlikni talab qiladi.

Nazorat savollari

1. Murda sud-tibbiy tekshiruvi tushunchasi nima va u qaysi maqsadlarda amalga oshiriladi?
2. Murda tekshiruvida asosiy qoidalarga rioya qilish nima uchun zarur?
3. Murdani laboratoriyaga yoki sud-tibbiy bo'limga tashish qoidalari qanday?
4. Eksqumatsiya tushunchasi nima va qachon qo'llaniladi?
5. Eksqumatsiya qilingan murdalarni tekshirishda qanday maxsus ehtiyotkorlik talab qilinadi?
6. Biologik va kimyoviy namunalar olishning maqsadi nima?
7. Sud-tibbiy tekshiruvning huquqiy va amaliy ahamiyati qanday namoyon bo'ladi?

Test savollari

1. Murda sud-tibbiy tekshiruvining asosiy maqsadi nima?
A. Faqat murdani ko'rish

- B. O‘lim sababini aniqlash va huquqiy xulosalar chiqarish
 - C. Eksperimental tadqiqotlar o‘tkazish
 - D. Faqat dafnni tayyorlash
2. Murdani tashish paytida qaysi qoidalarga rioya qilish zarur?
- A. Faqat tezkorlik
 - B. Holatni o‘zgartirmaslik, hujjatlarni to‘ldirish va gigiyenik sharoitni saqlash
 - C. Faol harakat bilan o‘zgartirish
 - D. Faqat rasmiylashtirish
3. Eksgumatsiya nima?
- A. Murdani tashish
 - B. Ilgari dafn qilingan jasadni qazib chiqarish
 - C. Jasadni muzlatish
 - D. Jasadni tekshirish
4. Eksgumatsiya qilingan murdalarni tekshirishda nimalarga e’tibor beriladi?
- A. Faqat tashqi ko‘rinishga
 - B. Tashqi va ichki holat, morfologik belgilar, shikastlanishlar va namunalar olish
 - C. Faqat suyaklarga
 - D. Faqat kiyim-kechakka
5. Biologik va kimyoviy namunalar olish maqsadi nima?
- A. Laboratoriya tahlili va o‘lim sababini aniqlash
 - B. Jasadni saqlash
 - C. Fotosurat olish
 - D. Faqat sud xulosasi
6. Sud-tibbiy tekshiruvning huquqiy ahamiyati nimada?
- A. Tibbiy xulosalar chiqarish
 - B. Jinoyat ishlarida dalil bo‘lish
 - C. Ilmiy tadqiqotlar
 - D. Eksperimental ishlar
7. Murda sud-tibbiy tekshiruvining amaliy ahamiyati qaysi?
- A. Tana haroratini o‘lchash
 - B. Murda holatini baholash va o‘lim sababini aniqlash
 - C. Faqat kiyim-kechakni tekshirish
 - D. Faqat rasmlar tayyorlash

Vaziyatli masala 1

Vaziyat: Sud-tibbiy bo‘limga yangi murda keltirildi. Jasadga tashqi shikastlanishlar va kiyim holati qayd etildi, hujjatlar to‘liq rasmiylashtirilgan.

Savol:

1. Ushbu murda tekshiruvida qaysi qoidalarga rioya qilinishi kerak?
2. Nima uchun tashqi holatni va hujjatlarni batafsil qayd etish muhim?

Vaziyatli masala 2

Vaziyat: Eksgumatsiya qilingan jasad topildi. Tana qismlari buzilgan, to‘qimalar o‘zgarishga uchragan, suyak va kiyimlar mavjud.

Savol:

1. Ushbu holatda murdani tekshirish qanday usullar bilan amalga oshiriladi?
2. Biologik va kimyoviy namunalarni olish nima uchun zarur?

Interfaol o‘yin 1 – “Sud-tibbiy detektiv”

Qoidalar:

- Talabalar guruhlariga bo‘linadi.
- Har bir guruhga turli murdalar va rasmlar beriladi.
- Guruhlar murdani tekshirish qoidalariga asoslanib, tashqi va ichki belgilarni aniqlaydi.
- Eng tez va to‘g‘ri javob bergan guruh baholanadi.

Ma’qsad: Murda tekshiruv qoidalarini amaliy tarzda o‘rganish, morfologik va huquqiy belgilarning farqini tushunish.

Interfaol o‘yin 2 – “Eksgumatsiya tahlili”

Qoidalar:

- Guruhlar eksgumatsiya qilingan murdani tekshirish jarayonini model asosida bajaradi.
- Har bir guruh tashqi va ichki holat, shikastlanishlar va namunalarni belgilaydi.
- To‘g‘ri va to‘liq tahlil qilgan guruhlar baholanadi.

Ma’qsad: Eksgumatsiya qilingan murdalarni tekshirish ko‘nikmalarini rivojlantirish, sud-tibbiy ekspertiza amaliyotini mustahkamlash.

2.3.O'quv moduliga ajratilgan soat 2	Sud biologiya ekspertizasi bo'limi, xonalari va u yerdagi ishlash tartibi.
---	---

Ma'ruza mashg'ulotini o'qitish texnologik modeli

Vaqt 80 daqiqa	Tinglovchilar soni:10-15ta
O'quv mashg'ulotining shakli va turi	Nazariy mashg'ulot
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ashyoviy dalillarni topish, olish va sud tibbiyoti ekspertizasi uchun jo'natish 2. Qon dog'larini aniqlaydigan tahminiy sinamalar 3. Spermaga shubha qilinuvchi dog'larni topilishi 4. Ashyoviy dalillar sud tibbiyoti ekspertizasining usuli 5. Qonni turlarga aloqadorligini aniqlash
<p>O'quv mashg'uloti maqsadi:</p> <p>1.Ta'limiy : Tinglovchilarga nazariy bilimlarni olish va ularni mustahkamlash Amaliy ko'nikmalarni egallash Egallangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash Deontologik tarbiyaning shakllanishi Amaliyotda axloqiy javobgarlik hissi va aloqalarni tarbiyalash</p> <p>2.Tarbiyaviy maqsadi Mutaxassislikka javobgarlik hissini shakllantirish Insonparvarlik va rahmdillilik hissini shakllantirish O'z bilimlarni kengaytirishga qiziqishni tarbiyalash Amaliyotda extiyotkorlik va e'tiborlilik xissini shakllantirish</p>	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatini natijalari:
<p>Sud biologiya ekspertizasi bo'limi, xonalari va u yerdagi ishlash tartibi. Gistologiya bo'limi (xonasi) laboranti, uning ish joyi va ish bilan ta'minlanishi. Sud biologiya, sud kimyo ekspertizalari va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari,xulosasini tuzish.Tibbiy kriminalistika ekspertiza va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari.Sud-</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Sud biologiya ekspertizasi bo'limi, xonalari va u yerdagi ishlash tartibini • Sud biologiya, sud kimyo ekspertizalari va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari, xulosasini tuzishni • Tibbiy kriminalistika ekspertiza va

gistologik ekspertiza tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash va yakuniy sud tibbiy xulosani tuzish. Sud- gistologik preparatlarga nisbatan qo'yilgan talablar. Tajriba hayvonlarini o'ldirish usullari. Gistologik preparatlar uchun preparatlar olish, tekshirish. Preparatni (qorindan, ichakdan, me'dadan, siydik pufagidan, ilikdan) olish qoidalari.	tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari <ul style="list-style-type: none"> • Sud- gistologik ekspertiza tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash va yakuniy sud tibbiy xulosani tuzishni • Sud- gistologik preparatlarga nisbatan qo'yilgan talablar • Tajriba hayvonlarini o'ldirish usullarini.
O'qitish metodlari	“charxpalak” “Mozaika “ usullari bilan ishlash
O'quv faoliyatini tashkil etish	Jamoaviy va guruxlarda ishlash ,yakka tartibli
O'qitish vositalari	Doska ,videofilmlar, chizma,nazorat varoqlari,matnlar
Qayta aloqaning usul va vazifalari	Og'zaki so'rov, tezkor so'rovyozma so'rov test, misol,va mashqlar bajarilgan o'quv topshiriqlarini baxolash

Mashg'ulot uchun talab etiladigan vaqti 80 minut

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
1-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish 10 daqiqa	<p style="text-align: center;">Tashkiliy qism</p> <p>1 O'qituvchi sinfga kirib tinglovchilarning o'quv bo'limi tomonidan berilgan ro'yxat asosida tinglovchilar davomatini darsga tayyorligini tekshiradi, ichki tartib qoidalariga rioya qilishni tasdiqlovchi tilxat oladi yangiliklar eshitiladi va aytiladi.</p> <p>2.O'quv mashg'ulotining mavzusi, maksadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi</p> <p>3.Dars davomida tinglovchilarni faollashtirish uchun qo'llaniladigan usullarni aytib o'yin qoidalirini tushintiradi.</p>	Javob beradilar, tinglaydilar,yozib oladilar
2-boskich. Amaliy qism 65 daqiqa	1.Tinglovchilarning bazaviy bilimlarini tekshirish maqsadida	Tinglovchilar bilimlarini eslab,

<p>1.O‘tgan mavzu bo‘yicha tinglovchilar bilimini tekshirish va baxolash 20-25 daq 2.Yangi mavzuni to‘liq bayon etish 30-40. 3.O‘qitishning noan’anaviy usullarini qo‘llagan xolda tinglovchilar bilimini mustaxkamlash</p>	<p>ulardan kirish testini olish. 2.Yangi mavzu mazmunini o‘qituvchi tomonidan “Ma’ruza o‘qish” usulida tushuntiriladi. Tinglovchilarga “aqliy xujum” tarzida mavzu mustahkamlanadi.</p>	<p>test savollarigi javob beradilar. Savollarga aktiv javob beradilar. Yangi mavzu bayonini yozib oladilar. Tushinmagan joylarini savol tariqasida yo‘llab javob oladilar”Mozaika” sxemasi bo‘yicha tinglovchilar tomonidan to‘ldiriladi</p>
<p>3-bosqich Yakuniy 5 daqiqa</p>	<p>Dars xulosalanib, aktiv qatnashgan tinglovchilar rag‘batlantirilib, baxolar e’lon qilinadi . Uyga vazifa: Sud biologiya ekspertizasi bo‘limi, xonalari va u yerdagi ishlash tartibi mavzuni o‘qib kelish. Tavsiya etiladigan adabiyotlar: 12. “Sud ekspertizasi”, A.SH.Baratov, R.K. Abdullayev, B.X.Xamidov Toshkent – 2025 y.</p>	<p>Tinglaydilar, uyga vazifani belgilab oladilar</p>

Mavzu: Sud biologiya ekspertizasi bo‘limi, xonalari va u yerdagi ishlash tartibi.

Reja

- 1. Ashyoviy dalillarni topish, olish va sud tibbiyoti ekspertnzasi uchun jo‘natish**
- 2. Qon dog‘larini aniqlaydigan tahminiy sinamalar**
- 3. Spermaga shubha qilinuvchi dog‘larni topilishi**
- 4. Ashyoviy dalillar sud tibbiyoti ekspertizasining usuli**
- 5. Qonni turlarga aloqadorligini aniqlash**

Ashyoviy dalillarni topish, olish va sud tibbiyoti ekspertizasi uchun jo'natish

Ashyoviy dalillar yoki sodir bo'lgan holat bilan bog'liq ishning holatini ochishga yordamlashuvchi predmetlar jinoiy ish jarayonida isbotlash manba'laridan biri hisoblanadi. Ashyoviy dalillarning ta'rifi O'zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksining 203 modsadida ko'rsatilgan. Ashyoviy dalillar — jinoiy asbobi hisoblangan predmetlar yoki ulardagi izlar, ayblanuvchi harakatidagi jinoiy ob'ektlar, shuningdek jinoiy yo'l bilan topilgan pul va qimmatbaho buyumlar hamda jinoyatni topish vositasi hisoblangan barcha boshqa predmetlar hisoblanilib, bo'lib o'tgan ishning holatini belgilovchi, javobgar shahsni aniqlovchi yoki javobgarlikni rad qiluvchi, yoki uni aybini yengillatuvchi vositalardir. Ko'pchilik hollarda ashoviy dalillar tergov va sud organlari uchun faqat mahsus tekshiruvdan keyin muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday tekshiruvlar juda turly-tuman harakterga ega bo'lib, uning uchun har hil mutahassislar jalb qilinadi. Ashyoviy dalillar bilan ko'pincha sud tibbiyoti ekspertlari, ekspert-kriminalistlar va sud kimyogarlari shug'ullanadilar. Sud tibbiyoti ekspertlari, odatda biologik harakterdagi ob'ektlarni tekshiradilar. Ko'pincha qon va uning izlari, keyin sperma, sochlar, kam hollarda boshqa ob'ektlar, jumladan organ va to'qimalarning bo'lakchalari, so'lak izlari, siydik va boshqa ajralmalar aniqlaniladi. Ashyoviy dalillarning sud tibbiyoti ekspertizasi mahsus tayyorgarlikdan o'tgan ekspertlar tomonidan sud tibbiyoti byurosining sud biologik laboratoriyasida amalga oshiriladi. Murakkab va qaytalama ekspertizalar Respublika sud tibbiyoti ekspertizasi byurosida o'tkaziladi. Shtatsiz vrach-expertlar ashoviy dalillarni ekspertizasini o'tkazishga jalb qilinmasa-da barcha vrachlar bunday ekspertiza to'g'risida, hususan sud tibbiyoti laboratoriyasi qanday savollarni yechishi zarurligi, buni yechish uchun sud tibbiyoti qanday imkoniyatlarga egaligini bilishlari kerak. Ashyoviy dalillarni topish Shubha tug'ilgan qon izlarini topilishi. Qon izlari jinoyatni qidirishda muhim ahamiyatga egadir. Ularni jinoyatchining kiyimida, jabrlanuvchida, jinoyat sodir bo'lgan joyidagi har hil predmetlarda yoki murdada, jarohatlanish yetkazilgan qurolida va predmetlarda topish mumkin. Toza qon tiniq-qizil tusli bo'lib vaqt o'tishi bilan qon oksigemoglobini metgemoglobinga aylanib dog' hiralashadi va qo'ng'ir rangli bo'lib qoladi. Eski qon dog'lari ko'pincha kulrang tusga kirib, chiriganda esa sulfmetgemoglobin hosil bo'lganligi uchun yashil tusli bo'ladi. Ifloslangan yoki zanglagan hira bo'yoqli predmetlar, shuningdek. pol yoriqlarida, mebellar, parketli pol va plintus tagida, cho'ntaklar, kiyim burmalari va boshqa joylarda qon dog'lari qiyinchilik bilan topiladi. Jinoyatda shubhalanuvchining qo'li sinchiklab ko'zdan kechiriladi va tirnog'ni tagidan narsalar olinadi. Qonga shubha tug'diruvchi izlar topilganda kunduzgi yoki yahshi sun'iy yorug'likda lupada tekshirib ko'rish tavsiya etiladi. Ba'zan qon dog'i yonboshidan yoritilganda yahshi ko'rinadi. qonni izini aniqlash ashoviy dalillar ekspertizasining eng ko'p uchraydigan turi bo'lib, ekspertizaning 80 foizini tashkil qiladi. Bu ko'pincha muhim jinoyatlarni ochishda, hususan odam o'ldirilganda, zo'rlab nafsiga tegishda, odam tanasiga tan jarohatlari etkazilganligini aniqlashda katta ahamiyatga egadir.

Qon dog'larina aniqlaydigan tahminiy sinamalar Bunga quyidagilar qiradi:

1. Vodorod piroksidinyang 3 foizli eritmasi bilan bo'laditan reaksiya. Bunda arap dog'da qon bo'lsa, qonning tarkibida katalaza va peroksidaza fermentlari bo'lganligi uchun vodorod peroksidi suv va kislorodga parchalanib havo pufakchasini hosil qiladi. Bu dog'da qon borligidan darak beradi.

2. Benzidin sinamasn. Dog'da qon bor deb shubha qilingan joyga benzidinning to'yingan eritmasidan va vodorod peroksidining 3-foizli eritmasidan tomiziladi. Bunda vodorod peroksididan kislorod ajralib chiqib benzidinni oksidlaydi va natijada ob'ekt ko'k rangga bo'yaladi.

3. Ultrabinafsha nuri yordamida dog'da qon bor deb tahmin qilinganda qon izi shulalanish bermaydi va bu hira tarqalgan dog' sifatida ko'rinadi, atrofdagi to'qima esa shallaniladi. Barcha tahminiy sinamalar qon uchun mahsus hisoblanmaydi, chunki boshqa modsalar ham musbat reaksiya berishi mumkin, masalan o'simliklar, mevalar, achitqilar, yerqalampir shiralarida ham katalazava peroksidaza fermentlari bo'ladi. Shuning uchun ham bunday sinamalarning musbat natijalari faqat dog'da qon borligiga shubha qilishga, ammo buni tasdiqlashga asos bo'la olmaydi. Vodorod peroksidi sinamasi kam sezuvchan bo'lib, ko'pincha unda eski dog'larning natijalarini manfiyligi kuzatiladi. Benzidin sinamasi esa ancha sezuvchan, shuning uchun ham faqat qon kuchli yemirilganda manfiy natija berishi mumkin. Tahminiy sinamalarning manfiy natijalari keyinchalik laboratoriyada dog'da qon borligiga shubha tug'ilganda tekshirishni rad qilishga asos bo'la olmaydi. Dog'da qon borligi aniqlanilgach, laboratoriyaga ob'ekt quritilgan holda jo'natiladi, chunki ho'l materiachda qon tezroq chiriydi. Ashyoviy dalillarni jo'natishda qon dog'lari bo'lgan ob'ekt yahshilab shikastlanmaydigan qilib o'raladi. Yuborilayotgan material o'rami tashqaridan yelimgangan tamg'a bilan yahshilab tamg'alanadi va sud tibbiyoti ekspertizasi biologik laboratoriyasiga pochta orqali jo'natiladi yoki tergovchining o'zi eltib beradi. Buning uchun mahsus hat tuzilib unda kimga, nima va qanday maqsad uchun yuborilayotganligi ko'rsatiladi. Bundan tashqari, tergovchining qarori, unda shpning holati, yuborilayotgan predmetlar nomi va hal qilinishi kerakli savollar, hamda ashvoviy dalillarni ko'zdan kechirish bayoni ilovailinadi.

Spermaga shubha qilinuvchi dog'larni topilishi. Jinsiy jinoyatni qidirishda sperma izlarini topilishi muhim ahamiyatga egadir. Ular jabrlanuvchining kiyimi va tanasida, voqea sodir bo'lgan joydagi har hil predmetlarda, shuningdek ayblanuvchining kiyimlari va tanasida aniqlanilishi mumkin. Spermaga shubhali dog' odsiy ko'zdan kechirishda va lupa orqali ko'zga tashlanadi. Shimiluvchi to'qimalarda sperma dog'lari noto'g'ri shaklsa egri-bugri ko'rinshssa bo'lib, krahmal qatgiqligini eslatadi. Qora to'qimada oqimtir tusli, sochida kulrang sarg'ish yoki qo'ng'ir shaklda ko'rinadi. Ba'zan dog'ning yuzasida kulrang-oqish qoplama aniqlaniladi. Shimiladitan to'qima va predmetlarda sperma izlari kulrang-oqish rangli yaltiroq qoplama shaklida topiladi. Spermaga shubha qilingan izlarni izlashda laboratoriyadan tashqarida hech bir tahminiy tekshirish o'tkazilmaydi. Shuning uchun ham laboratoriyaga sperma izlari bo'lishi mumkin bo'lgan barcha predmetlar jo'natiladi.

Sochga tahmin qilingan ob'ektlarning topilshdi. Ko'pchilik hollarda odam o'ldirish, o'g'irlik, avtomobil halokatlari paytidagi jinoiy qidiruv ishlarida sochlarni aniqlash masalasi turadi. Ko'pchilik hollarda sochni topishda uncha qiyinchilik tug'ilmaydi, biroq buning uchun katta eh'iyotkorlik va aniq bir maqsadga yo'naltirilganlik talab qilinadi. Sochni izlash uchun yahshi yorug'lik zarur. Barcha shubhali ob'ektlar barmoqlar yoki rezina qoplangan pinset yordamida olinadi va qog'ozli paketlarga solinadi. Har hil joyda topilgan sochlar, albatta, har hil paketlarga joylashtirilib ularning ustiga yoziladi hamda uni qaerdan olinganligi ko'rsatiladi. Har bir joydan ko'proq soch yig'ilgani ma'qul.

Boshqa biologik ob'ektlarni topilnshi. Organ va to'qimalarning bo'lakchalari va zarrachalari ko'pincha transport vositalari, jarohatlovchi asboblar, ayblanuvchi tirnog'ining tagidan topiladi. Ba'zan aviatsiya halokatlari vaqgidagi murda qoldiqlari tekshiruv ob'ektlari hisoblanadi.

So'lak dog'lari. Ekspertizaning ob'ekti hisoblangan so'lak dog'lari ko'pchilik hollarda sigareta qoldiqlari, sochiq, qo'l rumolchasi va boshqa predmetlarda jabrlanuvchi og'zini jinoyatchi tomonidan yopilishi natijasida topiladi. Ba'zan laboratoriyaga so'lakni izi qolishi mumkin bo'lgan konvertlar va pochta markalari ham jo'natiladi.

Siydik va axlat tuzlari. Bular jabrlanuvchi va ayblanuvchining kiyimlarida jinsiy jinoyatga shubha tug'ilganda ba'zan aniqlaniladi. Ter dog'lari tergov amaliyotida uncha katta ahamiyatga ega emas, ammo bu dog'lardagi antigenlar guruhiga qarab ustki va oyoq kiyimlarini qaysi shahsga aloqadorligi to'g'risida fikr yuritish mumkin. Kamdan kam hollarda ekbpertiza uchun **mekoviya, pishloqsimon**

massa, yuldosh oldi suyo'qligi, qin ahralmalari, sut, og'iz suti izlari bor predmetlar jo'natiladi. Bu ob'ektlar bola o'ldirish, jinoiy abort va boshqa jinoyatlardekshiriladi.

Ashyovny dalillarni olish va ekspertiza uchun jo'natish

Qon izlari, ajralmalar va boshqa biologik ob'ektlar topilganda, kerakli hujjatda qayd qilinganda, to'g'ri olinganda, ekspertizaga yuborilganda va yetarli darahada tekshirilganda ashyoviydalillar hisoblanadi. Ashyoviy dalillarni olishdan oldin sinchiklab ko'zdan kechiriladi, suratga olinadi va shematik chiziladi. Ularning to'liq yozilishi ko'zdan kechirish yoki tekishrish bayonida ko'rsatiladi. Predmetning qaerdan topilganligi, uning nomi material bilan birgalikda, shakli, o'lchami, rangi va boshqa hususiyatlari, shubhali izlarning aniq joylashuvi, ularning harakteri, rangi, shakli, o'lchamlari, chetlarining hususiyatlari, shilinish darajasi va materialning qattiqlashuvi, yuzasida po'stloq qavati va qoplamalar borligi to'liq o'rganiladi. Agar imkoniyati bo'lsa, shubhali izlar bo'lgan predmetlar tekshirish uchun butunligicha yuborilgani ma'qul (kiyimlari, ichkikiyimi, qurol va boshqalar). Bunday ob'ektlarni laboratoriyada

ko'zdan kechirishda oldin ko'rinmagan izlarni ham topish mumkin. Bundan tashqari, umuman predmetda izlar hosil bo'lish mehanizmi haqidagi savollar ham yechiladi. Agar laboratoriyaga katta predmetni olib kelish imkoniyati bo'lmasa, uning qismlari tekshirish uchun mo'ljallangan izlar bilan birgajo'natiladi. Agar predmet qismlarini olish imkoniyati bo'lmasa, izlar qirib olinadi yoki yuvindi yuboriladi. Bunda dog' bo'lmagan joydan ham nazorat uchun qirindi yoki yuvindi olinishi zarur. Dog'dan qirindi skalpel yoki o'tkir pichoq yordamida olinganda dog'i bo'lgan predmet kamroq qirilgani ma'kul. Uncha katta bo'lmagan yuvilgan nam marli bo'lakchasi yordamidagi yuvindi uy haroratida quyosh nurlari ta'sirisiz quritiladi. Kontrol tekshirish uchun toza to'qima bo'lakchasidan ham jo'natiladi. Erda topilgan qon, sperma va boshqa ajralmalarining izlarini olishda laboratoriya tekshirishi uchun dog' bo'lmagan toza tuproqdan jo'natishi ham zarur. Agar qorda qon izi topilganda huddi shu yerdan va atrofidagi toza qordan bir hil miqsorda 2 ta tarelkaga joylashtiriladi. Ularning tubida 4 qavatli marli bo'ladi. Uy haroratida qor erigach, marli quritiladi va ekspertizaga jo'natiladi. Laboratoriyaga jo'natiluvchi barcha predmetlar quruq holatda bo'lishi kerak. Kerakli paytlarda ularni uy haroratida quritiladi, chunki nam predmetlarda qon va ajralmalar tez chiriydi. Bu o'z navbatida sud tibbiyoti ekspertizasi o'tkazishni og'irlashtiradi, ba'zan esa buni umuman o'tkazib bo'lmaydi. Ashyoviy dalillarni shunday o'rash kerakki, undagi izlar tashilish vaqtida zararlanmasin. Ayniqsa, so'rilmaydigan predmetlarda po'stloq shaklidagi qon izlarini ehgiyotkorlik bilan saqlanishi zarur. Yumshoq predmetlarda bunday izlar toza oq qog'oz yoki to'qima bilan yopiladi. Qatgiq predmetlar yashikka shunday berkitiladiki, bunda izlar yashikni devoriga tegmasligikerak. O'ramning tashqi qavatiga tergovchi surg'uchli tamg'a bosadi va natijada o'ramni ochish imkoniyati bo'lmaydi. Ashyoviy dalillarni laboratoriyaga tergovchi o'z qo'li bilan olib

keladi yoki pochta orkali jo'natadi.

Namunaolish

Tergovchi ekspertni oldiga dog'da qonni guruhlariga aloqadorligini aniqlash to'g'risidagi savolni qo'yishda bir vaqtning o'zida ashyoviy dalillar bilan birgalikda shu miira aloqador kishining qonidan nusxa ham yuborishi zarur, chunki uning qoni ham laboratoriyaga yuboriluvchi predmetlarga ham tushishi mumkin. qonning nushasi alohida shahsning qoni ashyoviy dalil sifatida bo'lish mumkin yoki mumkin emasligini solishtirish va hulosa chiqarishda muhimdir. Ashyoviy dalil sifatida ekspert tekshirishi uchun namuna olish O'zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksining 205 moddasida ko'rsatilgan.

Qonning namunasi tergovchi ishtirokida sud tibbiyoti eksperti tomonidan laboratoriyada yoki boshqa vrachlar yordamida poliklinikaning muolaja bo'limida olinadi. Ohirgi holatda qonni olingani to'g'risida bayon tuziladi va unga vrach, hamshira hamda tergovchi imzo chekadi. Qonni barmog'idan yoki bilak bo'g'imi venasidan 2-3 ml miqdorida olyanadi. Agar qonni laboratoriyaga jo'natish muddati 1-2 sutkadan oshmasa (yilning issiq bo'lmagan faslida), bunda qonni penitsillin flakonida suyo'q holatda ustini rezinali probka bilan zich yopiltan holda jo'natiladi va qonni olingan vaqgi, qon olingan kishini familiyasi, ismi, sharifi ko'rsatiladi.

Qonni ancha kech yuborilayotganda u tahminan tarelkada yoki Petri kosachasida quritiladi. Bunda ularning tagiga 4 qavatli marli solinadi. Quritish uy haroratida amalga oshirilib, unga hashoratlar yaqinlashmasligi zarur. Qon qurigach, marli konvertga joylashtirilib unda qonni olingan vaqgi, kimdan olinganligi yoziladi. Boshqa konvertga huddi shu marlining toza joyidan nazorat tekshiruvi uchun joylashtiriladi. Qonni namunasi, ayniqsa suyo'q holdagi ashyoviy dalillarni alohida o'ralishi tavsiya etiladi. Murdadan qonni namunasi sud tibbiyoti eksperti murdani kesib ko'rish laytida yuragining bo'shlig'i yoki katga qon tomirlaridan oladi. Tana bo'shliqlarida yig'ilgan qonni olish taqiqlanadi.

Sperma va odam boshqa ajralmalarining izlari borligiga shubha bo'lgan ashyoviy dalillarni sud tibbiyoti laboratoriyasiga jo'natishda tergovchi ekspertning ihtiyoriga qon namunasi taigqari barcha ishga aloqador shahslarning so'lagidan ham namuna taqsim qiladi. Bunday namunalar bu kishilar ajralmalarining izlari bo'lishi yoki bo'lmasligi to'g'risidagi savolni yechishda ahamiyati kattadir. Jinsiy jinoyatlar vaqgida shubhalanuvchi qoni va so'lagidan tashqari huddi shunday namuyaani jabrlanuvchidan ham olinishi zarur, chunki ashyoviy dalillarda sperma dog'lari, qon va qinning boshqa ajralmalari aralashgan bo'lishi mumkin.

So'lagi og'zini chayqalgandan keyin probirkaga 2-3 ml yig'iladi. Sentrifugadan o'tkazilgach, probirkaning ustidagi suyo'qlik marliga quyiladi va u uy haroratida quritiladi. Suyo'q so'lakni haggoo muzlatgichda saqlash mumkin emas, chunki u antigen guruhini yemirilishga olib keladi. So'lakni namunasi sud tibbiyoti laboratoriyasida to'g'ridan to'g'ri olingani ma'qul. Ayrim hollarda ekspert uchun shubhalanuvchi shahs spermasi nushasi talab qilinadi. Sperma poliklinika yoki kasalhona urologik kabineti sharoitida prostata bezini paylashtirish orqali olinishi mumkin. Voqea sodir bo'lgan joyda topilgan sochni o'hshashligi to'g'risidagi savolni yechish zaruriyati tug'ilganda shubhalanuvchi shahsdan sochni namunasi olinadi. Solshptirish uchun sochni ishni holatiga qarab, boshidan yoki tanasini boshqa qismidan olinadi, chunki tananing bir yoki shu joyi sochlari faqat solishtirilishi muhimdir. Boshidan sochlari 5 joyidan (iloji bo'lsa terisiga yaqin): peshona, tepa, engsa, o'ng va chap chekkasidan qaychi bilan kesiladi. Har bir qismdan 15-20 donadan soch tutami kesilib alohida paket yoki konvertga joylashtirilib, kerakli yozuv bilan belgilanadi.

Bir kishidan olingan soch paketlari birgaligisa o'ralib, yoziladi va surg'uch yordamida tamg'alangach laboratoriyaga jo'natiladi.

Ashyoviy dalillar sud tibbiyoti ekspertizasining usuli

Sud tibbiyoti laboratoriyasida avvalo ashyoviy dalillar va ularning namunalari bilan birga yuborilgan hujjatlar o'rganiladi. Ekspert laboratoriyaning boshqa ikkita hodimi ishtirokida qarorda va kuzatuvchi yo'llanmada ko'rsatilgan barcha predmetlar hamda ob'ektlarni borligiga ishonch hosil qilishi kerak. Keyin ekspert kerakli tekshirish o'tkazadi. Olingan ma'lumotlar haqida o'zining ishchi jurnaliga yozib shu asosda ekspert hulosasini tuzadi. Tekshiriluvchi ob'ektlarni tejab sarflash tavsiya etiladi, chunki ular barcha tekshirishlar uchungina emas, balki ularning bir qismi qayta ekspertiza uchun ham yetarli bo'lishi kerak.

Barcha tekshiruv ishlari o'tkazilgandan keyin olingan natijalarni baholab ashyoviy dalillarni tekshirish haqidagi sud tibbiyoti ekspertisasi hulosasi tuziladi. Hulosa kirish qismi, ishning holati haqidagi ma'lumotlar, o'ramani yozilishi, tekshiruv davomida ashyoviy dalillar hamda namunalarni izohlash, olingan natijalar va savollarga javoblardan iborat. Ekspert hulosasi ashyoviy dalillar bilan birgalikda tergovchiga jo'natiladi. Sud tibbiyoti laboratoriyasiga ayrim ob'ektlar to'g'ridan to'g'ri sud tibbiyoti eksperti bilan birgalikda yuboriladi. Bular jabrlanuvchini ko'zdan kechirishda qinidan olingan surtmalar va tamponlar yoki, guruhlariga aloqadorligini aniqlash uchun murdadan olingan qonlardir. Bunday hollarda "Sud tibbiyoti tekshiruv akti tuziladi va uning natijalari ekspertiza vaqgida tuziladigan asosiy ekspert hujjatiga qo'shiladi.

Dog'da qon borligini ko'rsatuvchi tasdiqlovchi usullar Eritrotsitlarning tarkibiy qismi gemoglobin hisoblanadi. Shuning uchun ham dog'da gemoglobin bo'lsa bu qon borligini tasdiqlovchi belgi hisoblanadi. Spektral tekshirish gemoglobin va ularning hosilalari eritmalarini ma'lum uzunlikdagi yorug'lik to'lqinlarini yutish yoki yo'lsimon yutilish spektrlari hosil qilishiga asoslangan. Spektrning harakterli hususiyati (yutilish yo'li miqsori va joylashuvi) har bir gemoglobinning hosilasi (gematohromagen, gematoporforin) uchun doimiy va spetsifik bo'lishidir. Qonni erigan tiniq suyo'q holatda bo'lishi odatda oksigemoglobindan darak beradi va bu spektroskop yordamida to'g'ridan to'g'ri ko'rinadi. Mikrospektroskop yordamida ancha kichkina dog'larda ham qon borligi aniqlaniladi. Bunday tekshirishda qonga ma'lum reaktiv bilan ta'sir qilganda gemoglobinning hosilasi gemohromagen yoki gematolorfirin borligi aniqlaniladi. Mikrospektroskop tuzilmasi yordamida tekshiriluvchi dog' spektrini nazorat spektri bilan solishtirish imkoniyati to'g'iladi. Tekshiriluvchi va nazorat spektrlarini aniq to'g'ri kelishi tekshiriluvchi dog'da qon borligini tasdiqlaydi. Qon dog'idagi gemoglobinni hromatografiya usulida ham aniqlaniladi. Hromatografik tahlil fiziko-kimyoviy usul bo'lib, bunda sorbent orqali tok o'tganda rangli reaksiya kuzatiladi. Hususan, silufal plastinkasida benzidin reaksiyasi yordamida gemoglobin aniqlaniladi. Hromatografiya usulida tekshirilganda tekshiriluvchi materialni tejab sarflanish imkoniyati tug'iladi. Dog'da qon borligini aniqlash uchun mikrokrustallik reaksiyani qo'llash mumkin. Bu ayrim gemoglobin hosilalarini kristallar hosil qilish hossalariiga asoslangan. Mikrokrustallik reaksiyalar kam sezuvchan bo'lganligi uchun hozirgi davrda laboratoriya sharoitida qo'llanilmaydi. Ko'zga tashlanmaydigan qon izlarini qidirishda laboratoriya sharoitida gematoporfirinni aniqlash uchun flyuoressensiya mikroskopidan foydalaniladi. Ma'lumki, gemoglobinning hosilasi

gematoporfirin ultrabinafsha nurlari yordamida tinik to'q sariqqizil shulalanish hususiyatiga ega.. Bu usul sodsa va katta sezuvchanlik hossasini namoyon qiladi. Gematoporfirinni shulalanishini oddiy ko'z bilan kuzatish qon borligini isbotlash uchun asos bo'la olmaydi. Shunga qaramasdan gematoporfirinning shulalanish spektrini olinishi, agar odatdagi mikrospektral tekshirishda gemohromagen va gematoporfirinni yutilish spektrlarini olishni imkoniyatibo'lmasa, dog'da qon borligini

isbotlash uchun asos bo'lishi mumkin. Qonni chuqur yemirilishida, masalan tekstil to'qimalari kuyib ko'mirga aylanganda qon borligi emission spektral tahlil usuli yordamida qondagi qator kimyoviy elementlarga qarab aniqlaniladi (Vasilev M.A., 1965).

Qonni turlarga aloqadorligini aniqlash. Ko'pchilik hollarda dog'da qon borligi bunday qon izlarini jinoyatga aloqadorlik to'g'risidagi masalani yecha olmaydi. Ko'pincha kiyimida qon izlari topilgan odam bu qonni hayvonga aloqadorligi haqida ran yuritadi. Qonni odamga yoki hayvonga taalluqli ekanligini aniqlashga

qadimgi vaqglardan beri qiziqib kelingan. Buning uchun eritrotsitlarning kaggaligi o'lchandi, gemoglobin kristallari shakli o'rganildi, qonni ishqorli denaturatsiyaga uchrash darajasi farqidan foydalanishga harakat qilindi va boshqalar. Biroq barcha bu usullar odatda ishonchsiz bo'lib, amaliyotga kiritilmadi.

Faqat 1899 yili

F.Ya.Chistovich tomonidan antitelaning spetsifikli turi ochilgandan keyin sud tibbiyotida qonning turlarga aloqadorligi to'g'risidagi aniq va nisbatan murakkab bo'lmagan usul pretsipitatsiya reaksiyasi paydo bo'ldi. Nemis mikrobiologi Ulengut 1902 yili spetsifyus antitelani odamga aloqadorligini aniqladi.

Shuning uchunhambu reaksiyani Chistovich-Ulengut reaksiyasi deyiladi.

Odam oqsilini pretsipitatsiyaga uchratuvchi zardob topilgandan so'ng tekshiriluvchi dog'da odam qoni borligini aniqlash imkoniyati yaratildi.

Hayvon qonini pretsipitatsiyaga uchratuvchi zardob yordamida

qonni qaysi hayvonga aloqadorligini bilish mumkinligi topildi. Biroq pretsipitatsiya reaksiyasining o'ziga hosligi nisbiydir. Bir biriga o'hshash hayvonlar o'hshash reaksiya (masalan, yirik va mayda shohlilar) berishi mumkin. Biroq, bu holat uncha katta ahamiyatga ega bo'lmay, bu usulni amaliy ahamiyatini kamaytirmaydi.

Bundan tashqari, mahsus usullar ham bo'lib, bular filogenetik yaqyn hayvonlar qonini farqlashda muhim o'rin egallaydi. Bularga

pretsipitatsiya solishtirish reaksiyasi, pretsipitatsiya tormozlanish reaksiyasi va immunoelktroforez kiradi (Charnny V.I., 1964; Suleymanova G.M., 1982).

Pretsigshtatsiyaga uchratuvchi zardob quyonlarni odam yoki hayvon zardobi bilan immunlash yo'li bilan tayyorlanadi. Qaytadan immunlash (revaksinatsiya) usuli yahshi natija beradi. Bu usulni 1911 yili M.I.Rayskiy taklif qilgan. Hozirgi davrda ekspertiza amaliyotida suyo'q

muhitdagi pretsitp-ggatsiya reaksiyasi variantlaridan biri kolsepretsipitatsiya keng qo'llaniladi. Bunda qon dog'i ekstrakti (antigen) va pretsiggatatsiyaga uchratuvchi zardob (antitela) bir

birini ustiga joylashib ular

chegarasida pretsipitatsiya \alkasi paydo bo'ladi. Ko'pincha pretsipitatsiya reaksiya qo'llaniladi, chunki u yo'qori spetsifiklik hususiyatiga ega bo'lib, loyqa ekstraktlar va ifloslangan dog'larni ham tekshirish imkoniyatini beradi hamda natijalarni ob'ektiv qayd qilishda ko'maklashadi (119-rasm). Uning kamchiliklaridan

biri biroz kam sezuvchanligi va kuzatish natijalari muddatining davomlilikidir. Bu kamchiliklar qarshi immunoelktroforez (elektropretsipitatsiya) usulini qo'llanish

orqali osongina hal qilinadi. Bu usulning mohiyati doimiy elektr toki ta'sirida bir biriga qarama-qarshi keluvchi antigen va antitelalar harakati bilan baholanadi. Bu usul pretsipitatsiya reaksiyasining barcha

ustunliklari qo'pshlishi tufayli katta sezuvchanlikka ega bo'lib, uni o'tkazish uchun 20-60 daqiqa vaqt ketadi.

Agarda pretsipitatsiya reaksiyasya. Markaziy chuqurchada — odam oqsilivi pretsilitatsiyaga uchratuvchn zardob. Periferik chuqurchada — qon dog'idan qirqib olivgan joy va dog' saqlovchv predmetni toza joyi (nazorat maydovi).

Qon dog'i bo'lgaya joydan kesib olnngan joydagv musbat vatija.

Qonni turlarga aloqadorligini aniqlashda bundan tashqari boshqa immun reaksiyalari (komplement

bog'lanish, passiv agglyutsinatsiya, anafilaksiya va boshqalar) taklif qilingan, ammo ular sud tibbiyoti amaliyotida odatda qo'llanilmaydi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. Patologik anatomiya xizmatini vazifalariga nimalar kiradi ?
2. Patologik anatomiya rivojlanishi necha davirga bo'linadi?
3. Sud tibbiyot fanining tarixi.
4. Sud tibbiyoti fani, vazifalari va ahamiyati.

Interaktiv usullar

“Aqliy hujum” usuli. Bu usul orqali shaxsni erkin shakllantirish mumkin. Jarayonni boshlashdan avval gurux talabalariga savol beriladi va bir necha daqiqa ichida shu savolga oid, har bir o'quvchi o'zining fikrini bayon etishi kerak.

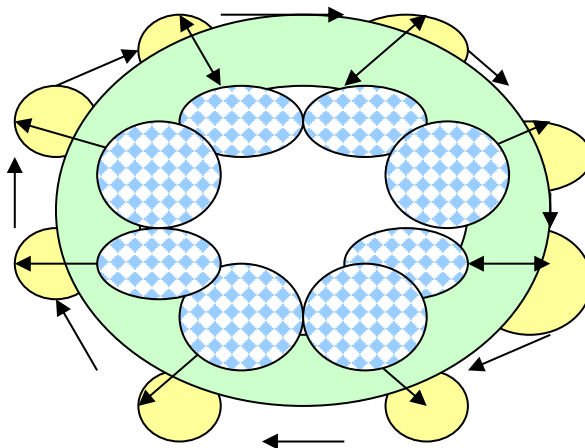
- Bu javob yoki fikr o'rinli yoki noo'rin bo'lishi mumkin, ammo, o'qituvchi ham qolgan o'quvchilar ham javob bergan o'quvchiga tanbeh bermaydilar.
- O'qituvchining yordamchisi doskaga yoki flep kartaga har bir o'quvchining javobini yozib boradi. Har bir o'quvchi uning berayotgan javobini tinglamoqlari lozim.
- Qanchalik ko'p fikr bildirilsa, natija shuncha yaxshi bo'ladi.
- Bu usulda dars o'tilganda qisqa vaqt ichida har xil variantdagi javoblar va shu mavzuga oid o'quvchilarning mulohazalarini to'plash imkoniyatiga ega bo'lamiz.
- Har qanday javoblar usul so'ngida muhokama qilinadi.

Mozaika” - ish o‘yinini o‘tkazish usuli.

Bunda tinglovchilar guruh-larga bo'linadilar. Mavzuga oid rasmlar konvertga joylashtiriladi. Har bir guruhdan tinglovchi konvert tanlab, ichidagi rasmlarni ma'lum vaqt ichida to'g'ri joylashtirib berishlari shart.

So'ngra o'qituvchi to'g'ri javobni doskada ko'rsatadi. Birinchi va to'g'ri javob bergan guruh baholandi.

Charxpalak metodi- tinglovchilarga o'tilgan mavzu bo'yicha bilimlarini mustahkamlash yoki tekshirish, hamda bir-birini baholash imkoniyatini beruvchi metoddir.

“Chaxpalak” usulini o‘tkazish uchun-o‘quv xonasidagi stollar doira ko‘rinishida joylashtiriladi.Stollarning ichki va tashqi tomoniga bittadan stul joylashtiriladi.

Tinglovchilar ikki guruhga bo‘linib,”mehmon” va “mezbon” sifatida stolning ichki va tashqi tomoniga joylashadilar.

“Mexmon”lar stolning ichki tomoniga o‘tirib,savollarga javob beradilar.Ularga o‘quv qaydnomalari topshiriladi.

Ular o‘zlaring ism va shariflarini yozib,javob baholarini qo‘ydirib boradilar.Soat strelkasi bo‘yicha siljiydilar.Xar bir mezbonning savoliga javob beradilar.

Javob baholari jamlanib,umumiy baho chiqariladi.

Keyin ”mehmon” va “mezbon”lar almashinadilar.

O‘qituvchi “Charxpalak usulinig to‘g‘ri olib borilishini nazorat qiladi,kamchiliklarni to‘ldirib boadi.

VAZIYATLI MASALALAR

1. Fuqaro A., mehmonda bo‘lgan vaqtda o‘zini yomon his qila boshladi, harorati ko‘tarilib, hansirash yuzaga keldi. Chaqirilgan tez tibbiy yordam vrachi ikki tomonlama krupoz pnevmoniya diagnozini qo‘ygan. Ahvolining og‘irligiga qaramay vrach bemorni shaharda doimiy ro‘yxatdan o‘tmaganligi vaji bilan shifoxonaga yotqizishdan bosh tortdi. Bir necha soatdan so‘ng bemor vafot etdi.

A. Ushbu holat qanday baholanadi?

- a) jinoyat
- b) qilmish
- v) hech qanday nuqsonga yo‘l qo‘yilmagan.

B. Ushbu holat O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida qaysi modda bilan belgilangan?

- a) 116- modda
- b) 117- modda
- v) 114- modda
- g) 115- modda

TEST SAVOLLARI

4. Patologik anatomiya soʻzini maʼnosi

1. (grekcha "patos"-kasallik,"logos"-taʼlimot)
2. (lotincha"patos"-aʼzo,"logos"-taʼlimot)
- 3.(yunoncha"patos-kasallik,"logos"-taʼlimot)
4. (yunoncha"patos-kasallik,"logos"-oʻqimoq)

5. Patologik anatomiya rivojlanishi necha davirga boʻlinadi

1. 3 ta davirga
2. 4 ta davirga
3. 2 ta davirga
4. 1ta davirga

6. Patologik anatomiya xizmatini vazifalariga nimalar kiradi

1. Barcha javoblar toʻgʻri
2. Kasalliklar va ularni asoratlaridagi tuzalish (morfologik) oʻzgarishlarni oʻrganadi
3. Kasalliklarni etiologiyasi va avj olish sharoitlarini oʻrganadi
- 4.Toʻgʻri javob berilmagan.

4.Patologik anatomiyaning tekshirish usullari

1. Jasadni yorib tekshirish,jarroxlilik va biopsiyalar materiallarini
- 2.Tekshirish,tadqiqot materiallarini tekshirish
- 3.Bosh miyaga qon quyilishini tekshirish
- 4.Qon ketishini tekshirish,yaralarni bitishini tekshirish,jasadni yorish

5. Aʼzo, toʻqima va hujayralarda kasallik natijasida paydo boʻladigan holatlarni oʻrganadigan fan nomi

1. patologik anatomiya
2. anatomiya
3. gistologiya
4. sitologiya

2.3.O'quv moduliga ajratilgan soat 2	Sud biologiya, sud kimyo ekspertizalari va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari.
---	--

Ma'ruza mashg'ulotini o'qitish texnologik modeli

Vaqt 80 daqiqa	Tinglovchilar soni:10-15ta
O'quv mashg'ulotining shakli va turi	Nazariy mashg'ulot
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	<p>6. Ashyoviy dalillarni topish, olish va sud tibbiyoti ekspertizasi uchun jo'natish</p> <p>7. Qon dog'larini aniqlaydigan tahminiy sinamalar</p> <p>8. Spermaga shubha qilinuvchi dog'larni topilishi</p> <p>9. Ashyoviy dalillar sud tibbiyoti ekspertizasining usuli</p>
<p>O'quv mashg'uloti maqsadi:</p> <p>1.Ta'limiy : Tinglovchilarga nazariy bilimlarni olish va ularni mustahkamlash Amaliy ko'nikmalarni egallash Egallangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash Deontologik tarbiyaning shakllanishi Amaliyotda axloqiy javobgarlik hissi va aloqalarni tarbiyalash</p> <p>2.Tarbiyaviy maqsadi Mutaxassislikka javobgarlik hissini shakllantirish Insonparvarlik va rahmdillilik hissini shakllantirish O'z bilimlarni kengaytirishga qiziqishni tarbiyalash Amaliyotda extiyotkorlik va e'tiborlilik xissini shakllantirish</p>	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatini natijalari:
<p>Sud biologiya ekspertizasi bo'limi, xonalari va u yerdagi ishlash tartibi. Gistologiya bo'limi (xonasi) laboranti, uning ish joyi va ish bilan ta'minlanishi. Sud biologiya, sud kimyo ekspertizalari va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari, xulosasini tuzish. Tibbiy kriminalistika ekspertiza va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari. Sud-gistologik ekspertiza tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash va yakuniy sud tibbiy xulosani tuzish. Sud-gistologik</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Sud biologiya ekspertizasi bo'limi, xonalari va u yerdagi ishlash tartibini • Sud biologiya, sud kimyo ekspertizalari va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari, xulosasini tuzishni • Tibbiy kriminalistika ekspertiza va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari • Sud-gistologik ekspertiza tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari

preparatlarga nisbatan qo'yilgan talablar. Tajriba hayvonlarini o'ldirish usullari. Gistologik preparatlar uchun preparatlar olish, tekshirish. Preparatni (qorindan, ichakdan, me'dadan, siydik pufagidan, ilikdan) olish qoidalari.	va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash va yakuniy sud tibbiy xulosani tuzishni • Sud- gistologik preparatlarga nisbatan qo'yilgan talablar • Tajriba hayvonlarini o'ldirish usullarini.
O'qitish metodlari	“charxpalak” “Mozaika “ usullari bilan ishlash
O'quv faoliyatini tashkil etish	Jamoaviy va guruxlarda ishlash ,yakka tartibli
O'qitish vositalari	Doska ,videofilmlar, chizma,nazorat varoqlari,matnlar
Qayta aloqaning usul va vazifalari	Og'zaki so'rov, tezkor so'rovyozma so'rov test, misol,va mashqlar bajarilgan o'quv topshiriqlarini baxolash

Mashg'ulot uchun talab etiladigan vaqti 80 minut

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
1-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish 10 daqiqa	<p style="text-align: center;">Tashkiliy qism</p> <p>1 O'qituvchi sinfga kirib tinglovchilarning o'quv bo'limi tomonidan berilgan ro'yxat asosida tinglovchilar davomatini darsga tayyorligini tekshiradi, ichki tartib qoidalariga rioya qilishni tasdiqlovchi tilxat oladi yangiliklar eshitiladi va aytiladi.</p> <p>2.O'quv mashg'ulotining mavzusi, maksadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi</p> <p>3.Dars davomida tinglovchilarni faollashtirish uchun qo'llaniladigan usullarni aytib o'yin qoidalirini tushintiradi.</p>	Javob beradilar, tinglaydilar,yozib oladilar
2-boskich. Amaliy qism 65 daqiqa 1.O'tgan mavzu bo'yicha tinglovchilar bilimni tekshirish va baxolash	<p>1.Tinglovchilarning bazaviy bilimlarini tekshirish maqsadida ulardan kirish testini olish.</p> <p>2.Yangi mavzu mazmunini o'qituvchi tomonidan “Ma'ruza o'qish” usulida tushuntiriladi.</p>	Tinglovchilar bilimlarini eslab, test savollarigi javob beradilar. Savollarga aktiv javob beradilar.

<p>20-25 daq 2.Yangi mavzuni to‘liq bayon etish 30-40. 3.O‘qitishning noan’anaviy usullarini qo‘llagan xolda tinglovchilar bilimini mustaxkamlash</p>	<p>Tinglovchilarga “charxpalak“tarzida mavzu mustahkamlanadi.</p>	<p>Yangi mavzu bayonini yozib oladilar. Tushinmagan joylarini savol tariqasida yo‘llab javob oladilar.”Mazoika” sxemasi bo’yicha tinglovchilar tomonidan to‘ldiriladi</p>
<p>3-bosqich Yakuniy 5 daqiqa</p>	<p>Dars xulosalanib, aktiv qatnashgan tinglovchilar rag‘batlantirilib, baxolar e’lon qilinadi . Uyga vazifa: Sud biologiya, sud kimyo ekspertizalari va tekshiruvlarini o‘tkazish qoidalari mavzuni o‘qib kelish. Tavsiya etiladigan adabiyotlar: 13. “Sud ekspertizasi”, A.SH.Baratov, R.K. Abdullayev, B.X.Xamidov Toshkent – 2025 y.</p>	<p>Tinglaydilar, uyga vazifani belgilab oladilar</p>

Mavzu: Sud kimyo va biologiya ekspertizasi va tekshiruvlarini o‘tkazish qoidalari.

Reja

- 1. Ashyoviy dalillarni topish, olish va sud tibbiyoti ekspertizasi uchun jo‘natish**
- 2. Qon dog‘larini aniqlaydigan tahminiy sinamalar**
- 3. Spermaga shubha qilinuvchi dog‘larni topilishi**
- 4. Ashyoviy dalillar sud tibbiyoti ekspertizasining usuli**
- 5. Qonni turlarga aloqadorligini aniqlash**

Ashyoviy dalillarni topish, olish va sud tibbiyoti ekspertizasi uchun jo‘natish

Ashyoviy dalillar yoki sodir bo‘lgan holat bilan bog‘liq ishning holatini ochishga yordamlashuvchi predmetlar jinoiy ish jarayonida isbotlash manba‘laridan biri

hisoblanadi. Ashyoviy dalillarning ta’rifi O’zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksining 203 modsadida ko’rsatilgan. Ashyoviy dalillar — jinoyat asbobi hisoblangan predmetlar yoki ulardagi izlar, ayblanuvchi harakatidagi jinoiy ob’ektlar, shuningdek jinoiy yo’l bilan topilgan pul va qimmatbaho buyumlar hamda jinoyatni topish vositasi hisoblangan barcha boshqa predmetlar hisoblanilib, bo’lib o’tgan ishning holatini belgilovchi, javobgar shahsni aniqlovchi yoki javobgarlikni rad qiluvchi, yoki uni aybini yengillatuvchi vositalardir. Ko’pchilik hollarda ashoviy dalillar tergov va sud organlari uchun faqat mahsus tekshiruvdan keyin muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday tekshiruvlar juda turly-tuman harakterga ega bo’lib, uning uchun har hil mutahassislar jalb qilinadi. Ashyoviy dalillar bilan ko’pincha sud tibbiyoti ekspertlari, ekspert-kriminalistlar va sud kimyogarlari shug’ullanadilar. Sud tibbiyoti ekspertlari, odatda biologik harakterdagi ob’ektlarni tekshiradilar. Ko’pincha qon va uning izlari, keyin sperma, sochlar, kam hollarda boshqa ob’ektlar, jumladan organ va to’qimalarning bo’lakchalari, so’lak izlari, siydik va boshqa ajralmalar aniqlaniladi. Ashyoviy dalillarning sud tibbiyoti ekspertizasi mahsus tayyorgarlikdan o’tgan ekspertlar tomonidan sud tibbiyoti byurosining sud biologik laboratoriyasida amalga oshiriladi. Murakkab va qaytalama ekspertizalar Respublika sud tibbiyoti ekspertizasi byurosida o’tkaziladi. Shtatsiz vrach-expertlar ashoviy dalillarni ekspertizasini o’tkazishga jalb qilinmasa-da barcha vrachlar bunday ekspertiza to’g’risida, hususan sud tibbiyoti laboratoriyasi qanday savollarni yechishi zarurligi, buni yechish uchun sud tibbiyoti qanday imkoniyatlarga egaligini bilishlari kerak. Ashyoviy dalillarni toppish Shubha tug’ilgan qon izlarini topilishi. Qon izlari jinoyatni qidirishda muhim ahamiyatga egadir. Ularni jinoyatchining kiyimida, jabrlanuvchida, jinoyat sodir bo’lgan joyidagi har hil predmetlarda yoki murdada, jarohatlanish yetkazilgan qurolida va predmetlarda topish mumkin. Toza qon tiniq-qizil tusli bo’lib vaqt o’tishi bilan qon oksigemoglobini metgemoglobinga aylanib dog’ hiralashadi va qo’ng’ir rangli bo’lib qoladi. Eski qon dog’lari ko’pincha kulrang tusga kirib, chiriganda esa sulfmetgemoglobin hosil bo’lganligi uchun yashil tusli bo’ladi. Ifloslangan yoki zanglagan hira bo’yoqli predmetlar, shuningdek. pol yoriqlarida, mebellar, parketli pol va plintus tagida, cho’ntaklar, kiyim burmalari va boshqa joylarda qon dog’lari qiyinchilish bilan topiladi. Jinoyatda shubhalanuvchining qo’li sinchiklab ko’zdan kechiriladi va tirnog’kni tagidan narsalar olinadi. Qonga shubha tug’duruvchi izlar topilganda kunduzgi yoki yahshi sun’iy yorug’likda lupada tekshirib ko’rish tavsiya etiladi. Ba’zan qon dog’i yonboshidan yoritilganda yahshi ko’rinadi. qonni izini aniqlash ashoviy dalillar ekspertizasining eng ko’p uchraydigan turi bo’lib, ekspertizaning 80 foizini tashkil qiladi. Bu ko’pincha muhim jinoyatlarni ochishda, hususan odam o’ldirilganda, zo’rlab nafsiga tegishda, odam tanasiga tan jarohatlari etkazilganligini aniqlashda katta ahamiyatga egadir.

Qon dog’larina aniqlaydigan tahminiy sinamalar Bunga quyidagilar qiradi:

1. Vodorod piroksidinyang 3 foizli eritmasi bilan bo’laditan reaksiya. Bunda arap dog’da qon bo’lsa, qonning tarkibida katalaza va peroksidaza fermentlari bo’lganligi uchun vodorod peroksidi suv va kislorodga parchalanib havo pufakchasini hosil qiladi. Bu dog’da qon borligidan darak beradi.

2. Benzidin sinamasn. Dog’da qon bor deb shubha qilingan joyga benzidinning to’yingan eritmasidan va vodorod peroksidining 3-foizli eritmasidan tomiziladi. Bunda vodorod peroksididan kislorod ajralib chiqib benzidinni oksidlaydi va natijada ob’ekt ko’k rangga bo’yaladi.

3. Ultrabinafsha nuri yordamida dog’da qon bor deb tahmin

qilinganda qon izi shullalanish bermaydi va bu hira tarqalgan dog' sifatida ko'rinadi, atrofdagi to'qima esa shullaniladi. Barcha tahminiy sinamalar qon uchun mahsus hisoblanmaydi, chunki boshqa modsalar ham musbat reaksiya berishi mumkin, masalan o'simliklar, mevalar, achitqilar, yerqalampir shiralarida ham katalazava peroksidaza fermentlari bo'ladi. Shuning uchun ham bunday sinamalarning musbat natijalari faqat dog'da qon borligiga shubha qilishga, ammo buni tasdiqlashga asos bo'la olmaydi. Vodород peroksidi sinamasi kam sezuvchan bo'lib, ko'pincha unda eski dog'larning natijalarini manfiyligi kuzatiladi. Benzidin sinamasi esa ancha sezuvchan, shuning uchun ham faqat qon kuchli yemirilganda manfiy natija berishi mumkin. Tahminiy sinamalarning manfiy natijalari keyinchalik laboratoriyada dog'da qon borligiga shubha tug'ilganda tekshirishni rad qilishga asos bo'la olmaydi. Dog'da qon borligi aniqlanilgach, laboratoriyaga ob'ekt quritilgan holda jo'natiladi, chunki ho'l materiachda qon tezroq chiriydi. Ashyoviy dalillarni jo'natishda qon dog'lari bo'lgan ob'ekt yahshilab shikastlanmaydigan qilib o'raladi. Yuborilayotgan material o'rami tashqaridan yelimgangan tamg'a bilan yahshilab tamg'alanadi va sud tibbiyoti ekspertizasi biologik laboratoriyasiga pochta orqali jo'natiladi yoki tergovchining o'zi eltib beradi. Buning uchun mahsus hat tuzilib unda kimga, nima va qanday maqsad uchun yuborilayotganligi ko'rsatiladi.

Bundan tashqari, tergovchining qarori, unda shpning holati, yuborilayotgan predmetlar nomi va hal qilinishi kerakli savollar, hamda ashvoviy dalillarni ko'zdan kechirish bayoni ilovailinadi.

Spermaga shubha qilinuvchi dog'larni topilishi. Jinsiy jinoyatni qidirishda sperma izlarini topilishi muhim ahamiyatga egadir. Ular jabrlanuvchining kiyimi va tanasida, voqea sodir bo'lgan joydagi har hil predmetlarda, shuningdek ayblanuvchining kiyimlari va tanasida aniqlanilishi mumkin. Spermaga shubhali dog' odsiy ko'zdan kechirishda va lupa orqali ko'zga tashlanadi. Shimiluvchi to'qimalarda sperma dog'lari noto'g'ri shakdsa egri-bugri ko'rinshssa bo'lib, krahmal qatgiqligini eslatadi. Qora to'qimada oqimtir tusli, sochida kulrang sarg'ish yoki qo'ng'ir shaklda ko'rinadi. Ba'zan dog'ning yuzasida kulrang-oqish qoplama aniqlaniladi. Shimiladitan to'qima va predmetlarda sperma izlari kulrang-oqish rangli yaltiroq qoplama shaklida topiladi. Spermaga shubha qilingan izlarni izlashda laboratoriyadan tashqarida hech bir tahminiy tekshirish o'tkazilmaydi. Shuning uchun ham laboratoriyaga sperma izlari bo'lishi mumkin bo'lgan barcha predmetlar jo'natiladi.

Sochga tahmin qilingan ob'ektlarning topilshdi. Ko'pchilik hollarda odam o'ldirish, o'g'irlik, avtomobil halokatlari paytidagi jinoiy qidiruv ishlarida sochlarni aniqlash masalasi turadi. Ko'pchilik hollarda sochni topishda uncha qiyinchilik tug'ilmaydi, biroq buning uchun katta eh'iyotkorlik va aniq bir maqsadga yo'naltirilganlik talab qilinadi. Sochni izlash uchun yahshi yorug'lik zarur. Barcha shubhali ob'ektlar barmoqlar yoki rezina qoplangan pinset yordamida olinadi va qog'ozli paketlarga solinadi. Har hil joyda topilgan sochlar, albatta, har hil paketlarga joylashtirilib ularning ustiga yoziladi hamda uni qaerdan olinganligi ko'rsatiladi. Har bir joydan ko'proq soch yig'ilgani ma'qul.

Boshqa biologik ob'ektlarni topilshsi. Organ va to'qimalarning bo'lakchalari va zarrachalari ko'pincha transport vositalari, jarohatlovchi asboblar, ayblanuvchi tirnog'ining tagidan topiladi. Ba'zan aviatsiya halokatlari vaqgidagi murda qoldiqlari tekshiruv ob'ektlari hisoblanadi.

So'lak dog'lari. Ekspertizaning ob'ekti hisoblangan so'lak dog'lari ko'pchilik hollarda sigareta qoldiqlari, sochiq, qo'l rumolchasi va boshqa predmetlarda jabrlanuvchi og'zini jinoyatchi tomonidan yopilishi natijasida topiladi. Ba'zan laboratoriyaga so'lakni izi qolishi mumkin bo'lgan konvertlar va pochta markalari ham jo'natiladi.

Siydik va axlat tuzlari. Bular jabrlanuvchi va ayblanuvchining kiyimlarida jinsiy jinoyatga

shubha tug'ilganda ba'zan aniqlaniladi. Ter dog'lari tergov amaliyotida uncha katta ahamiyatga ega emas, ammo bu dog'lardagi antigenlar guruhiga qarab ustki va oyoq kiyimlarini qaysi shahsga aloqadorligi to'g'risida fikr yuritish mumkin. Kamdan kam hollarda ekbptiza uchun **mekoviya, pishloqsimon**

massa, yuldosh oldi suyo'qligi, qin ahralmalari, sut, og'iz suti izlari bor predmetlar jo'natiladi. Bu ob'ektlar bola o'ldirish, jinoiy abort va boshqa jinoyatlardatekshiriladi.

Ashyovny dalillarni olish va ekspertiza uchun jo'natish

Qon izlari, ajralmalar va boshqa biologik ob'ektlar topilganda, kerakli hujjatda qayd qilinganda, to'g'ri olinganda, ekspertizaga yuborilganda va yetarli darahada tekshirilganda ashyoviydalillar hisoblanadi. Ashyoviy dalillarni olishdan oldin sinchiklab ko'zdan kechiriladi, suratga olinadi va shematik chiziladi. Ularning to'liq yozilishi ko'zdan kechirish yoki tekishrish bayonida ko'rsatiladi. Predmetning qaerdan topilganligi, uning nomi material bilan birgalikda, shakli, o'lchami, rangi va boshqa hususiyatlari, shubhali izlarning aniq joylashuvi, ularning harakteri, rangi, shakli, o'lchamlari, chetlarining hususiyatlari, shilinish darajasi va materialning qattiqlashuvi, yuzasida po'stloq qavati va qoplamalar borligi to'liq o'rganiladi. Agar imkoniyati bo'lsa, shubhali izlar bo'lgan predmetlar tekshirish uchun butunligicha yuborilgani ma'qul (kiyimlari, ichkikiyimi, qurol va boshqalar). Bunday ob'ektlarni laboratoriyada

ko'zdan kechirishda oldin ko'rinmagan izlarni ham topish mumkin. Bundan tashqari, umuman predmetda izlar hosil bo'lish mehanizmi haqidagi savollar ham yechiladi. Agar laboratoriyaga katta predmetni olib kelish imkoniyati bo'lmasa, uning qismlari tekshirish uchun mo'ljallangan izlar bilan birgajo'natiladi. Agar predmet qismlarini olish imkoniyati bo'lmasa, izlar qirib olinadi yoki yuvindi yuboriladi. Bunda dog' bo'lmagan joydan ham nazorat uchun qirindi yoki yuvindi olinishi zarur. Dog'dan qirindi skalpel yoki o'tkir pichoq yordamida olinganda dog'i bo'lgan predmet kamroq qirilgani ma'kul. Uncha katta bo'lmagan yuvilgan nam marli bo'lakchasi yordamidagi yuvindi uy haroratida quyosh nurlari ta'sirisiz quritiladi. Kontrol tekshirish uchun toza to'qima bo'lakchasidan ham jo'natiladi. Erda topilgan qon, sperma va boshqa ajralmalarning izlarini olishda laboratoriya tekshirishi uchun dog' bo'lmagan toza tuproqdan jo'natishi ham zarur. Agar qorda qon izi topilganda huddi shu yerdan va atrofidagi toza qordan bir hil miqsorda 2 ta tarelkaga joylashtiriladi. Ularning tubida 4 qavatli marli bo'ladi. Uy haroratida qor erigach, marli quritiladi va ekspertizaga jo'natiladi. Laboratoriyaga jo'natiluvchi barcha predmetlar quruq holatda bo'lishi kerak. Kerakli paytlarda ularni uy haroratida quritiladi, chunki nam predmetlarda qon va ajralmalar tez chirydi. Bu o'z

navbatida sud tibbiyoti ekspertizasi o'tkazishni og'irlashtiradi, ba'zan esa buni umuman o'tkazib bo'lmaydi. Ashyoviy dalillarni shunday o'rash kerakki, undagi izlar tashilish vaqtida zararlanmasin. Ayniqsa, so'rilmaydigan predmetlarda po'stloq shaklidagi qon izlarini ehgiyotkorlik bilan saqlanishi zarur. Yumshoq predmetlarda bunday izlar toza oq qog'oz yoki to'qima bilan yopiladi. Qatgiq predmetlar yashikka shunday berkitiladiki, bunda izlar yashikni devoriga tegmasligikerak. O'ramning tashqi qavatiga tergovchi surg'uchli tamg'a bosadi va natijada o'ramni ochish imkoniyati bo'lmaydi. Ashyoviy dalillarni laboratoriyaga tergovchi o'z qo'li bilan olib keladi yoki pochta orkali jo'natadi.

Namunaolish

Tergovchi ekspertni oldiga dog'da qonni guruhlariga aloqadorligini aniqlash to'g'risidagi savolni qo'yishda bir vaqtning o'zida ashyoviy dalillar bilan birgalikda shu miira aloqador kishining

qonidan nusxa ham yuborishi zarur, chunki uning qoni ham laboratoriyaga yuboriluvchi predmetlarga ham tushishi mumkin. qonning nushasi alohida shahsning qoni ashyoviy dalil sifatida bo'lishi mumkin yoki mumkin emasligini solishtirish va hulosa chiqarishda muhimdir. Ashyoviy dalil sifatida ekspert tekshirishi uchun namuna olish O'zbekiston Respublikasi Jinoyat protsessual kodeksining 205 moddasida ko'rsatilgan.

Qonning namunasi tergovchi ishtirokida sud tibbiyoti eksperti tomonidan laboratoriyada yoki boshqa vrachlar yordamida poliklinikaning muolaja bo'limida olinadi. Ohirgi holatda qonni olingani to'g'risida bayon tuziladi va unga vrach, hamshira hamda tergovchi imzo chekadi. Qonni barmog'idan yoki bilak bo'g'imi venasidan 2-3 ml miqdorida olyanadi. Agar qonni laboratoriyaga jo'natish muddati 1-2 sutkadan oshmasa (yilning issiq bo'lmagan faslida), bunda qonni penitsillin flakonida suyo'q holatda ustini rezinali probka bilan zich yopiltan holda jo'natiladi va qonni olingan vaqgi, qon olingan kishini familiyasi, ismi, sharifi

ko'rsatiladi.

Qonni ancha kech yuborilayotganda u tahminan tarelkada yoki Petri kosachasida quritiladi. Bunda ularning tagiga 4 qavatli marli solinadi. Quritish uy haroratida amalga oshirilib, unga hashoratlar yaqinlashmasligi zarur. Qon qurigach, marli konvertga joylashtirilib unda qonni olingan vaqgi, kimdan olinganligi yoziladi. Boshqa konvertga huddi shu marlining toza joyidan nazorat tekshiruvi

uchun joylashtiriladi. Qonni namunasi, ayniqsa suyo'q holdagi ashyoviy dalillarni alohida o'ralishi tavsiya etiladi. Murdadan qonni namunasi sud tibbiyoti eksperti murdani kesib ko'rish laytida yuragining bo'shlig'i yoki katga qon tomirlaridan oladi. Tana bo'shliqlarida yig'ilgan qonni olish taqiqlanadi.

Sperma va odam boshqa ajralmalarining izlari borligiga shubha bo'lgan ashyoviy dalillarni sud tibbiyoti laboratoriyasiga jo'natishda tergovchi ekspertning ihtiyoriga qon namunasi taigqari barcha ishga aloqador shahslarning so'lagidan ham namuna taqsim qiladi. Bunday namunalar bu kishilar ajralmalarining izlari bo'lishi yoki bo'lmasligi to'g'risidagi savolni yechishda ahamiyati kattadir. Jinsiy jinoyatlar vaqgida shubhalanuvchi qoni va so'lagidan tashqari huddi shunday namuyaani jabrlanuvchidan ham olinishi zarur, chunki ashyoviy dalillarda sperma dog'lari, qon va qinning boshqa ajralmalari aralashgan bo'lishi mumkin.

So'lagi og'zini chayqalgandan keyin probirkaga 2-3 ml yig'iladi. Sentrifugadan o'tkazilgach, probirkaning ustidagi suyo'qlik marliga quyiladi va u uy haroratida quritiladi. Suyo'q so'lakni haggoo muzlatgichda saqlash mumkin emas, chunki u antigen guruhini yemirilishga olib keladi. So'lakni namunasi sud tibbiyoti laboratoriyasida to'g'ridan to'g'ri olingani ma'qul. Ayrim hollarda ekspert uchun shubhalanuvchi shahs spermasi nushasi talab qilinadi. Sperma poliklinika yoki kasalhona urologik kabineti sharoitida prostata bezini paylaslash orqali olinishi mumkin. Voqea sodir bo'lgan joyda topilgan sochni o'hshashligi to'g'risidagi savolni yechish zaruriyati tug'ilganda shubhalanuvchi shahsdan sochni namunasi olinadi. Solshptirish uchun sochni ishni holatiga qarab, boshidan yoki tanasini boshqa qismidan olinadi, chunki tananing bir yoki shu joyi sochlari faqat solishtirilishi muhimdir. Boshidan sochlari 5 joyidan (iloji bo'lsa terisiga yaqin): peshona, tepa, engsa, o'ng va chap chekkasidan qaychi bilan kesiladi. Har bir qismdan 15-20 donadan soch tutami kesilib alohida paket yoki konvertga joylashtirilib, kerakli yozuv bilan belgilanadi. Bir kishidan olingan soch pakatlari birgalikda o'ralib, yoziladi va surg'uch yordamida tamg'alangach laboratoriyaga jo'natiladi.

Ashyoviy dalillar sud tibbiyoti ekspertizasining usuli

Sud tibbiyoti laboratoriyasida avvalo ashyoviy dalillar va ularning namunalari bilan birga yuborilgan hujjatlar o'rganiladi. Ekspert laboratoriyaning boshqa ikkita hodimi ishtirokida qarorda va kuzatuvchi

yo'llanmada ko'rsatilgan barcha predmetlar hamda ob'ektlarni borligiga ishonch hosil qilishi kerak. Keyin ekspert kerakli tekshirish o'tkazadi. Olingan ma'lumotlar haqida o'zining ishchi jurnaliga yozib shu asosda ekspert hulosasini tuzadi. Tekshiriluvchi ob'ektlarni tejab sarflash tavsiya etiladi, chunki ular barcha tekshirishlar uchungina emas, balki ularning bir qismi qayta ekspertiza uchun ham yetarli bo'lishi kerak.

Barcha tekshiruv ishlari o'tkazilgandan keyin olingan natijalarni baholab ashyoviy dalillarni tekshirish haqidagi sud tibbiyoti ekspertizasi hulosasi tuziladi. Hulosa kirish qismi, ishning holati haqidagi ma'lumotlar, o'ramani yozilishi, tekshiruv davomida ashyoviy dalillar hamda namunalarni izohlash, olingan natijalar va savollarga javoblardan iborat. Ekspert hulosasi ashyoviy dalillar bilan birgalikda tergovchiga jo'natiladi. Sud tibbiyoti laboratoriyasiga ayrim ob'ektlar to'g'ridan to'g'ri sud tibbiyoti eksperti bilan birgalikda yuboriladi. Bular jabrlanuvchini ko'zdan kechirishda qinidan olingan surtmalar va tamponlar yoki, guruhlar aloqadorligini aniqlash uchun murdadan olingan qonlardir. Bunday hollarda "Sud tibbiyoti tekshiruv akti tuziladi va uning natijalari ekspertiza vaqida tuziladigan asosiy ekspert hujjatiga qo'shiladi.

Dog'da qon borligini ko'rsatuvchi tasdiqlovchi usullar Eritrotsitlarning tarkibiy qismi gemoglobin hisoblanadi. Shuning uchun ham dog'da gemoglobin bo'lsa bu qon borligini tasdiqlovchi belgi hisoblanadi. Spektral tekshirish gemoglobin va ularning hosilalari eritmalarini ma'lum uzunlikdagi yorug'lik to'lqinlarini yutish yoki yo'lsimon yutilish spektrlari hosil qilishiga asoslangan. Spektrning harakterli hususiyati (yutilish yo'li miqsori va joylashuvi) har bir gemoglobinning hosilasi (gematohromagen, gematoporforin) uchun doimiy va spetsifik bo'lishidir. Qonni erigan tiniq suyo'q holatda bo'lishi odatda oksigemoglobindan darak beradi va bu spektroskop yordamida to'g'ridan to'g'ri ko'rinadi. Mikrospektroskop yordamida ancha kichkina dog'larda ham qon borligi aniqlaniladi. Bunday tekshirishda qonga ma'lum reaktiv bilan ta'sir qilganda gemoglobinning hosilasi gemohromagen yoki gematolorfirin borligi aniqlaniladi. Mikrospektroskop tuzilmasi yordamida tekshiriluvchi dog' spektrini nazorat spektri bilan solishtirish imkoniyati to'g'iladi. Tekshiriluvchi va nazorat spektrlarini aniq to'g'ri kelishi tekshiriluvchi dog'da qon borligini tasdiqlaydi. Qon dog'idagi gemoglobinni hromatografiya usulida ham aniqlaniladi. Hromatografik tahlil fiziko-kimyoviy usul bo'lib, bunda sorbent orqali tok o'tganda rangli reaksiya kuzatiladi. Hususan, silufal plastinkasida benzidin reaksiyasi yordamida gemoglobin aniqlaniladi. Hromatografiya usulida tekshirilganda tekshiriluvchi materialni tejab sarflanish imkoniyati tug'iladi. Dog'da qon borligini aniqlash uchun mikrokristallik reaksiyani qo'llash mumkin. Bu ayrim gemoglobin hosilalarini kristallar hosil qilish hossalari asoslangan. Mikrokristallik reaksiyalar kam sezuvchan bo'lganligi uchun hozirgi davrda laboratoriya sharoitida qo'llanilmaydi. Ko'zga tashlanmaydigan qon izlarini qidirishda laboratoriya sharoitida gematoporfirinni aniqlash uchun flyuorensensiya mikroskopidan foydalaniladi. Ma'lumki, gemoglobinning hosilasi

gematoporfirin ultrabinafsha nurlari yordamida tinik to'q sariqqizil shulalanish hususiyatiga ega. Bu usul sodsa va katta sezuvchanlik hossasini namoyon qiladi. Gematoporfirinni shulalanishini oddiy ko'z bilan kuzatish qon borligini isbotlash uchun asos bo'la olmaydi. Shunga qaramasdan gematoporfirinning shulalanish spektrini olinishi, agar odatdagi mikrospektral tekshirishda gemohromagen va gematoporfirinni yutilish spektrlarini olishni imkoniyatibo'lmasa, dog'da qon borligini isbotlash uchun asos bo'lishi mumkin. Qonni chuqur yemirilishida, masalan tekstil to'qimalari kuyib ko'mirga aylanganda qon borligi emission spektral tahlil usuli yordamida qondagi qator kimyoviy elementlarga qarab aniqlaniladi (Vasilev M.A., 1965).

Qonni turlarga aloqadorligini aniqlash. Ko'pchilik hollarda dog'da qon borligi bunday qon

izlarini jinoyatga aloqadorlik to'g'risidagi masalani yecha olmaydi. Ko'pincha kiyimida qon izlari topilgan odam bu qonni hayvonga aloqadorligi haqida ran yuritadi. Qonni odamga yoki hayvonga taalluqli ekanligini aniqlashga qadimgi vaqglardan beri qiziqib kelingan. Buning uchun eritrotsitlarning kaggaligi o'lchandi, gemoglobin kristallari shakli o'rganildi, qonni ishqorli denaturatsiyaga uchrash darajasi farqidan foydalanishga harakat qilindi va boshqalar. Biroq barcha bu usullar odatda ishonchsiz bo'lib, amaliyotga kiritilmadi. Faqat 1899 yili F.Ya.Chistovich tomonidan antitelaning spetsifikli turi ochilgandan keyin sud tibbiyotida qonning turlarga aloqadorligi to'g'risidagi aniq va nisbatan murakkab bo'lmagan usul pretsipitatsiya reaksiyasi paydo bo'ldi. Nemis mikrobiologi Ulengut 1902 yili spetsifyus antitelani odamga aloqadorligini aniqladi. Shuning uchunhambu reaksiyani Chistovich-Ulengut reaksiyasi deyiladi. Odam oqsilini pretsipitatsiyaga uchratuvchi zardob topilgandan so'ng tekshiriluvchi dog'da odam qoni borligini aniqlash imkoniyati yaratildi. Hayvon qonini pretsipitatsiyaga uchratuvchi zardob yordamida qonni qaysi hayvonga aloqadorligini bilish mumkinligi topildi. Biroq pretsipitatsiya reaksiyasining o'ziga hosligi nisbiydir. Bir biriga o'hshash hayvonlar o'hshash reaksiya (masalan, yirik va mayda shohlilar) berishi mumkin. Biroq, bu holat uncha katta ahamiyatga ega bo'lmay, bu usulni amaliy ahamiyatini kamaytirmaydi.

Bundan tashqari, mahsus usullar ham bo'lib, bular filogenetik yaqyn hayvonlar qonini farqlashda muhim o'rin egallaydi. Bularga pretsipitatsiya solishtirish reaksiyasi, pretsipitatsiya tormozlanish reaksiyasi va immunoelektroforez kiradi (Charnny V.I., 1964; Suleymanova G.M., 1982). Pretsipitatsiyaga uchratuvchi zardob quyonlarni odam yoki hayvon zardobi bilan immunlash yo'li bilan tayyorlanadi. Qaytadan immunlash (revaksinatsiya) usuli yahshi natija beradi. Bu usulni 1911 yili M.I.Rayskiy taklif qilgan. Hozirgi davrda ekspertiza amaliyotida suyo'q muhitdagi pretsipitatsiya reaksiyasi variantlaridan biri kolsepretsipitatsiya keng qo'llaniladi. Bunda qon dog'i ekstrakti (antigen) va pretsipitatsiyaga uchratuvchi zardob (antitela) bir birini ustiga joylashib ular chegarasida pretsipitatsiya \alkasi paydo bo'ladi. Ko'pincha pretsipitatsiya reaksiya qo'llaniladi, chunki u yo'qori spetsifiklik hususiyatiga ega bo'lib, loyqa ekstraktlar va ifloslangan dog'larni ham tekshirish imkoniyatini beradi hamda natijalarni ob'ektiv qayd qilishda ko'maklashadi. Uning kamchiliklaridan biri biroz kam sezuvchanligi va kuzatish natijalari muddatining davomligidir. Bu kamchiliklar qarshi immunoelektroforez (elektropretsipitatsiya) usulini qo'llanish orqali osongina hal qilinadi. Bu usulning mohiyati doimiy elektr toki ta'sirida bir biriga qarama-qarshi keluvchi antigen va antitelalar harakati bilan baholanadi. Bu usul pretsipitatsiya reaksiyasining barcha ustunliklari qo'pshishi tufayli katta sezuvchanlikka ega bo'lib, uni o'tkazish uchun 20-60 daqiqa vaqt ketadi.

Agarda pretsipitatsiya reaksiyasya. Markaziy chuqurchada — odam oqsilivi pretsipitatsiyaga uchratuvchn zardob. Periferik chuqurchada — qon dog'idan qirqib olivgan joy va dog' saqllovchv predmetni toza joyi (nazorat maydovi). Qon dog'i bo'lgaya joydan kesib olngan joydagv musbat vatija. Qonni turlarga aloqadorligini aniqlashda bundan tashqari boshqa immun reaksiyalari (komplement bog'lanish, passiv agglyutsinatsiya, anafilaksiya va boshqalar) taklif qilingan, ammo ular sud tibbiyoti amaliyotida odatda qo'llanilmaydi.

NAZORAT UCHUN SAVOLLAR

1. Patologik anatomiya xizmatini vazifalariga nimalar kiradi ?

2. Patologik anatomiya rivojlanishi necha davirga bo‘linadi?
3. Sud tibbiyot fanining tarixi.
4. Sud tibbiyoti fani, vazifalari va ahamiyati.

Interaktiv usullar

“Aqliy hujum” usuli. Bu usul orqali shaxsni erkin shakllantirish mumkin. Jarayonni boshlashdan avval gurux talabalariga savol beriladi va bir necha daqiqa ichida shu savolga oid, har bir o‘quvchi o‘zining fikrini bayon etishi kerak.

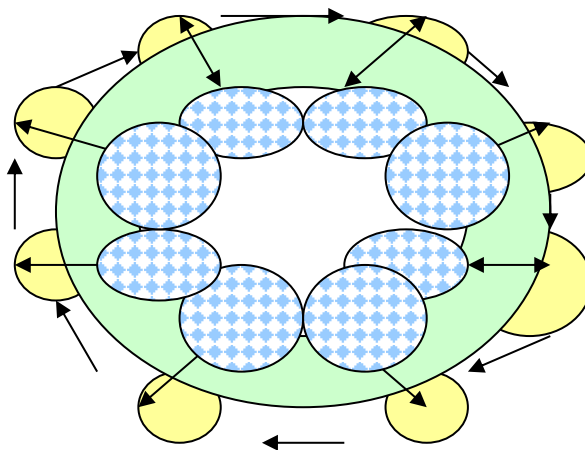
- Bu javob yoki fikr o‘rinli yoki noo‘rin bo‘lishi mumkin, ammo, o‘qituvchi ham qolgan o‘quvchilar ham javob bergan o‘quvchiga tanbeh bermaydilar.
- O‘qituvchining yordamchisi doskaga yoki flep kartaga har bir o‘quvchining javobini yozib boradi. Har bir o‘quvchi uning berayotgan javobini tinglamoqlari lozim.
- Qanchalik ko‘p fikr bildirilsa, natija shuncha yaxshi bo‘ladi.
- Bu usulda dars o‘tilganda qisqa vaqt ichida har xil variantdagi javoblar va shu mavzuga oid o‘quvchilarning mulohazalarini to‘plash imkoniyatiga ega bo‘lamiz.
- Har qanday javoblar usul so‘ngida muhokama qilinadi.

Mozaika” - ish o‘yinini o‘tkazish usuli.

Bunda tinglovchilar guruh-larga bo‘linadilar. Mavzuga oid rasmlar konvertga joylashtiriladi. Har bir guruhdan tinglovchi konvert tanlab, ichidagi rasmlarni ma’lum vaqt ichida to‘g‘ri joylashtirib berishlari shart.

So‘ngra o‘qituvchi to‘g‘ri javobni doskada ko‘rsatadi. Birinchi va to‘g‘ri javob bergan guruh baholandi.

Charxpalak metodi- tinglovchilarga o‘tilgan mavzu bo‘yicha bilimlarini mustahkamlash yoki tekshirish, hamda bir-birini baholash imkoniyatini beruvchi metoddir.

“Chaxpalak” usulini o‘tkazish uchun-o‘quv xonasidagi stollar doira ko‘rinishida joylashtiriladi. Stollarning ichki va tashqi tomoniga bittadan stul joylashtiriladi.

Tinglovchilar ikki guruhga bo‘linib, “mehmon” va “mezbon” sifatida stolning ichki va tashqi tomoniga joylashadilar.

“Mexmon”lar stolning ichki tomoniga o‘tirib,savollarga javob beradilar.Ularga o‘quv qaydnomalari topshiriladi.

Ular o‘zlarining ism va shariflarini yozib,javob baholarini qo‘ydirib boradilar.Soaat strelkasi bo‘yicha siljiydilar.Xar bir mezbonning savoliga javob beradilar.

Javob baholari jamlanib,umumiy baho chiqariladi.

Keyin ”mehmon” va “mezbon”lar almashinadilar.

O‘qituvchi “Charxpalak usulini to‘g‘ri olib borilishini nazorat qiladi,kamchiliklarni to‘ldirib boadi.

VAZIYATLI MASALALAR

1. Fuqaro A., mehmonda bo‘lgan vaqtda o‘zini yomon his qila boshladi, harorati ko‘tarilib, hansirash yuzaga keldi. Chaqirilgan tez tibbiy yordam vrachi ikki tomonlama krupoz pnevmoniya diagnozini qo‘ygan. Ahvolining og‘irligiga qaramay vrach bemorni shaharda doimiy ro‘yxatdan o‘tmaganligi vaji bilan shifoxonaga yotqizishdan bosh tortdi. Bir necha soatdan so‘ng bemor vafot etdi.

A. Ushbu holat qanday baholanadi?

- a) jinoyat
- b) qilmish
- v) hech qanday nuqsonga yo‘l qo‘yilmagan.

B. Ushbu holat O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida qaysi modda bilan belgilangan?

- a) 116- modda
- b) 117- modda
- v) 114- modda
- g) 115- modda

TEST SAVOLLARI

7. Patologik anatomiya so‘zini ma‘nosi

1. (grekcha “patos”-kasallik,”logos”-ta‘limot)
2. (lotincha”patos”-a‘zo,”logos”-ta‘limot)
- 3.(yunoncha”patos-kasallik,”logos”-ta‘limot)

4. (yunoncha "patos-kasallik," "logos"-o'qimoq)

8. Patologik anatomiya rivojlanishi necha davirga bo'linadi

1. 3 ta davirga
2. 4 ta davirga
3. 2 ta davirga
4. 1 ta davirga

9. Patologik anatomiya xizmatini vazifalariga nimalar kiradi

1. Barcha javoblar to'g'ri
2. Kasalliklar va ularni asoratlaridagi tuzalish (morfologik) o'zgarishlarni o'rganadi
3. Kasalliklarni etiologiyasi va avj olish sharoitlarini o'rganadi
4. To'g'ri javob berilmagan.

4. Patologik anatomiyani tekshirish usullari

1. Jasadni yorib tekshirish, jarroxlik va biopsiyalar materiallarini
2. Tekshirish, tadqiqot materiallarini tekshirish
3. Bosh miyaga qon quyilishini tekshirish
4. Qon ketishini tekshirish, yaralarni bitishini tekshirish, jasadni yorish

5. A'zo, to'qima va hujayralarda kasallik natijasida paydo bo'ladigan holatlarni o'rganadigan fan nomi

1. patologik anatomiya
2. anatomiya
3. gistologiya
4. sitologiya

2.3.O'quv moduliga ajratilgan soat 2	Sud- gistologik ekspertiza tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari.
---	--

Ma'ruza mashg'ulotini o'qitish texnologik modeli

Vaqt 80 daqiqa	Tinglovchilar soni:10-15ta
O'quv mashg'ulotining shakli va turi	Nazariy mashg'ulot
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sud-gistologik ekspertiza tushunchasi va maqsadi. 2. Zamonaviy sud-gistologik tekshiruv usullarining umumiy tavsifi. 3. Mikroskopik metodlar va ularning sud-gistologik tekshiruvdagi roli. 4. Immunoistokimyoviy va molekulyar tekshiruvlar: zamonaviy yondashuvlar.
<p>O'quv mashg'uloti maqsadi:</p> <p>1.Ta'limiy : Tinglovchilarga nazariy bilimlarni olish va ularni mustahkamlash Amaliy ko'nikmalarni egallash Egallangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash Deontologik tarbiyaning shakllanishi Amaliyotda axloqiy javobgarlik hissi va aloqalarni tarbiyalash</p> <p>2.Tarbiyaviy maqsadi Mutaxassislikka javobgarlik hissini shakllantirish Insonparvarlik va rahmdillilik hissini shakllantirish O'z bilimlarni kengaytirishga qiziqishni tarbiyalash Amaliyotda extiyotkorlik va e'tiborlilik xissini shakllantirish</p>	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatini natijalari:
<p>Sud biologiya ekspertizasi bo'limi, xonalari va u yerdagi ishlash tartibi. Gistologiya bo'limi (xonasi) laboranti, uning ish joyi va ish bilan ta'minlanishi. Sud biologiya, sud kimyo ekspertizalari va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari,xulosasini tuzish.Tibbiy kriminalistika ekspertiza va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari.Sud-gistologik ekspertiza tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash va yakuniy sud tibbiy</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Sud biologiya ekspertizasi bo'limi, xonalari va u yerdagi ishlash tartibini • Sud biologiya, sud kimyo ekspertizalari va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari, xulosasini tuzishni • Tibbiy kriminalistika ekspertiza va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari • Sud- gistologik ekspertiza tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari

xulosani tuzish. Sud- gistologik preparatlarga nisbatan qo'yilgan talablar. Tajriba hayvonlarini o'ldirish usullari. Gistologik preparatlar uchun preparatlar olish, tekshirish. Preparatni (qorindan, ichakdan, me'dadan, siydik pufagidan, ilikdan) olish qoidalari.	va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash va yakuniy sud tibbiy xulosani tuzishni • Sud- gistologik preparatlarga nisbatan qo'yilgan talablar • Tajriba hayvonlarini o'ldirish usullarini.
O'qitish metodlari	“Rolli o'yin” “Case study “ usullari bilan ishlash
O'quv faoliyatini tashkil etish	Jamoaviy va guruxlarda ishlash ,yakka tartibli
O'qitish vositalari	Doska ,videofilmlar, chizma,nazorat varoqlari,matnlar
Qayta aloqaning usul va vazifalari	Og'zaki so'rov, tezkor so'rovyozma so'rov test, misol,va mashqlar bajarilgan o'quv topshiriqlarini baxolash

Mashg'ulot uchun talab etiladigan vaqti 80 minut

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
1-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish 10 daqiqa	<p style="text-align: center;">Tashkiliy qism</p> <p>1 O'qituvchi sinfga kirib tinglovchilarning o'quv bo'limi tomonidan berilgan ro'yxat asosida tinglovchilar davomatini darsga tayyorligini tekshiradi, ichki tartib qoidalariga rioya qilishni tasdiqlovchi tilxat oladi yangiliklar eshitiladi va aytiladi.</p> <p>2.O'quv mashg'ulotining mavzusi, maksadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi</p> <p>3.Dars davomida tinglovchilarni faollashtirish uchun qo'llaniladigan usullarni aytib o'yin qoidalirini tushintiradi.</p>	Javob beradilar, tinglaydilar,yozib oladilar
2-boskich. Amaliy qism 65 daqiqa 1.O'tgan mavzu bo'yicha tinglovchilar bilimni tekshirish va baxolash	<p>1.Tinglovchilarning bazaviy bilimlarini tekshirish maqsadida ulardan kirish testini olish.</p> <p>2.Yangi mavzu mazmunini o'qituvchi tomonidan “Ma'ruza o'qish” usulida tushuntiriladi.</p>	Tinglovchilar bilimlarini eslab, test savollarigi javob beradilar. Savollarga aktiv javob beradilar.

<p>20-25 daq 2.Yangi mavzuni to‘liq bayon etish 30-40. 3.O‘qitishning noan’anaviy usullarini qo‘llagan xolda tinglovchilar bilimini mustaxkamlash</p>	<p>Tinglovchilarga “rolli o‘yin” tarzida mavzu mustahkamlanadi.</p>	<p>Yangi mavzu bayonini yozib oladilar. Tushinmagan joylarini savol tariqasida yo‘llab javob oladilar.”Case stady” sxemasi bo‘yicha tinglovchilar tomonidan to‘ldiriladi</p>
<p>3-bosqich Yakuniy 5 daqiqa</p>	<p>Dars xulosalanib, aktiv qatnashgan tinglovchilar rag‘batlantirilib, baxolar e‘lon qilinadi . Uyga vazifa: Sud- gistologik ekspertiza tekshiruvlarini o‘tkazish qoidalari mavzuni o‘qib kelish. Tavsiya etiladigan adabiyotlar: 14. “Sud ekspertizasi”, A.SH.Baratov, R.K. Abdullayev, B.X.Xamidov Toshkent – 2025 y.</p>	<p>Tinglaydilar, uyga vazifani belgilab oladilar</p>

Mavzu: Sud- gistologik ekspertiza tekshiruvlarini o‘tkazish qoidalari.

Reja:

1. Sud-gistologik ekspertiza tushunchasi va maqsadi.
2. Zamonaviy sud-gistologik tekshiruv usullarining umumiy tavsifi.
3. Mikroskopik metodlar va ularning sud-gistologik tekshiruvdagi roli.
4. Immunoistokimyoviy va molekulyar tekshiruvlar: zamonaviy yondashuvlar.

Sud-gistologik ekspertiza – bu jasad yoki organizm to‘qimalarini mikroskopik va ilmiy usullar yordamida tekshirish orqali jinoyatlarni aniqlash va sudga ishonchli xulosalar taqdim etishga qaratilgan tibbiy kriminalistika sohasi hisoblanadi. Ushbu ekspertiza asosan jasaddagi patologik o‘zgarishlar, tan jarohatlari, ichki organlar va to‘qimalardagi kasalliklar yoki shikastlanishlarni ilmiy asosda aniqlashga xizmat qiladi.

Sud-gistologik ekspertizaning maqsadi jinoyat joyida sodir bo'lgan hodisalarni tiklash, o'lim sabablarini aniqlash, tan jarohatlarini tahlil qilish, shuningdek, selektiv tekshiruvlar yordamida organizmda bo'lgan patologik o'zgarishlar va moddiy dalillarni aniqlashdir. Bu ekspertiza nafaqat dalillarni ilmiy asosda baholash, balki sud qarorlarini adolatli qabul qilishda ham hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Sud-gistologik ekspertiza shuningdek, zamonaviy metodlarni qo'llash orqali to'qima o'zgarishlarini aniqlash va ilg'or diagnostik vositalar yordamida huquqiy jihatdan ishonchli xulosalar tayyorlash imkonini beradi. Shu bilan birga, ekspertlar xulosalari jinoyat ishlarida dalil sifatida qabul qilinishini ta'minlaydi va jinoyatchilarni aniqlashda muhim rol o'ynaydi.

Zamonaviy sud-gistologik tekshiruv usullari tibbiy kriminalistika sohasida juda muhim rol o'ynaydi, chunki ular jasad yoki organizm to'qimalaridagi eng kichik patologik o'zgarishlarni ham aniqlash imkonini beradi. Ushbu usullar makroskopik va mikroskopik tekshiruvlarni, shuningdek, ilmiy asoslangan zamonaviy diagnostik metodlarni o'z ichiga oladi.

Ularning asosiy maqsadi – jasad yoki to'qimalardagi patologik o'zgarishlarni aniqlash, tan jarohatlari, ichki organlardagi o'zgarishlar, kasalliklar va zaharli moddalar ta'sirini baholashdir. Zamonaviy usullar aniq va xolis natijalar olishga imkon beradi, shuningdek, sud jarayonida dalil sifatida ishonchli bo'ladi.

Ushbu tekshiruv usullariga quyidagilar kiradi: mikroskopik tekshiruvlar, histologik tahlillar, immunoistokimyoviy metodlar, molekulyar biologik yondashuvlar va boshqa selektiv diagnostik usullar. Har bir usul o'ziga xos imkoniyatlar yaratadi: mikroskopik va histologik metodlar to'qima tuzilishini aniqlashga xizmat qilsa, immunoistokimyoviy va molekulyar metodlar selektiv aniqlik va ilg'or diagnostik imkoniyatlar beradi.

Zamonaviy sud-gistologik tekshiruv usullari ekspertlarga jasad va to'qimalardagi o'zgarishlarni yanada aniqroq tahlil qilish, selektiv tekshiruvlar orqali maqsadli izlanishlar olib borish va xulosalarni ilmiy asosda tayyorlash imkonini beradi. Shu bilan birga, ular sud va jinoyat ishlarida dalillarni ilmiy asosda baholash, adolatli qaror qabul qilinishini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Shunday qilib, zamonaviy sud-gistologik tekshiruv usullari ekspertizani ilmiy va huquqiy jihatdan ishonchli qilish, patologik o'zgarishlarni aniqlash va selektiv tekshiruvlarni samarali amalga oshirish imkonini beradi.

Mikroskopik metodlar sud-gistologik ekspertizada eng asosiy va keng qo'llaniladigan usullardan biri hisoblanadi. Ushbu metodlar orqali jasad yoki to'qimalardagi eng nozik o'zgarishlar, hujayra va to'qima tuzilishi, tan jarohatlari va patologik jarayonlar aniqlanadi. Mikroskopik tekshiruvlar ekspertga hodisani ilmiy asosda tahlil qilish va xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Ushbu metodlarning asosiy afzalligi shundaki, ular tashqi ko'rinishda sezilmaydigan o'zgarishlarni ham aniqlashga imkon beradi. Masalan, mikroskop yordamida teri osti qon ketishi, mushak tolalaridagi o'zgarishlar, ichki organlardagi patologik jarayonlar yoki yashirin shikastlanishlar aniqlanishi mumkin.

Mikroskopik tekshiruvlar sud-gistologik jarayonda bir qator tahlil usullari bilan birgalikda qo'llaniladi: oddiy yorug'lik mikroskopi, faza kontrast mikroskopi, elektron mikroskopiya va maxsus histologik bo'yash usullari. Bu metodlar to'qimalardagi patologik o'zgarishlarni yanada aniq va selektiv ravishda aniqlashga xizmat qiladi.

Mikroskopik metodlarning samaradorligi ekspertning xulosalarini ilmiy asosda tayyorlash, dalillarni sudda ishonchli taqdim etish va jinoyat ishlarini hal qilishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu bilan birga, ushbu metodlar zamonaviy sud-gistologik va selektiv tekshiruv usullari bilan birgalikda qo'llanilganda, diagnostik aniqlik sezilarli darajada oshadi.

Shunday qilib, mikroskopik metodlar sud-gistologik tekshiruvlarda to'qima va hujayra darajasidagi o'zgarishlarni aniqlash, xulosalarni ilmiy asosda tayyorlash va dalillarni sud jarayonida ishonchli taqdim etishda asosiy vosita hisoblanadi.

Immunoistokimyoviy va molekulyar tekshiruvlar zamonaviy sud-gistologik ekspertizada eng ilg'or va selektiv metodlar hisoblanadi. Ushbu metodlar to'qimalardagi maxsus oqsillar, antigenlar va genetik materialni aniqlash orqali patologik jarayonlar va tan jarohatlarini ilmiy asosda tahlil qilish imkonini beradi.

Immunoistokimyoviy metodlar antigen-antitancha reaksiyalariga asoslanadi. Ular yordamida hujayralar va to'qimalarda ma'lum biologik markerlar aniqlanadi, bu esa o'lim sabablarini, patologik o'zgarishlarni va moddiy dalillarni aniqlashda juda muhimdir. Ushbu metodlar mikroskopik tekshiruvlar bilan birga qo'llanilganda aniqlik darajasi sezilarli darajada oshadi.

Molekulyar tekshiruvlar, jumladan DNK va RNK tahlillari, sud-gistologik ekspertizaga yangi imkoniyatlar yaratadi. Bu metodlar yordamida shaxsni

identifikatsiyalash, patologik o'zgarishlarni selektiv aniqlash va biologik materiallar manbasini aniqlash mumkin. Molekulyar yondashuvlar ayniqsa murakkab holatlarda, masalan, jasad uzoq vaqt saqlangan yoki material aralashgan hollarda juda samarali hisoblanadi.

Zamonaviy immunoistokimyoviy va molekulyar metodlar ekspertlarga xulosalarni aniq, ilmiy asoslangan va sudda ishonchli shaklda tayyorlash imkonini beradi. Shu bilan birga, ular jinoyatlarni aniqlash, dalillarni selektiv tekshirish va adolatli sud qarorini qabul qilish jarayonida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Selektiv tekshiruv usullari sud-gistologik ekspertizada aniq va maqsadli tahlil qilish imkonini beruvchi zamonaviy yondashuvlardan biridir. Ushbu usullar yordamida ekspert faqat muhim va zarur bo'lgan to'qimalar, hujayralar yoki biologik materiallarni tahlil qiladi, shunda jarayon samaradorligi va aniqlik oshadi.

Selektiv tekshiruvlar mikroskopik, immunoistokimyoviy va molekulyar metodlar bilan birgalikda qo'llaniladi. Masalan, maxsus oqsillar yoki genetik markerlar faqat ma'lum hudud yoki hujayra turlarida aniqlanadi. Bu esa ekspertga keraksiz materiallarni o'rganishga vaqt sarflamasdan, xulosalarni tez va aniq tayyorlash imkonini beradi.

Selektiv tekshiruv usullarining afzalliklari bir nechta jihatdan namoyon bo'ladi. Birinchidan, ular tahlil vaqtini qisqartiradi va laboratoriya ishlarini tezlashtiradi. Ikkinchidan, aniqlik darajasini oshiradi, chunki ekspert faqat muhim biomarkerlarga e'tibor qaratadi. Uchinchidan, selektiv usullar dalillarning yaxlitligini saqlash va xulosani ilmiy asosda tayyorlash imkonini beradi.

Shuningdek, selektiv tekshiruv usullari murakkab yoki aralashgan materiallar bilan ishlashda samarali bo'ladi. Ular yordamida ekspertlar jasad yoki to'qimalardagi noaniq o'zgarishlarni aniqlashi, patologik jarayonlarni ilmiy asosda baholashi va sudga ishonchli xulosalar taqdim etishi mumkin.

Shunday qilib, selektiv tekshiruv usullari sud-gistologik ekspertizani yanada samarali, xolis va ilmiy asoslangan qilishga xizmat qiladi. Ushbu usullar ekspertizani tez, aniq va sud jarayonida dalil sifatida ishonchli qiladi.

Nazorat savollari

1. Sud-gistologik ekspertiza tushunchasi va maqsadini tushuntiring.
2. Zamonaviy sud-gistologik tekshiruv usullari qanday turlarga bo'linadi?
3. Mikroskopik metodlar sud-gistologik tekshiruvlarda qanday rol o'ynaydi?

4. Immunoistokimyoviy va molekulyar metodlarning afzalliklari nimalardan iborat?
5. Selektiv tekshiruv usullari nima va ularning asosiy maqsadi nima?
6. Sud-gistologik ekspertizada dalillarni protokollash va hujjatlashtirish qanday amalga oshiriladi?
7. Zamonaviy tekshiruv usullari yordamida jasad yoki to‘qimalardagi o‘zgarishlarni qanday aniqlash mumkin?
8. Selektiv tekshiruvlar ekspertizani qanday samarali qiladi?
9. Sud-gistologik ekspertiza natijalari sud va jinoyat ishlarida qanday ahamiyatga ega?
10. Ekspert va tibbiy xodimlar uchun axloqiy va kasbiy talablar qaysilar?

Testlar

1. **Sud-gistologik ekspertiza asosan nima bilan shug‘ullanadi?**
 - A) Kasalliklarni davolash
 - B) Jasad va to‘qimalarni mikroskopik va ilmiy usullar bilan tekshirish*
 - C) Sud hujjatlarini yozish
 - D) Bemorlarni identifikatsiyalash
2. **Mikroskopik metodlar ekspertizada nima aniqlashga yordam beradi?**
 - A) Faqat tashqi jarohatlar
 - B) Hujayra va to‘qimalardagi patologik o‘zgarishlar*
 - C) Sud qarorini chiqarish
 - D) Ekspertizani tezroq tugatish
3. **Immunoistokimyoviy metodlar qanday printsipga asoslanadi?**
 - A) DNK va RNK tahliliga
 - B) Antigen-antitancha reaksiyalariga*
 - C) Mikroskopik kuzatuvlarga
 - D) Faqat vizual tekshiruvga
4. **Molekulyar tekshiruvlar yordamida nima aniqlanishi mumkin?**
 - A) Tan jarohatlari
 - B) Genetik material va shaxs identifikatsiyasi*
 - C) Tashqi belgilar
 - D) Sud hujjatlari
5. **Selektiv tekshiruv usullarining asosiy afzalligi nima?**
 - A) Ekspertizani sekinlashtiradi
 - B) Faqat tashqi ko‘rinishlarni baholaydi
 - C) Tahlil vaqtini qisqartiradi va aniqlikni oshiradi*
 - D) Dalillarni aralashmasligini ta’minlamaydi
6. **Zamonaviy sud-gistologik tekshiruv usullariga quyidagilardan qaysi kiradi?**
 - A) Mikroskopik, immunoistokimyoviy va molekulyar metodlar*
 - B) Faqat vizual tekshiruv
 - C) Ekspertizani hujjatlashtirish
 - D) Dalillarni protokollash

7. **Selektiv tekshiruvlar qachon samarali hisoblanadi?**
 - A) Faqat jasad yangi bo'lsa
 - B) Murakkab yoki aralashgan materiallar bilan ishlaganda*
 - C) Tahlil talab qilinmaydigan hollarda
 - D) Dalillar to'liq bo'lsa
8. **Sud-gistologik ekspertiza xulosasi qanday bo'lishi kerak?**
 - A) Og'zaki tarzda beriladi
 - B) Aniq, ilmiy asoslangan va sudda ishonchli*
 - C) Faqat laboratoriya natijalarini o'z ichiga oladi
 - D) Faqat tashqi ko'rinishni tasvirlaydi
9. **Zamonaviy metodlar yordamida ekspertizaning afzalligi nima?**
 - A) Aniqlik darajasini oshiradi va xulosani tez tayyorlash imkonini beradi*
 - B) Ekspertizani qimmat qiladi
 - C) Dalillarni kamroq tahlil qiladi
 - D) Faqat hujjatlarni yozish vaqtini qisqartiradi
10. **Sud-gistologik ekspertizaning jinoyat ishlaridagi roli nimada?**
 - A) Dalillarni ilmiy asosda baholash va sudda adolatli qaror qabul qilishda*
 - B) Faqat laboratoriyada ishlash
 - C) Bemorni davolash
 - D) Ekspert xulosasini oshkor qilmaslik

Vaziyatli masala: Sudga jasad olib kelindi. Jasaddan o'tkazilgan mikroskopik tekshiruv natijasida to'qimalarda yashirin qon ketishi va mushak tolalarida patologik o'zgarishlar aniqlanmoqda. Ekspert jasadning o'lim sababini aniqlashi va xulosasini tayyorlashi kerak.

Savollar:

1. Ushbu vaziyatda qaysi sud-gistologik tekshiruv metodlari qo'llanilishi mumkin?
2. Mikroskopik tekshiruv natijalarini qanday protokollash va hujjatlashtirish zarur?
3. Selektiv tekshiruv usullaridan qaysi biri bu holatda samarali bo'lishi mumkin?
4. Ekspert xulosasini tayyorlashda qanday tamoyillarga rioya qilish kerak?
5. Talabalar ushbu vaziyatni rol o'yinlari yordamida qanday mashq qilishi mumkin?

Vaziyatli masala: Jinoyat joyidan olingan biologik materiallar laboratoriyada immunoistokimyoviy va molekulyar metodlar yordamida tahlil qilinmoqda. Ekspert materialdagi maxsus oqsillar va genetik markerlarni aniqlash orqali jinoyat sodir etilgan shaxsni identifikatsiyalashi lozim.

Savollar:

1. Ushbu vaziyatda qaysi zamonaviy sud-gistologik tekshiruv metodlari qo'llanilmoqda?
2. Immunoistokimyoviy va molekulyar metodlar natijasini qanday protokollash kerak?
3. Selektiv tekshiruv usullari bu vaziyatda qanday afzallik beradi?
4. Xulosani tayyorlashda ekspert qanday ilmiy va huquqiy tamoyillarga amal qilishi kerak?
5. Talabalar case-study usuli yordamida ushbu vaziyatni qanday tahlil qilishi mumkin?

Rol o'yinlari (Role-play)

Maqsad: Talabalarni zamonaviy sud-gistologik tekshiruv jarayonida faol ishtirok etishga o'rgatish.

Bajarish ketma-ketligi:

1. Talabalar ikki guruhga bo'linadi: bir guruh jinoyat joyida jasad va to'qimalardan dalillarni olish, ikkinchi guruh laboratoriyada mikroskopik, immunoistokimyoviy va molekulyar tekshiruvlarni bajaradi.
2. Dalillar (to'qima namunasi, qon, hujayra namunasi) maxsus belgilar bilan tayyorlanadi.
3. Birinchi guruh dalillarni protokollash va hujjatlashtirish bo'yicha amaliy mashq qiladi.
4. Ikkinchi guruh laboratoriyada dalillarni tahlil qiladi va xulosaga tayyorlaydi.
5. Guruhlar natijalarni bir-biriga taqdim qiladi va ekspertiza xulosasi ishlab chiqiladi.

Nazorat va baholash mezonlari:

- Dalillarni olish va saqlash qoidalariga rioya qilish.
- Mikroskopik, immunoistokimyoviy va molekulyar metodlarni to'g'ri qo'llash.
- Hujjatlashtirish va xulosani ilmiy asosda tayyorlash.

Case-study (Vaziyat tahlili)

Maqsad: Talabalarni selektiv tekshiruv usullarini qo'llash va xulosani tayyorlash bo'yicha amaliy ko'nikma berish.

Bajarish ketma-ketligi:

1. Talabalarga shartli jinoyat ishidan olingan to'qima yoki biologik material namunasi taqdim etiladi.

2. Guruhlar materialni qanday tahlil qilish, qaysi zamonaviy metodlardan foydalanish va xulosani tayyorlashni muhokama qiladi.
3. Har bir guruh ekspertizani o'tkazish bosqichlarini protokollash va xulosaga kiritish tartibini yozadi.
4. Guruhlar natijalarni taqdim qiladi va muallim bilan umumiy tahlil qilinadi.
5. Talabalar ushbu case-study orqali mikroskopik, immunoistokimyoviy, molekulyar va selektiv metodlarni amalda o'rganadi.

Nazorat va baholash mezonlari:

- Metodlarni to'g'ri tanlash va qo'llash.
- Dalillarni tahlil qilish va xulosani ilmiy asosda tayyorlash.
- Guruh ishida faol ishtirok va tushuntirish qobiliyati.

2.3.O'quv moduliga ajratilgan soat 4	Sud- gistologik preparatlarga nisbatan qo'yilgan talablar. Gistologik preparatlar uchun preparatlar olish, tekshirish.
---	---

Ma'ruza mashg'ulotini o'qitish texnologik modeli

Vaqt 160 daqiqa	Tinglovchilar soni:10-15ta
O'quv mashg'ulotining shakli va turi	Nazariy mashg'ulot
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sud-gistologik ekspertiza tushunchasi va vazifalari. 2. Ekspertiza tekshiruvlarini o'tkazishning huquqiy asoslari. 3. Jasad va to'qima namunalarini olish qoidalari. 4. Biologik materiallarni saqlash, transport qilish va laboratoriyaga yetkazish tartibi.
<p>O'quv mashg'uloti maqsadi:</p> <p>1.Ta'limiy : Tinglovchilarga nazariy bilimlarni olish va ularni mustahkamlash Amaliy ko'nikmalarni egallash Egallangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash Deontologik tarbiyaning shakllanishi Amaliyotda axloqiy javobgarlik hissi va aloqalarni tarbiyalash</p> <p>2.Tarbiyaviy maqsadi Mutaxassislikka javobgarlik hissini shakllantirish Insonparvarlik va rahmdillilik hissini shakllantirish O'z bilimlarni kengaytirishga qiziqishni tarbiyalash Amaliyotda extiyotkorlik va e'tiborlilik xissini shakllantirish</p>	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatini natijalari:
Sud biologiya ekspertizasi bo'limi, xonalari va u yerdagi ishlash tartibi. Gistologiya bo'limi (xonasi) laboranti, uning ish joyi va ish bilan ta'minlanishi. Sud biologiya, sud kimyo ekspertizalari va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari, xulosasini tuzish. Tibbiy kriminalistika ekspertiza va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari. Sud-gistologik ekspertiza tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash va yakuniy sud tibbiy xulosani tuzish. Sud- gistologik preparatlarga nisbatan qo'yilgan talablar.	<ul style="list-style-type: none"> • Sud biologiya ekspertizasi bo'limi, xonalari va u yerdagi ishlash tartibini • Sud biologiya, sud kimyo ekspertizalari va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari, xulosasini tuzishni • Tibbiy kriminalistika ekspertiza va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari • Sud- gistologik ekspertiza tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash va yakuniy sud tibbiy

Tajriba hayvonlarini o'ldirish usullari. Gistologik preparatlar uchun preparatlar olish, tekshirish. Preparatni (qorindan, ichakdan, me'dadan, siydik pufagidan, ilikdan) olish qoidalari.	xulosani tuzishni • Sud- gistologik preparatlarga nisbatan qo'yilgan talablar • Tajriba hayvonlarini o'ldirish usullarini.
O'qitish metodlari	“Rolli o'yin” “Case study” usullari bilan ishlash
O'quv faoliyatini tashkil etish	Jamoaviy va guruxlarda ishlash ,yakka tartibli
O'qitish vositalari	Doska ,videofilmlar, chizma,nazorat varoqlari,matnlar
Qayta aloqaning usul va vazifalari	Og'zaki so'rov, tezkor so'rovyozma so'rov test, misol,va mashqlar bajarilgan o'quv topshiriqlarini baxolash

Mashg'ulot uchun talab etiladigan vaqti 80 minut

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
1-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish 10 daqiqa	<p style="text-align: center;">Tashkiliy qism</p> <p>1 O'qituvchi sinfga kirib tinglovchilarning o'quv bo'limi tomonidan berilgan ro'yxat asosida tinglovchilar davomatini darsga tayyorligini tekshiradi, ichki tartib qoidalariga rioya qilishni tasdiqlovchi tilxat oladi yangiliklar eshitiladi va aytiladi.</p> <p>2.O'quv mashg'ulotining mavzusi, maksadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi</p> <p>3.Dars davomida tinglovchilarni faollashtirish uchun qo'llaniladigan usullarni aytib o'yin qoidalirini tushintiradi.</p>	Javob beradilar, tinglaydilar,yozib oladilar
2-boskich. Amaliy qism 65 daqiqa 1.O'tgan mavzu bo'yicha tinglovchilar bilimni tekshirish va baxolash 20-25 daq 2.Yangi mavzuni to'liq	<p>1.Tinglovchilarning bazaviy bilimlarini tekshirish maqsadida ulardan kirish testini olish.</p> <p>2.Yangi mavzu mazmunini o'qituvchi tomonidan “Ma'ruza o'qish” usulida tushuntiriladi. Tinglovchilarga “Rolli o'yin” tarzida mavzu</p>	Tinglovchilar bilimlarini eslab, test savollarigi javob beradilar. Savollarga aktiv javob beradilar. Yangi mavzu bayonini yozib

<p>bayon etish 30-40. 3.O‘qitishning noan’anaviy usullarini qo‘llagan xolda tinglovchilar bilimini mustaxkamlash</p>	<p>mustahkamlanadi.</p>	<p>oladilar. Tushinmagan joylarini savol tariqasida yo‘llab javob oladilar”Case stady sxemasi bo‘yicha tinglovchilar tomonidan to‘ldiriladi</p>
<p>3-bosqich Yakuniy 5 daqiqa</p>	<p>Dars xulosalanib, aktiv qatnashgan tinglovchilar rag‘batlantirilib, baxolar e‘lon qilinadi . Uyga vazifa: Sud-gistologik preparatlarga nisbatan qo‘yilgan talablar. Gistologik preparatlar uchun preparatlar olish, tekshirish mavzuni o‘qib kelish. Tavsiya etiladigan adabiyotlar: 15. “Sud ekspertizasi”, A.SH.Baratov, R.K. Abdullayev, B.X.Xamidov Toshkent – 2025 y.</p>	<p>Tinglaydilar, uyga vazifani belgilab oladilar</p>

Mavzu: Sud- gistologik preparatlarga nisbatan qo‘yilgan talablar.

Gistologik preparatlar uchun preparatlar olish, tekshirish.

Reja:

1. Sud-gistologik ekspertiza tushunchasi va vazifalari.
2. Ekspertiza tekshiruvlarini o‘tkazishning huquqiy asoslari.
3. Jasad va to‘qima namunalarini olish qoidalari.
4. Biologik materiallarni saqlash, transport qilish va laboratoriyaga yetkazish tartibi.

Sud-gistologik ekspertiza – bu jasad va organizm to‘qimalarini ilmiy asosda tekshirish orqali jinoyatlarni aniqlash va sudga ishonchli xulosalar taqdim etishga qaratilgan tibbiy kriminalistika sohasi hisoblanadi. Ushbu ekspertiza to‘qima va

hujayra darajasidagi patologik o'zgarishlarni, tan jarohatlari va ichki organlardagi shikastlanishlarni aniqlashga xizmat qiladi.

Sud-gistologik ekspertizaning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: o'lim sababini aniqlash, jasaddagi patologik jarayonlarni baholash, tan jarohatlari va moddiy dalillarni ilmiy asosda tahlil qilish, shuningdek, xulosalarni sud jarayonida dalil sifatida taqdim etish. Ushbu ekspertiza jinoyatlarni aniqlash va adolatli sud qarorlarini qabul qilishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Sud-gistologik ekspertiza shuningdek, zamonaviy metodlarni qo'llash orqali to'qima va hujayra o'zgarishlarini aniqroq aniqlash va selektiv tekshiruvlarni samarali amalga oshirish imkonini beradi. Shu bilan birga, ekspertlarning xulosalari huquqiy jihatdan ishonchli bo'lishi va dalillarni sudda himoya qilishi kafolatlanadi.

Shunday qilib, sud-gistologik ekspertiza jinoyatlarni ilmiy asosda aniqlash, dalillarni baholash va sudda xulosalarni ishonchli taqdim etish orqali jinoyat ishlarida adolatli qaror qabul qilinishini ta'minlaydigan asosiy tibbiy kriminalistika sohasi hisoblanadi.

Sud-gistologik ekspertiza tekshiruvlarini o'tkazishning huquqiy asoslari jinoyatlarni aniqlash va dalillarni sudda ishonchli taqdim etishni ta'minlaydi. Ushbu asoslar ekspertlarning harakatlarini tartibga soladi, dalillarni olish, saqlash va tahlil qilish jarayonida huquqiy me'yorlarga amal qilishni kafolatlaydi.

Huquqiy asoslar ichida eng muhimlari – sud, prokuratura yoki boshqa vakolatli organlar tomonidan ekspertizani topshirish va tasdiqlash tartibi. Ekspertiza faqat rasmiy topshiriq bo'yicha o'tkazilishi mumkin, shunda uning natijalari sudda dalil sifatida qabul qilinadi. Shuningdek, dalillarni olish va laboratoriyaga yetkazish jarayonida qonunchilikda belgilangan qoidalarga rioya qilish talab etiladi.

Ekspertlar o'z faoliyatida tibbiy, sud va jinoyat kodekslaridagi talablarni hisobga oladi. Bu, bir tomondan, jinoyatlarni ilmiy asosda aniqlashni, boshqa tomondan, bemorlar yoki jabrlangan shaxslarning huquqlarini himoya qilishni ta'minlaydi. Huquqiy asoslar ekspertizani xolis va ishonchli o'tkazishga xizmat qiladi, shuningdek, sud qarorlarining adolatli bo'lishini ta'minlaydi.

Jasad va to'qima namunalarini olish sud-gistologik ekspertizaning eng muhim bosqichlaridan biridir, chunki olingan materiallarning sifat va yaxlitligi xulosaning aniqligiga bevosita ta'sir qiladi. Ushbu jarayon qat'iy qoidalarga rioya qilgan holda amalga oshirilishi kerak.

Jasaddan va to‘qimalardan namuna olish jarayonida eng avvalo dalillarni himoya qilish va kontaminatsiyaga yo‘l qo‘ymaslik talab etiladi. Materiallar maxsus steril asbob-uskunalar yordamida olinadi va har bir namunaga tegishli protokol, identifikatsiya yorlig‘i va hujjatlar biriktiriladi. Bu ekspertizani keyingi tahlil bosqichlariga tayyorlaydi.

Shuningdek, olingan to‘qimalar miqdori va turi tekshiruvning maqsadiga mos bo‘lishi kerak. Mikroskopik, immunoistokimyoviy yoki molekulyar tekshiruvlar uchun turli to‘qima namunalarini olish usullari mavjud. Har bir metodga mos namuna olish qoidalariga amal qilish, tahlilning aniqligi va xulosaning ishonchliligini ta‘minlaydi.

Materiallarni olish jarayonida ekspert xavfsizlik qoidalariga rioya qilishi, himoya kiyimlari va asbob-uskunalaridan foydalanishi lozim. Shu bilan birga, olingan materiallarning transport va saqlash shartlariga ham qat‘iy rioya qilish zarur.

Biologik materiallarni saqlash, transport qilish va laboratoriyaga yetkazish sud-gistologik ekspertizaning eng muhim bosqichlaridan biridir, chunki materiallarning sifat va yaxlitligi xulosaning ishonchliligiga bevosita ta‘sir qiladi. Ushbu jarayonda qat‘iy qoidalarga rioya qilinishi zarur.

Olingan biologik materiallar avvalo to‘g‘ri identifikatsiyalanadi va protokollanadi. Har bir namuna maxsus yorliq bilan belgilanadi, unda olinishi sanasi, manbai va boshqa zarur ma‘lumotlar ko‘rsatiladi. Bu laboratoriyaga yetkazilganda xatolik va chalkashliklarni oldini oladi.

Biologik materiallarni transport qilishda ularning buzilmasligi va kontaminatsiyaga uchramasligini ta‘minlash kerak. Namuna maxsus steril idishlar va qadoqlar ichida joylashtiriladi, kerak bo‘lganda sovutish yoki muzlatish sharoitida yetkaziladi. Transport jarayonida ekspert materialning xavfsizligi va sifati uchun barcha zarur choralarini ko‘radi.

Saqlash sharoitlari ham muhim ahamiyatga ega. Biologik materiallar laboratoriyada belgilangan harorat va sharoitlarda saqlanishi, uzoq vaqt davomida tahlil sifatini yo‘qotmasligi kafolatlanishi kerak. Bu mikroskopik, immunoistokimyoviy va molekulyar tekshiruvlar natijasini aniq va ishonchli qiladi.

Shunday qilib, biologik materiallarni saqlash, transport qilish va laboratoriyaga yetkazish tartibi sud-gistologik ekspertizani xolis, ilmiy asoslangan va ishonchli o‘tkazishga xizmat qiladi, materiallarning buzilmasligini va xulosaning aniqligini ta‘minlaydi.

Mikroskopik, immunoistokimyoviy va molekulyar tekshiruvlar sud-gistologik ekspertizaning eng asosiy va ilg'or bosqichlari hisoblanadi. Ushbu tekshiruvlar to'qimalardagi eng nozik patologik o'zgarishlarni aniqlash, tan jarohatlari va moddiy dalillarni ilmiy asosda baholash imkonini beradi.

Mikroskopik tekshiruvlar hujayra va to'qima tuzilishini, yashirin jarohatlarni va patologik jarayonlarni aniqlashga xizmat qiladi. Ushbu metodlarda materiallar maxsus bo'yash usullari yordamida tayyorlanadi, shundan so'ng mikroskop ostida tahlil qilinadi.

Immunoistokimyoviy tekshiruvlar antigen-antitancha reaksiyasiga asoslanib, hujayralardagi maxsus oqsillar va biologik markerlarni aniqlashga imkon beradi. Bu metod patologik jarayonlarni selektiv ravishda aniqlash va xulosalarni yanada aniq qilish imkonini beradi.

Molekulyar tekshiruvlar, jumladan DNK va RNK tahlillari, sud-gistologik ekspertizaga yangi imkoniyatlar yaratadi. Bu metodlar yordamida shaxsni identifikatsiyalash, biologik material manbasini aniqlash va murakkab holatlarda selektiv tahlil olib borish mumkin.

Tekshiruvlarni o'tkazishda ekspertlar qat'iy protokollarga amal qiladi: materiallarni tayyorlash, asbob-uskunalardan foydalanish, natijalarni hujjatlashtirish va xulosani ilmiy asosda tayyorlash qoidalari bajariladi. Shu bilan birga, laboratoriya sharoitida xavfsizlik va sanitariya qoidalariga rioya qilish ham muhim ahamiyatga ega.

Shunday qilib, mikroskopik, immunoistokimyoviy va molekulyar tekshiruvlarni o'tkazish qoidalari ekspertizani xolis, ilmiy asoslangan va ishonchli qilishga xizmat qiladi hamda sud jarayonida dalillarni ishonchli taqdim etishga imkon yaratadi.

Selektiv tekshiruv usullari sud-gistologik ekspertizada eng samarali va maqsadli tahlil imkonini beruvchi zamonaviy yondashuvlardan biridir. Ushbu usullar yordamida ekspert faqat muhim va zarur bo'lgan to'qimalar, hujayralar yoki biologik materiallarni tahlil qiladi, shunda jarayon tezkor va aniqligi yuqori bo'ladi.

Selektiv tekshiruvlar mikroskopik, immunoistokimyoviy va molekulyar metodlar bilan birga qo'llaniladi. Masalan, maxsus oqsillar yoki genetik markerlar faqat ma'lum hudud yoki hujayra turlarida aniqlanadi. Bu esa ekspertga keraksiz materiallarni o'rganishga vaqt sarflamasdan, xulosani tez va aniq tayyorlash imkonini beradi.

Selektiv tekshiruv usullarining afzalliklari bir nechta jihatdan namoyon bo‘ladi. Birinchidan, ular tahlil vaqtini qisqartiradi va laboratoriya ishlarini tezlashtiradi. Ikkinchidan, aniqlik darajasini oshiradi, chunki ekspert faqat muhim biomarkerlarga e‘tibor qaratadi. Uchinchidan, selektiv usullar dalillarning yaxlitligini saqlash va xulosani ilmiy asosda tayyorlash imkonini beradi.

Shuningdek, selektiv tekshiruv usullari murakkab yoki aralashgan materiallar bilan ishlashda samarali bo‘ladi. Ular yordamida ekspertlar jasad yoki to‘qimalardagi noaniq o‘zgarishlarni aniqlashi, patologik jarayonlarni ilmiy asosda baholashi va sudga ishonchli xulosalar taqdim etishi mumkin.

Nazorat savollari

1. Sud-gistologik ekspertiza tushunchasi va vazifalarini tushuntiring.
2. Ekspertiza tekshiruvlarini o‘tkazishning huquqiy asoslari qaysilar?
3. Jasad va to‘qima namunalarini olish qoidalari qanday?
4. Biologik materiallarni saqlash va transport qilish tartibi nimadan iborat?
5. Mikroskopik, immunoistokimyoviy va molekulyar tekshiruvlarni o‘tkazish qoidalari tushuntiring.
6. Selektiv tekshiruv usullari nima va ularning afzalliklari qanday?
7. Ekspertiza natijalarini protokollash va xulosani tayyorlash tartibi qanday amalga oshiriladi?
8. Sud-gistologik ekspertizada axloqiy va kasbiy talablar nimadan iborat?
9. Sud-gistologik tekshiruvlarda dalillarni buzilmasligini qanday ta‘minlash mumkin?
10. Sud-gistologik ekspertiza natijalari jinoyat ishlarida qanday ahamiyatga ega?

Testlar

1. **Sud-gistologik ekspertiza asosan nima bilan shug‘ullanadi?**
 - A) Kasalliklarni davolash
 - B) Jasad va to‘qimalarni mikroskopik va ilmiy usullar bilan tekshirish*
 - C) Sud hujjatlarini yozish
 - D) Bemorlarni identifikatsiyalash
2. **Jasad va to‘qima namunalarini olish jarayonida eng muhim qoidalar qaysilar?**
 - A) Kontaminatsiyaga yo‘l qo‘ymaslik va protokollash*
 - B) Faqat tashqi ko‘rinishga qarash
 - C) Namuna miqdori cheklanmagan bo‘lishi
 - D) Ekspertizani tez tugatish
3. **Biologik materiallarni transport qilishda nimalarga e‘tibor beriladi?**
 - A) Maxsus steril idishlar va xavfsizlik*

- B) Faqat tezkor yetkazish
 - C) Namuna ustida yozuv bo‘lmasa ham bo‘ladi
 - D) Dalillarni aralashtirish
4. **Mikroskopik tekshiruvlar nima aniqlashga xizmat qiladi?**
- A) Faqat tashqi jarohatlar
 - B) Hujayra va to‘qima tuzilishi, yashirin jarohatlar*
 - C) Sud qarorini chiqarish
 - D) Dalillarni tashish
5. **Immunoistokimyoviy metodlar qaysi printsipga asoslanadi?**
- A) DNK tahlili
 - B) Antigen-antitancha reaksiyasi*
 - C) Tashqi ko‘rinish kuzatuv
 - D) Faqat mikroskopik tahlil
6. **Molekulyar tekshiruvlar yordamida nima aniqlanishi mumkin?**
- A) Tashqi jarohatlar
 - B) Genetik material va shaxs identifikatsiyasi*
 - C) Faqat patologik jarayonlar
 - D) Sud hujjatlari
7. **Selektiv tekshiruv usullarining afzalligi nima?**
- A) Tahlil vaqtini qisqartiradi va aniqlikni oshiradi*
 - B) Ekspertizani qimmatlashtiradi
 - C) Dalillarni kamroq tahlil qiladi
 - D) Natijani xolis qilmaydi
8. **Ekspertiza natijalarini protokollash nima uchun zarur?**
- A) Sudga ishonchli xulosalar taqdim etish uchun*
 - B) Faqat laboratoriyada ishlash uchun
 - C) Dalillarni yashirish uchun
 - D) Faqat tashqi ko‘rinishni tasvirlash uchun
9. **Zamonaviy tekshiruv usullari ekspertizaga qanday yordam beradi?**
- A) Aniqlik darajasini oshiradi va xulosani tez tayyorlash imkonini beradi*
 - B) Faqat laboratoriya ishini murakkablashtiradi
 - C) Dalillarni aralashtiradi
 - D) Xulosa tayyorlashni ortiqcha qiladi
10. **Sud-gistologik ekspertiza natijalarining jinoyat ishlaridagi roli nimada?**
- A) Dalillarni ilmiy asosda baholash va sudga adolatli qaror qabul qilish*
 - B) Faqat laboratoriyada ishlash
 - C) Bemorni davolash
 - D) Ekspert xulosasini oshkor qilmaslik

Vaziyatli masala: Sudga jasad olib kelindi. Jasaddan olingan to‘qimalar mikroskopik tekshiruv uchun laboratoriyaga yuborildi. Ekspertizani o‘tkazayotgan mutaxassis to‘qimalarda yashirin qon ketishi va mushak tolalaridagi patologik o‘zgarishlarni aniqladi.

Savollar:

1. Ushbu vaziyatda qaysi zamonaviy tekshiruv usullari qo'llanishi mumkin?
2. Mikroskopik natijalarni protokollash va xulosaga kiritishda qanday qoidalarga amal qilish kerak?
3. Selektiv tekshiruv usullarini qaysi bosqichda qo'llash samarali bo'ladi?
4. Ekspert xulosasini tayyorlashda qanday ilmiy va huquqiy tamoyillarga rioya qilish kerak?
5. Talabalar ushbu vaziyatni rol o'yinlari yordamida qanday mashq qilishi mumkin?

Vaziyatli masala: Jinoyat joyidan biologik materiallar olindi. Laboratoriyada immunoistokimyoviy va molekulyar metodlar yordamida tahlil qilinmoqda. Ekspert materialdagi maxsus oqsillar va genetik markerlarni aniqlash orqali shaxsni identifikatsiyalashi lozim.

Savollar:

1. Ushbu vaziyatda qaysi zamonaviy sud-gistologik tekshiruv metodlari qo'llaniladi?
2. Immunoistokimyoviy va molekulyar natijalarni protokollash tartibi qanday bo'lishi kerak?
3. Selektiv tekshiruv usullarining bu holatda afzalligi nimada?
4. Xulosani tayyorlashda ekspert qanday ilmiy va huquqiy tamoyillarga amal qilishi kerak?
5. Talabalar case-study usuli yordamida ushbu vaziyatni qanday tahlil qilishi mumkin?

Rol o'yinlari (Role-play)

Maqsad: Talabalarni sud-gistologik tekshiruv jarayonida faol ishtirok etishga o'rgatish va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish.

Bajarish ketma-ketligi:

1. Talabalar ikki guruhga bo'linadi: bir guruh jinoyat joyida jasad va to'qimalardan dalillarni olish, ikkinchi guruh laboratoriyada mikroskopik, immunoistokimyoviy va molekulyar tekshiruvlarni bajaradi.
2. Dalillar (to'qima namunasi, qon, hujayra namunasi) maxsus belgilar bilan tayyorlanadi.
3. Birinchi guruh dalillarni protokollash va hujjatlashtirish bo'yicha amaliy mashq qiladi.
4. Ikkinchi guruh laboratoriyada dalillarni tahlil qiladi va xulosaga tayyorlaydi.
5. Guruhlar natijalarni bir-biriga taqdim qiladi va ekspertiza xulosasi ishlab chiqiladi.

Nazorat va baholash mezonlari:

- Dalillarni olish va saqlash qoidalariga rioya qilish.
- Mikroskopik, immunoistokimyoviy va molekulyar metodlarni to‘g‘ri qo‘llash.
- Hujjatlashtirish va xulosani ilmiy asosda tayyorlash.

Case-study (Vaziyat tahlili)

Maqsad: Talabalarni selektiv tekshiruv usullarini qo‘llash va xulosani tayyorlash bo‘yicha amaliy ko‘nikma berish.

Bajarish ketma-ketligi:

1. Talabalarga shartli jinoyat ishidan olingan to‘qima yoki biologik material namunasi taqdim etiladi.
2. Guruhlar materialni qanday tahlil qilish, qaysi zamonaviy metodlardan foydalanish va xulosani tayyorlashni muhokama qiladi.
3. Har bir guruh ekspertizani o‘tkazish bosqichlarini protokollash va xulosaga kiritish tartibini yozadi.
4. Guruhlar natijalarni taqdim qiladi va muallim bilan umumiy tahlil qilinadi.
5. Talabalar ushbu case-study orqali mikroskopik, immunoistokimyoviy, molekulyar va selektiv metodlarni amalda o‘rganadi.

Nazorat va baholash mezonlari:

- Metodlarni to‘g‘ri tanlash va qo‘llash.
- Dalillarni tahlil qilish va xulosani ilmiy asosda tayyorlash.
- Guruh ishida faol ishtirok va tushuntirish qobiliyati.

2.3.O'quv moduliga ajratilgan soat 2	Gistologik preparatlar uchun preparatlar olish, tekshirish.
---	--

Ma'ruza mashg'ulotini o'qitish texnologik modeli

Vaqt 80 daqiqa	Tinglovchilar soni:10-15ta
O'quv mashg'ulotining shakli va turi	Nazariy mashg'ulot
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Gistologik preparatlar tushunchasi va ahamiyati 2. Preparat olish manbalari va turlari 3. Materialni olish qoidalari
<p>O'quv mashg'uloti maqsadi:</p> <p>1.Ta'limiy : Tinglovchilarga nazariy bilimlarni olish va ularni mustahkamlash Amaliy ko'nikmalarni egallash Egallangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash Deontologik tarbiyaning shakllanishi Amaliyotda axloqiy javobgarlik hissi va aloqalarni tarbiyalash</p> <p>2.Tarbiyaviy maqsadi Mutaxassislikka javobgarlik hissini shakllantirish Insonparvarlik va rahmdillilik hissini shakllantirish O'z bilimlarni kengaytirishga qiziqishni tarbiyalash Amaliyotda extiyotkorlik va e'tiborlilik xissini shakllantirish</p>	
<p style="text-align: center;">Pedagogik vazifalar</p> <p>Sud biologiya ekspertizasi bo'limi, xonalari va u yerdagi ishlash tartibi. Gistologiya bo'limi (xonasi) laboranti, uning ish joyi va ish bilan ta'minlanishi. Sud biologiya, sud kimyo ekspertizalari va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari,xulosasini tuzish.Tibbiy kriminalistika ekspertiza va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari.Sud-gistologik ekspertiza tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash va yakuniy sud tibbiy xulosani tuzish. Sud- gistologik preparatlarga nisbatan qo'yilgan talablar. Tajriba hayvonlarini o'ldirish usullari. Gistologik preparatlar uchun preparatlar olish, tekshirish. Preparatni (qorindan,</p>	<p>O'quv faoliyatini natijalari:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Sud biologiya ekspertizasi bo'limi, xonalari va u yerdagi ishlash tartibini • Sud biologiya, sud kimyo ekspertizalari va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari, xulosasini tuzishni • Tibbiy kriminalistika ekspertiza va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari • Sud- gistologik ekspertiza tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash va yakuniy sud tibbiy xulosani tuzishni • Sud- gistologik preparatlarga nisbatan qo'yilgan talablar

ichakdan, me'dadan, siydik pufagidan, ilikdan) olish qoidalari.	• Tajriba hayvonlarini o'ldirish usullarini.
O'qitish metodlari	"Gistologik detektiv" "Mikroskopik tahlil tayyorgarligi" usullari bilan ishlash
O'quv faoliyatini tashkil etish	Jamoaviy va guruxlarda ishlash, yakka tartibli
O'qitish vositalari	Doska, videofilmlar, chizma, nazorat varoqlari, matnlar
Qayta aloqaning usul va vazifalari	Og'zaki so'rov, tezkor so'rovyozma so'rov test, misol, va mashqlar bajarilgan o'quv topshiriqlarini baxolash

Mashg'ulot uchun talab etiladigan vaqti 80 minut

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
1-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish 10 daqiqa	<p align="center">Tashkiliy qism</p> <p>1 O'qituvchi sinfga kirib tinglovchilarning o'quv bo'limi tomonidan berilgan ro'yxat asosida tinglovchilar davomatini darsga tayyorligini tekshiradi, ichki tartib qoidalariga rioya qilishni tasdiqlovchi tilxat oladi yangiliklar eshitiladi va aytiladi.</p> <p>2.O'quv mashg'ulotining mavzusi, maksadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi</p> <p>3.Dars davomida tinglovchilarni faollashtirish uchun qo'llaniladigan usullarni aytib o'yin qoidalirini tushintiradi.</p>	Javob beradilar, tinglaydilar, yozib oladilar
2-boskich. Amaliy qism 65 daqiqa 1.O'tgan mavzu bo'yicha tinglovchilar bilimni tekshirish va baxolash 20-25 daq 2.Yangi mavzuni to'liq bayon etish 30-40. 3.O'qitishning	<p>1.Tinglovchilarning bazaviy bilimlarini tekshirish maqsadida ulardan kirish testini olish.</p> <p>2.Yangi mavzu mazmunini o'qituvchi tomonidan "Ma'ruza o'qish" usulida tushuntiriladi. Tinglovchilarga "Gistologik detektiv" tarzida mavzu mustahkamlanadi.</p>	Tinglovchilar bilimlarini eslab, test savollariga javob beradilar. Savollarga aktiv javob beradilar. Yangi mavzu bayonini yozib oladilar. Tushinmagan

<p>noan'anaviy usullarini qo'llagan xolda tinglovchilar bilimini mustaxkamlash</p>		<p>joylarini savol tariqasida yo'llab javob oladilar” Mikroskopik tahlil tayyorgarligi” sxemasi bo'yicha tinglovchilar tomonidan to'ldiriladi</p>
<p>3-bosqich Yakuniy 5 daqiqa</p>	<p>Dars xulosalanib, aktiv qatnashgan tinglovchilar rag'batlantirilib, baxolar e'lon qilinadi . Uyga vazifa: Gistologik preparatlar uchun preparatlar olish, tekshirish mavzuni o'qib kelish. Tavsiya etiladigan adabiyotlar: 16. “Sud ekspertizasi”, A.SH.Baratov, R.K. Abdullayev, B.X.Xamidov Toshkent – 2025 y.</p>	<p>Tinglaydilar, uyga vazifani belgilab oladilar</p>

Mavzu: Gistologik preparatlar uchun preparatlar olish, tekshirish.

Reja:

1. Gistologik preparatlar tushunchasi va ahamiyati
2. Preparat olish manbalari va turlari
3. Materialni olish qoidalari

Gistologik preparatlar tushunchasi va ahamiyati

Gistologik preparatlar – bu to'qimalar yoki organlardan olingan namunalarning mikroskop ostida tahlil qilish uchun tayyorlangan materiallardir. Ular bemorlarning kasalliklarini aniqlash, patologik jarayonlarni o'rganish va tibbiy diagnostika uchun muhim manba hisoblanadi. Gistologik tekshiruv yordamida hujayralarning tuzilishi, to'qimalardagi o'zgarishlar va patologik jarayonlarning bosqichlari aniqlanadi.

Preparatlar olishning klinik va ilmiy ahamiyati katta. Bir tomondan, u bemorlarni to'g'ri tashxislash va davolash uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni beradi. Ikkinchi tomondan, tadqiqotlar va ilmiy ishlarda to'qimalarning mikroskopik o'rganilishi patologiya va biomeditsina fanlari rivojida muhim ahamiyat kasb etadi.

Gistologik preparatlarni to'g'ri olish, tekshirish va saqlash orqali diagnostik aniqlik oshadi, tibbiy xulosalar ishonchli bo'ladi va klinik qarorlar samarali qabul qilinadi. Shu sababli, preparatlar olish va tayyorlash jarayonida steril va gigiyenik sharoitlar, to'qimaning yaroqliligi va hujjatlarni to'g'ri rasmiylashtirish qat'iy rioya qilinishi zarur.

Preparat olish manbalari va turlari

Gistologik preparatlar uchun materiallar turli manbalardan olinadi. Eng keng tarqalgan manba – **biopsiya materiallari**, ya'ni bemorning tirik to'qimalaridan yoki organlaridan olingan namunalari. Biopsiya jarrohlik, endoskopik yoki boshqa minimal invaziv usullar orqali amalga oshiriladi. Biopsiya yordamida olingan to'qimalar patologik jarayonlarni aniqlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Ikkinchi manba – **autopsiya materiallari**, ya'ni o'limdan keyin jasaddan olingan to'qimalar va organlar. Autopsiya materiallari kasallikning rivojlanish bosqichlarini, o'lim sabablarini va patologik jarayonlarni tadqiq qilishda ishlatiladi.

Preparatlar turlariga kelsak, ular **qattiq to'qima** (masalan, jigar, buyrak, suyak), **suyuq materiallar** (masalan, qon, siydik), **suyak va organlar** kiradi. Har bir turdagi material uchun olingan preparatning tayyorlanish va saqlanish sharoiti o'ziga xos bo'lib, diagnostika aniqligiga ta'sir qiladi.

Shunday qilib, preparat olish manbalari va turlari to'g'ri aniqlanishi, to'qimalarning mikroskopik tahliliga tayyorlanishi, ham klinik, ham ilmiy ahamiyatni ta'minlaydi.

Materialni olish qoidalari

Gistologik preparatlar uchun to'qimalarni olish jarayoni aniq qoidalarga rioya qilgan holda amalga oshirilishi kerak. Birinchidan, materiallarni olish **steril va gigiyenik sharoitlarda** bajarilishi zarur. Bu to'qimalarning ifloslanishini oldini oladi va laboratoriya tahlilining ishonchliligini ta'minlaydi.

To'qimaning tanlanishi va hajmi ham muhim hisoblanadi. Preparat yetarlicha kichik, lekin diagnostika uchun yetarli bo'lishi lozim. Shuningdek, patologik o'zgarishlar aniq bo'lgan joydan olingan namunalari ustuvor hisoblanadi. Har bir namuna to'g'ri belgilanib, bemor yoki murda, olingan vaqt va joyi yozilgan hujjat bilan birga saqlanishi kerak.

Hujjatlarni to'g'ri rasmiylashtirish preparatning keyingi tekshiruvi va mikroskopik tahliliga asos bo'ladi. Har bir namuna o'ziga xos identifikatsiya belgilari bilan belgilanishi va laboratoriya jarayonlariga tayyorlanishi shart.

Shu tarzda, materialni olish qoidalariga rioya qilish, gistologik tahlilning aniqligi, patologik jarayonlarni to'g'ri baholash va tibbiy xulosalarni chiqarish imkonini beradi.

Preparatni tekshirish va tayyorlash

Gistologik preparatlar tayyorlanishidan oldin ularning sifatini tekshirish zarur. Birinchi navbatda, **materialning tashqi ko'rinishi** baholanadi: rang, to'qima qatlami, shikastlanishlar mavjudligi aniqlanadi. Agar to'qima qurigan yoki buzilgan bo'lsa, uni mikroskopik tahlil uchun tayyorlashdan oldin maxsus usullar bilan tiklash yoki saralash talab etiladi.

Shuningdek, to'qimalarning yaroqliligi tekshiriladi. Bu jarayon preparatning diagnostik qiymatini oshiradi va mikroskop ostida to'g'ri xulosalar chiqarishga yordam beradi. Tayyorlash jarayonida to'qima **bo'yash va saqlashga tayyorlanish** bosqichlariga o'tadi. Preparatni bo'yash yordamida hujayralar va to'qimalardagi patologik o'zgarishlar mikroskopda aniq ko'rinadi.

Preparat tayyorlashda barcha qoidalarga rioya qilish zarur: steril asboblardan, gigiyena qoidalari, hujjatlarni to'liq rasmiylashtirish va materialni saqlash sharoitlari. Shu tarzda tayyorlangan preparat ilmiy, diagnostik va klinik jihatdan ishonchli bo'ladi.

Sud-tibbiy va diagnostik ahamiyati

Gistologik preparatlar nafaqat tibbiy, balki **huquqiy va diagnostik jihatdan ham muhim** manba hisoblanadi. Ular yordamida bemorlarning kasalliklari, patologik jarayonlarning bosqichlari aniqlanadi va to'g'ri tashxis qo'yish imkoniyati yaratiladi. Diagnostik ahamiyati shundaki, preparatlar orqali hujayralar va to'qimalarning mikroskopik tuzilishi baholanadi, kasallikning tabiati aniqlanadi va davolash strategiyasi belgilanadi.

Sud-tibbiy ahamiyati esa shundaki, gistologik materiallar jinoyat yoki shikastlanish holatlarini tekshirishda asosiy dalil bo'lib xizmat qiladi. Masalan, murdadan olingan to'qimalar orqali o'lim sababini aniqlash, toksik yoki patologik o'zgarishlarni aniqlash mumkin. Shu bilan birga, tayyorlangan preparatlar ilmiy tadqiqotlar va patobiologik xulosalar uchun muhim manba hisoblanadi.

Shunday qilib, gistologik preparatlarni to'g'ri olish, tekshirish va tayyorlash orqali tibbiy, sud-tibbiy va ilmiy jihatdan ishonchli xulosalar chiqarish imkoniyati yaratiladi. Bu jarayon preparatning sifatini, diagnostika aniqligini va sud-tibbiy ekspertiza samaradorligini ta'minlaydi.

Nazorat savollari

1. Gistologik preparat tushunchasi nima va u qaysi maqsadlarda ishlatiladi?
2. Preparatlar olishning klinik va ilmiy ahamiyati nimada?
3. Gistologik materiallarni olish manbalari qaysilar?
4. Materialni olish jarayonida qaysi qoidalarga rioya qilish zarur?
5. Preparatni tekshirish va tayyorlash bosqichlari nimalardan iborat?
6. Bo'yash va tayyorlash jarayoni nimaga xizmat qiladi?
7. Gistologik preparatlarning sud-tibbiy va diagnostik ahamiyati qanday?

Test savollari

1. Gistologik preparatlar nima uchun ishlatiladi?
 - A. Faqat o'rganish uchun
 - B. Diagnostika, ilmiy tadqiqot va sud-tibbiy tekshiruvlarda
 - C. Faqat laboratoriya mashqlarida
 - D. Faoliyatni qayd qilish
2. Preparat olishda qanday sharoitlar muhim?
 - A. Steril va gigiyenik sharoit
 - B. Faqat tezlik
 - C. Faqat hujjat rasmiylashtirish
 - D. Faqat tashqi ko'rinish
3. Biopsiya materiallari nimani anglatadi?
 - A. O'limdan keyingi organlar
 - B. Tirik bemordan olingan to'qimalar
 - C. Suvli eritmalar
 - D. Jarrohlik asboblari
4. Autopsiya materiallari qachon olinadi?
 - A. Tirik bemordan
 - B. O'limdan keyin
 - C. Har qanday vaqtda
 - D. Faqat laboratoriyada
5. Preparat tayyorlashning maqsadi nima?
 - A. Mikroskop ostida to'qimalarni tahlil qilish
 - B. Rasmlar olish
 - C. Faqat saqlash
 - D. Faqat tashqi ko'rinishni tekshirish
6. Bo'yash jarayoni nimaga yordam beradi?
 - A. To'qima rangini o'zgartirish
 - B. Hujayralarni va patologik o'zgarishlarni ko'rsatish
 - C. Preparatni saqlash
 - D. Faqat hujjat tayyorlash

7. Preparatni noto'g'ri olish yoki saqlashning oqibati nima bo'ladi?
- Diagnostika aniqligi pasayadi
 - Faqat vaqt yo'qotiladi
 - Hujayra o'lmaydi
 - Hech qanday ta'siri yo'q

Vaziyatli masala 1

Vaziyat: Jarroh tomonidan bemordan olingan jigar biopsiyasi laboratoriyaga yetkazildi. Preparatning tashqi ko'rinishi yaxshi, hujjatlar to'liq rasmiylashtirilgan.

Savol:

- Preparatni tekshirishda qaysi bosqichlar amalga oshiriladi?
- Tayyorlash jarayonida nimalarga e'tibor berish zarur?

Vaziyatli masala 2

Vaziyat: Autopsiya materiallari olingan, lekin to'qimalarning bir qismi qurigan va shikastlangan.

Savol:

- Ushbu materialni mikroskopik tahlilga tayyorlashda qanday usullar qo'llaniladi?
- Nima sababdan materialning holati diagnostik aniqlikka ta'sir qiladi?

Interfaol o'yin 1 – “Gistologik detektiv”

Qoidalar:

- Talabalar guruhlariga bo'linadi.
- Har bir guruhga turli to'qimalar va rasmlar beriladi.
- Guruhlar preparatning tashqi va ichki belgilarini aniqlaydi, tayyorlash va bo'yash tartibini belgilaydi.
- Eng tez va to'g'ri javob bergan guruh baholanadi.

Ma'qsad: Materialni olish va tayyorlash jarayonini amaliy tarzda o'rganish, diagnostik ko'nikmalarni rivojlantirish.

Interfaol o'yin 2 – “Mikroskopik tahlil tayyorgarligi”

Qoidalar:

- Guruhlar tayyorlangan preparatni tekshirish va bo'yashga tayyorlash jarayonini model asosida bajaradi.

- Har bir guruh tashqi ko‘rinish, shikastlanish va tayyorlash bosqichlarini belgilaydi.
- To‘g‘ri va to‘liq tahlil qilgan guruhlar baholanadi.

Ma’qsad: Gistologik preparatlarni tekshirish va tayyorlash jarayonida amaliy ko‘nikmalarni mustahkamlash, mikroskopik tahlilga tayyorlashni o‘rganish.

2.3.O'quv moduliga ajratilgan soat 2	Gistologik tekshiriladigan vositalarni fiksatsiya qilish usuli.
---	--

Ma'ruza mashg'ulotini o'qitish texnologik modeli

Vaqt 80 daqiqa	Tinglovchilar soni:10-15ta
O'quv mashg'ulotining shakli va turi	Nazariy mashg'ulot
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Fiksatsiya tushunchasi va maqsadi 2. Fiksatsiya vositalari va moddalari 3. Fiksatsiya sharoitlari
<p>O'quv mashg'uloti maqsadi:</p> <p>1.Ta'limiy : Tinglovchilarga nazariy bilimlarni olish va ularni mustahkamlash Amaliy ko'nikmalarni egallash Egallangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash Deontologik tarbiyaning shakllanishi Amaliyotda axloqiy javobgarlik hissi va aloqalarni tarbiyalash</p> <p>2.Tarbiyaviy maqsadi Mutaxassislikka javobgarlik hissini shakllantirish Insonparvarlik va rahmdillilik hissini shakllantirish O'z bilimlarni kengaytirishga qiziqishni tarbiyalash Amaliyotda extiyotkorlik va e'tiborlilik xissini shakllantirish</p>	
<p style="text-align: center;">Pedagogik vazifalar</p> <p>Sud biologiya ekspertizasi bo'limi, xonalari va u yerdagi ishlash tartibi. Gistologiya bo'limi (xonasi) laboranti, uning ish joyi va ish bilan ta'minlanishi. Sud biologiya, sud kimyo ekspertizalari va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari,xulosasini tuzish.Tibbiy kriminalistika ekspertiza va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari.Sud-gistologik ekspertiza tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash va yakuniy sud tibbiy xulosani tuzish. Sud- gistologik preparatlarga nisbatan qo'yilgan talablar. Tajriba hayvonlarini o'ldirish usullari. Gistologik preparatlar uchun preparatlar olish, tekshirish. Preparatni (qorindan, ichakdan, me'dadan, siydik pufagidan, ilikdan) olish qoidalari.</p>	<p>O'quv faoliyatini natijalari:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Sud biologiya ekspertizasi bo'limi, xonalari va u yerdagi ishlash tartibini • Sud biologiya, sud kimyo ekspertizalari va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari, xulosasini tuzishni • Tibbiy kriminalistika ekspertiza va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari • Sud- gistologik ekspertiza tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash va yakuniy sud tibbiy xulosani tuzishni • Sud- gistologik preparatlarga nisbatan qo'yilgan talablar • Tajriba hayvonlarini o'ldirish

	usullarini.
O'qitish metodlari	“Fiksatsiya detektivi” “Mozaika “ usullari bilan ishlash
O'quv faoliyatini tashkil etish	Jamoaviy va guruxlarda ishlash ,yakka tartibli
O'qitish vositalari	Doska ,videofilmlar, chizma,nazorat varoqlari,matnlar
Qayta aloqaning usul va vazifalari	Og'zaki so'rov, tezkor so'rovyozma so'rov test, misol,va mashqlar bajarilgan o'quv topshiriqlarini baxolash

Mashg'ulot uchun talab etiladigan vaqti 80 minut

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
1-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish 10 daqiqa	<p align="center">Tashkiliy qism</p> <p>1 O'qituvchi sinfga kirib tinglovchilarning o'quv bo'limi tomonidan berilgan ro'yxat asosida tinglovchilar davomatini darsga tayyorligini tekshiradi, ichki tartib qoidalariga rioya qilishni tasdiqlovchi tilxat oladi yangiliklar eshitiladi va aytiladi.</p> <p>2.O'quv mashg'ulotining mavzusi, maksadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi</p> <p>3.Dars davomida tinglovchilarni faollashtirish uchun qo'llaniladigan usullarni aytib o'yin qoidalirini tushintiradi.</p>	Javob beradilar, tinglaydilar,yozib oladilar
2-boskich. Amaliy qism 65 daqiqa 1.O'tgan mavzu bo'yicha tinglovchilar bilimini tekshirish va baxolash 20-25 daq 2.Yangi mavzuni to'liq bayon etish 30-40. 3.O'qitishning noan'anaviy usullarini qo'llagan xolda	<p>1.Tinglovchilarning bazaviy bilimlarini tekshirish maqsadida ulardan kirish testini olish.</p> <p>2.Yangi mavzu mazmunini o'qituvchi tomonidan “Ma'ruza o'qish” usulida tushuntiriladi. Tinglovchilarga “Fiksatsiya detektivi”tarzida mavzu mustahkamlanadi.</p>	<p>Tinglovchilar bilimlarini eslab, test savollarigi javob beradilar. Savollarga aktiv javob beradilar. Yangi mavzu bayonini yozib oladilar. Tushinmagan joylarini savol tariqasida yo'llab</p>

tinglovchilar bilimini mustaxkamlash		javob oladilar” Mikroskopik tayyorgarlik” sxemasi bo'yicha tinglovchilar tomonidan to'ldiriladi
3-bosqich Yakuniy 5 daqiqa	Dars xulosalanib, aktiv qatnashgan tinglovchilar rag'batlantirilib, baxolar e'lon qilinadi . Uyga vazifa: Gistologik tekshiriladigan vositalarni fiksatsiya qilish usuli mavzuni o'qib kelish. Tavsiya etiladigan adabiyotlar: 17. “Sud ekspertizasi”, A.SH.Baratov, R.K. Abdullayev, B.X.Xamidov Toshkent – 2025 y.	Tinglaydilar, uyga vazifani belgilab oladilar

Mavzu: Gistologik tekshiriladigan vositalarni fiksatsiya qilish usuli.

Reja:

1. Fiksatsiya tushunchasi va maqsadi
2. Fiksatsiya vositalari va moddalari
3. Fiksatsiya sharoitlari

Fiksatsiya tushunchasi va maqsadi

Fiksatsiya – bu gistologik materiallarni mikroskopik tekshiruvga tayyorlash jarayonida ularning **morfologik va strukturaviy xususiyatlarini saqlash** maqsadida amalga oshiriladigan kimyoviy yoki fizik usuldir. Fiksatsiya jarayonida hujayralar va to'qimalardagi biologik o'zgarishlar to'xtatiladi, hujayra devorlari, sitoplazma va yadrolarning tuzilishi saqlanadi, shuningdek, enzimatik degradatsiya va bakterial ta'sir oldini oladi.

Gistologik tekshiruvda fiksatsiyaning ahamiyati katta. To'qima va hujayralarning tabiiy tuzilishi saqlanmagan taqdirda, mikroskop ostida xato tashxis qo'yish yoki patologik jarayonlarni noto'g'ri baholash ehtimoli oshadi. Shu sababli, fiksatsiya

preparatlarning diagnostik aniqligi, ilmiy va sud-tibbiy xulosalar chiqarishda asosiy jarayon hisoblanadi.

Fiksatsiyaning asosiy maqsadi – **to‘qima va hujayralarning mikroskop ostidagi morfologik xususiyatlarini o‘zgarmas holda saqlash**, ularni bo‘yash va keyingi tekshiruvlarga tayyorlash imkonini yaratishdir. Bu jarayon materialning sifatini va mikroskopik tahlilning ishonchliligini ta‘minlaydi.

Fiksatsiya vositalari va moddalari

Fiksatsiya jarayonida gistologik materiallarning morfologik xususiyatlarini saqlash uchun turli vositalar va moddalar qo‘llaniladi. Fiksatsiyaning asosiy maqsadi – **to‘qima va hujayralarni degradatsiyadan himoya qilish, ularning tabiiy tuzilishini saqlash va keyingi bo‘yash jarayoniga tayyorlashdir**. Fiksatsiya vositalari asosan **kimyoviy** va **termik (fizik)** usullarga bo‘linadi.

1. Kimyoviy fiksatorlar

Kimyoviy fiksatorlar – bu to‘qima ichidagi hujayralar va proteinlar bilan reaksiyaga kirishib, ularni mustahkamlash va o‘zgarishsiz saqlash imkonini beradigan moddalardir. Eng keng tarqalgan kimyoviy fiksatorlar quyidagilar:

- **Formalin (10% formalin eritmasi)** – eng mashhur fiksator hisoblanadi. U hujayra proteinlarini koagulyatsiya orqali mustahkamlaydi va morfologik xususiyatlarni yaxshi saqlaydi. Formalinning afzalligi – arzon, tayyorlash oson, to‘qimalarda strukturani uzoq vaqt saqlash imkonini beradi. Kamchiliklari – uzoq vaqtli fiksatsiyada rang o‘zgarishi va bo‘yashga ta‘siri bo‘lishi mumkin.
- **Bouin eritmasi** – asosan mikroskopik tahlilda hujayra yadrosini va sitoplazmani yaxshi ko‘rsatadi. U asosan ichak, jigar va o‘pka to‘qimalarini fiksatsiya qilishda qo‘llaniladi. Bouin eritmasi qisqa vaqt ichida fiksatsiya qiladi va bo‘yash natijasini oshiradi, lekin uzoq saqlash uchun kamroq qulay.
- **Glutaraldehid** – elektron mikroskopiyada hujayra va to‘qimalarni ultrastrukturaviy darajada saqlash uchun ishlatiladi. U membrana va organellalarni o‘zgarmas holda ushlab turadi, lekin kimyoviy xavfsizlik jihatdan ehtiyotkorlikni talab qiladi.
- **Metanol, etanol va asetatlar** – odatda qisqa muddatli fiksatsiya uchun ishlatiladi, ba‘zan boshqa fiksatorlar bilan kombinatsiyada qo‘llaniladi.

2. Termik (fizik) fiksatsiya usullari

Termik fiksatsiya – bu issiqlik yordamida to‘qimalardagi hujayralarni mustahkamlash usulidir. Masalan, suyuq to‘qima bo‘laklari (smear) yoki patogenlarni mikroskopik tekshirishda issiqlik bilan fiksatsiya qilinadi. Bu usul

tezkor va oddiy bo'lsa-da, qattiq to'qimalar uchun kamroq qo'llaniladi, chunki u ichki tuzilishni mukammal saqlamaydi.

3. Fiksator tanlash mezonlari

Fiksator tanlash bir nechta omillarga bog'liq:

- **To'qima turi** – jigar, buyrak, suyak, mushak kabi turli to'qimalar turli fiksatorlarga turlicha ta'sir qiladi.
- **Keyingi bo'yash usuli** – ba'zi fiksatorlar PAS, H&E yoki immunogistokimyoviy bo'yashga mos keladi.
- **Fiksatsiya vaqti** – ba'zi moddalarda uzoq muddatli fiksatsiya kerak bo'ladi, boshqalarda esa qisqa muddat yetarli.
- **Xavfsizlik va foydalanish qulayligi** – formalin va Bouin eritmasi keng qo'llanilsa-da, glutaraldehid xavfli hisoblanadi va ehtiyotkorlik talab qiladi.

Shu bilan birga, kimyoviy va termik fiksatorlar bir-birini to'ldirishi mumkin. Masalan, qisqa muddatli issiqlik fiksatsiyasidan keyin formalin bilan mukammal saqlash mumkin.

Xulosa: Fiksatsiya vositalari va moddalari to'qima va hujayralarning morfologik tuzilishini saqlash, mikroskopik tahlil uchun tayyorlash va diagnostika aniqligini oshirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. To'g'ri fiksator tanlash va uni to'g'ri qo'llash gistologik tekshiruv natijasini ishonchli qiladi.

Fiksatsiya sharoitlari

Gistologik materiallarni fiksatsiya qilish jarayonida sharoitlar juda muhim ahamiyatga ega, chunki to'qima va hujayralarning morfologik xususiyatlari noto'g'ri sharoitda saqlanmasa, mikroskopik tahlil natijalari xato bo'lishi mumkin. Fiksatsiya sharoitlari quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi:

1. Harorat

Harorat fiksatsiya jarayonining tezligi va samaradorligiga bevosita ta'sir qiladi. Ko'pgina kimyoviy fiksatorlar xona haroratida samarali ishlaydi. Ba'zi hollarda, fiksatsiya tezligini oshirish uchun iliq harorat (20–37°C) qo'llanadi. Shu bilan birga, yuqori harorat (50–60°C) hujayra strukturasi shikastlashi mumkin, shuning uchun ehtiyotkorlik zarur.

2. Vaqt

Fiksatsiya davomiyligi to'qima turiga va fiksator xususiyatlariga bog'liq. Kichik to'qimalar odatda qisqa muddatda fiksatsiya qilinadi (bir necha soat), katta organlar yoki qalin bo'laklar esa uzoqroq vaqt talab qiladi (bir necha kun). Juda

qisqa fiksatsiya to‘qimaning ichki qismini yetarlicha saqlamaydi, juda uzoq fiksatsiya esa rang o‘zgarishi va bo‘yashning pasayishiga olib keladi.

3. pH va eritma xususiyatlari

Fiksatorlarning pH darajasi to‘qimalarning morfologik xususiyatlariga ta’sir qiladi. Masalan, formalin neytral pH da ishlatiladi, bu hujayra yadrosi va sitoplazma tuzilishini saqlash uchun optimaldir. Shuningdek, fiksator eritmasining zichligi va tarkibi ham samaradorlikni belgilaydi.

4. To‘qima va fiksator hajmi nisbati

Fiksatorning to‘qimaga nisbati kamida 10:1 bo‘lishi kerak. Bu sharoit fiksatorning to‘qima ichiga yetarlicha kirishini va barcha hujayralarni bir xil darajada fiksatsiya qilishni ta’minlaydi. Agar hajm yetarli bo‘lmasa, markaziy qism to‘qimasi yetarlicha fiksatsiya qilinmay, degradatsiyaga uchrashi mumkin.

5. Namuna joylashuvi va saqlash sharoiti

To‘qimalar fiksatorga to‘liq botirilishi kerak. Shu bilan birga, ularni saqlash va tashish paytida mexanik shikastlanishlar bo‘lmasligi zarur. Tayyorlangan preparatlar xona haroratida yoki sovutgichda vaqtincha saqlanishi mumkin, uzoq muddatli saqlash esa maxsus konteynerlarda amalga oshiriladi.

6. Monitoring

Fiksatsiya jarayonida to‘qimaning holati muntazam kuzatiladi. Ba’zi hollarda fiksator eritmasi yangilanadi yoki vaqtni sozlash zarur bo‘ladi. Bu diagnostik aniqlik va mikroskopik tahlilning ishonchliligi uchun muhimdir.

Xulosa: Fiksatsiya sharoitlariga qat’iy rioya qilish gistologik materiallarni to‘liq va ishonchli saqlash, mikroskop ostida morfologik xususiyatlarni aniqlash va keyingi diagnostik va ilmiy tadqiqotlarda xulosalar chiqarish imkonini beradi. Har bir omil – harorat, vaqt, pH, hajm va saqlash sharoiti – fiksatsiya sifatiga bevosita ta’sir qiladi, shuning uchun ularni e’tiborsiz qoldirmaslik kerak.

Fiksatsiya jarayoni

Fiksatsiya jarayoni gistologik materiallarni mikroskopik tahlilga tayyorlashning eng muhim bosqichlaridan biridir. To‘qima va hujayralarning morfologik tuzilishini saqlash, degradatsiya va autolizdan himoya qilish, shuningdek, keyingi bo‘yash va tekshiruv jarayoniga tayyorlash fiksatsiya jarayonining asosiy maqsadlaridir.

1. To‘qimani fiksatorga joylashtirish

Material olingandan so‘ng, uni darhol fiksator eritmasiga joylashtirish kerak. Bu jarayon tezkorlik bilan amalga oshirilishi muhim, chunki kechiktirish to‘qima degradatsiyasiga olib keladi. To‘qima hajmi va fiksator hajmi nisbati kamida 1:10 bo‘lishi zarur, shunda fiksator to‘qimaning barcha qismlariga yetib boradi.

To‘qima fiksatorga botirilganda, u erkin va siqilmagan holatda bo‘lishi kerak. Shu tarzda, hujayralar tabiiy shaklini saqlaydi va keyingi bo‘yash jarayonida deformatsiyaga uchramaydi.

2. Fiksatsiya davomiyligi va monitoring

Fiksatsiya davomiyligi to‘qima turiga, hajmiga va fiksator xususiyatlariga bog‘liq. Kichik biopsiya bo‘laklari bir necha soat ichida fiksatsiya qilinadi, katta organlar yoki qalin bo‘laklar esa bir necha kun talab qilishi mumkin.

Fiksatsiya jarayonida to‘qimaning holati muntazam kuzatiladi: fiksator rangi o‘zgarishi yoki biologik parchalanish belgilarining paydo bo‘lishi monitoring qilinadi. Kerak bo‘lganda fiksator yangilanadi yoki fiksatsiya vaqti uzaytiriladi.

3. Tayyorlash bo‘yash va saqlashga

Fiksatsiyadan so‘ng, to‘qima bo‘yash jarayoniga tayyorlanadi. Fiksatsiya hujayra va to‘qimalarning strukturaviy xususiyatlarini saqlab, bo‘yash uchun optimal holat yaratadi. Shu bilan birga, tayyorlangan preparat uzoq vaqt davomida diagnostik va ilmiy tekshiruvlar uchun saqlanishi mumkin.

Fiksatsiya jarayonining mukammal bajarilishi diagnostik aniqlikni oshiradi, patologik jarayonlarni to‘g‘ri baholashga yordam beradi va sud-tibbiy ekspertiza natijalarini ishonchli qiladi. Shu sababli, har bir bosqichda ehtiyotkorlik, steril asboblardan va to‘g‘ri sharoitlar talab qilinadi.

Xulosa: Fiksatsiya jarayoni – gistologik materiallarni tayyorlashning asosiy bosqichi bo‘lib, u morfologik xususiyatlarni saqlash, keyingi bo‘yash va mikroskopik tahlilga tayyorlashni ta‘minlaydi. To‘qimani tezkor joylashtirish, fiksatsiya vaqtini va sharoitini to‘g‘ri belgilash, monitoring qilish va saqlash tartibi diagnostik aniqlikni kafolatlaydi.

Fiksatsiyaning sud-tibbiy va diagnostik ahamiyati

Fiksatsiya jarayoni gistologik materiallarni mikroskopik tahlilga tayyorlashda nafaqat ilmiy, balki **diagnostik va sud-tibbiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega**. To‘qima va hujayralarning morfologik xususiyatlari saqlanmagan taqdirda, patologik jarayonlarni noto‘g‘ri baholash yoki xato tashxis qo‘yish ehtimoli ortadi.

1. Diagnostik ahamiyati

Fiksatsiya yordamida to‘qimalar va hujayralar tabiiy holatini saqlaydi, hujayra yadrosi, sitoplazma va organellalar buzilmaydi. Bu, o‘z navbatida, kasallikning tabiati, patologik jarayon bosqichi va og‘irligini aniqlash imkonini beradi. Misol uchun, o‘pka yoki jigar biopsiyasi fiksatsiya qilinmagan holda tahlil qilinsa, yallig‘lanish, nekroz yoki saraton hujayralarini aniqlash qiyinlashadi.

2. Sud-tibbiy ahamiyati

Sud-tibbiy ekspertizalarda fiksatsiya qilinmagan materialdan xulosalar chiqarish qiyin yoki ishonchsiz bo‘ladi. Masalan, murda yoki shikastlangan to‘qimalardan olingan preparatlar to‘g‘ri fiksatsiya qilinsa, o‘lim sababini, toksik yoki jarohat ta‘sirini aniqlash mumkin. Fiksatsiya jarayoni sud-tibbiy dalil sifatida huquqiy ahamiyatga ega bo‘lgan materialning sifatini kafolatlaydi.

3. Ilmiy tadqiqotlar uchun ahamiyati

Fiksatsiya qilinmagan to‘qimalar ilmiy tadqiqotlarda noto‘g‘ri natijalarga olib keladi. Fiksatsiya to‘qima ichidagi proteinlar va strukturani saqlab, mikroskopik, gistokimyoviy va immunogistokimyoviy tekshiruvlarga tayyorlaydi. Bu esa tadqiqot natijalarining ishonchligini oshiradi.

4. Noto‘g‘ri fiksatsiyaning salbiy oqibatlari

- Morfologik o‘zgarishlar – hujayralar deformatsiyalanadi, yadrolar shishadi yoki parchalanadi
- Bo‘yash natijasi yomonlashadi – bo‘yash pigmenti to‘qimalarga bir xil singmaydi
- Diagnostik xato ehtimoli ortadi – patologik jarayonlar noto‘g‘ri baholanadi

Xulosa: Fiksatsiya jarayoni gistologik tekshiruvning **asosiy kafolati** bo‘lib, u diagnostik, sud-tibbiy va ilmiy natijalarni ishonchli qiladi. To‘qima va hujayralarning tabiiy morfologik tuzilishini saqlash, patologik jarayonlarni aniq baholash va sud-tibbiy ekspertizalarda dalil sifatida foydalanish fiksatsiyaning eng muhim vazifalaridir. Shu sababli, har bir preparatni fiksatsiya qilishda qoidalarga qat‘iy rioya qilish zarur.

Nazorat savollari

1. Fiksatsiya tushunchasi nima va uning gistologik tekshiruvdagi maqsadi nima?
2. Fiksatsiya vositalari qaysilar va ularning xususiyatlari qanday?
3. Termik va kimyoviy fiksatsiya usullari o‘rtasidagi farq nimada?
4. Fiksatsiya jarayonida harorat va vaqtning roli qanday?

5. To'qima va fiksator hajmi nisbati nima uchun muhim?
6. Fiksatsiya materiallarni sud-tibbiy ekspertizaga tayyorlashda qanday ahamiyatga ega?
7. Noto'g'ri fiksatsiya natijasida qanday salbiy oqibatlar yuzaga keladi?

Test savollari

1. Fiksatsiyaning asosiy maqsadi nima?
 - A. Hujayralarni rang bilan boyash
 - B. To'qima va hujayralarning morfologik xususiyatlarini saqlash
 - C. Mikroskopni sozlash
 - D. Faqat materialni saqlash
2. Eng keng tarqalgan kimyoviy fiksator qaysi?
 - A. Glutaraldehyd
 - B. Bouin eritmasi
 - C. 10% formalin
 - D. Metanol
3. Termik fiksatsiya qaysi holatlarda qo'llanadi?
 - A. Katta organlarda
 - B. Suyuqlik yoki smear to'qimalarda
 - C. Qattiq suyak to'qimalarda
 - D. Hech qachon
4. To'qima hajmi va fiksator hajmi nisbati minimal qanchaga teng bo'lishi kerak?
 - A. 1:1
 - B. 1:5
 - C. 1:10
 - D. 1:20
5. Fiksatsiya jarayonida monitoring nima uchun kerak?
 - A. Rang berish uchun
 - B. To'qimaning holatini va fiksator samaradorligini kuzatish uchun
 - C. Materialni saqlash uchun
 - D. Hujayralarni bo'lib tashlash uchun
6. Noto'g'ri fiksatsiya qilinsa nima bo'ladi?
 - A. Diagnostik aniqlik pasayadi
 - B. Faqat rang o'zgaradi
 - C. Material buzilmaydi
 - D. Hech qanday oqibat bo'lmaydi
7. Fiksatsiya jarayoni sud-tibbiy jihatdan nima uchun muhim?
 - A. Hujayralarni tezroq ko'rish uchun
 - B. Materialni huquqiy ekspertiza dalili sifatida ishonchli qilish uchun
 - C. Bo'yashni tezlashtirish uchun
 - D. Faqat ilmiy tadqiqotlar uchun

Vaziyatli masala 1

Vaziyat: Laboratoriyaga yangi olingan jigar biopsiyasi yetkazildi, lekin materialning bir qismi fiksatorga kech joylashtirilgan.

Savol:

1. Nima sababdan kech fiksatsiya diagnostik aniqlikka ta'sir qiladi?
2. Bu material bilan qanday choralar ko'rilishi mumkin?

Vaziyatli masala 2

Vaziyat: Autopsiya materiallari fiksatsiya qilinmagan, lekin ular sud-tibbiy tekshiruv uchun muhimdir.

Savol:

1. Fiksatsiya jarayonini qanday tezkor va samarali amalga oshirish mumkin?
2. Noto'g'ri fiksatsiyaning sud-tibbiy xulosalarga qanday ta'siri bo'ladi?

Interfaol o'yin 1 – “Fiksatsiya detektivi”

Qoidalar:

- Talabalar guruhlariga bo'linadi.
- Har bir guruhga turli to'qimalar va fiksatorlar beriladi.
- Guruhlar to'qima turiga mos fiksatorni aniqlaydi va jarayon tartibini belgilaydi.
- Eng tez va to'g'ri javob bergan guruh baholanadi.

Ma'qsad: Fiksatsiya vositalari va ularning tanlovini amaliy tarzda o'rganish, diagnostik ko'nikmalarni rivojlantirish.

Interfaol o'yin 2 – “Mikroskopik tayyorgarlik”

Qoidalar:

- Guruhlar fiksatsiya qilinmagan va qisqa muddat fiksatsiya qilingan to'qimalarni tekshiradi.
- To'qima holati, fiksator turi va vaqtga qarab morfologik xususiyatlarni aniqlash vazifasi beriladi.
- To'g'ri va tezkor javob bergan guruhlar baholanadi.

Ma'qsad: Fiksatsiya jarayonini amaliy ravishda tushunish, to'qimaning mikroskop ostidagi holatini baholash va keyingi tahlilga tayyorlash ko'nikmalarini rivojlantirish.

2.3.O'quv moduliga ajratilgan soat 2	Mikrotom pichoqlari, ularning turlari
---	--

Ma'ruza mashg'ulotini o'qitish texnologik modeli

Vaqt 80 daqiqa	Tinglovchilar soni:10-15ta
O'quv mashg'ulotining shakli va turi	Nazariy mashg'ulot
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mikrotom tushunchasi va vazifasi 2. Mikrotom pichoqlari tushunchasi 3. Pichoqlarning asosiy turlari
<p>O'quv mashg'uloti maqsadi:</p> <p>1.Ta'limiy : Tinglovchilarga nazariy bilimlarni olish va ularni mustahkamlash Amaliy ko'nikmalarni egallash Egallangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash Deontologik tarbiyaning shakllanishi Amaliyotda axloqiy javobgarlik hissi va aloqalarni tarbiyalash</p> <p>2.Tarbiyaviy maqsadi Mutaxassislikka javobgarlik hissini shakllantirish Insonparvarlik va rahmdillilik hissini shakllantirish O'z bilimlarni kengaytirishga qiziqishni tarbiyalash Amaliyotda extiyotkorlik va e'tiborlilik xissini shakllantirish</p>	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatini natijalari:
<p>Sud biologiya ekspertizasi bo'limi, xonalari va u yerdagi ishlash tartibi. Gistologiya bo'limi (xonasi) laboranti, uning ish joyi va ish bilan ta'minlanishi. Sud biologiya, sud kimyo ekspertizalari va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari,xulosasini tuzish.Tibbiy kriminalistika ekspertiza va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari.Sud-gistologik ekspertiza tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash va yakuniy sud tibbiy xulosani tuzish. Sud- gistologik preparatlarga nisbatan qo'yilgan talablar. Tajriba hayvonlarini o'ldirish usullari. Gistologik preparatlar uchun preparatlar olish, tekshirish. Preparatni (qorindan,</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Sud biologiya ekspertizasi bo'limi, xonalari va u yerdagi ishlash tartibini • Sud biologiya, sud kimyo ekspertizalari va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari, xulosasini tuzishni • Tibbiy kriminalistika ekspertiza va tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari • Sud- gistologik ekspertiza tekshiruvlarini o'tkazish qoidalari va ularni o'lim bilan bog'liqligini aniqlash va yakuniy sud tibbiy xulosani tuzishni • Sud- gistologik preparatlarga nisbatan qo'yilgan talablar

ichakdan, me'dadan, siydik pufagidan, ilikdan) olish qoidalari.	• Tajriba hayvonlarini o'ldirish usullarini.
O'qitish metodlari	“Pichoq detektivi” “Kesim mukammalligi “ usullari bilan ishlash
O'quv faoliyatini tashkil etish	Jamoaviy va guruxlarda ishlash ,yakka tartibli
O'qitish vositalari	Doska ,videofilmlar, chizma,nazorat varoqlari,matnlar
Qayta aloqaning usul va vazifalari	Og'zaki so'rov, tezkor so'rovyozma so'rov test, misol,va mashqlar bajarilgan o'quv topshiriqlarini baxolash

Mashg'ulot uchun talab etiladigan vaqti 80 minut

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
1-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish 10 daqiqa	<p style="text-align: center;">Tashkiliy qism</p> <p>1 O'qituvchi sinfga kirib tinglovchilarning o'quv bo'limi tomonidan berilgan ro'yxat asosida tinglovchilar davomatini darsga tayyorligini tekshiradi, ichki tartib qoidalariga rioya qilishni tasdiqlovchi tilxat oladi yangiliklar eshitiladi va aytiladi.</p> <p>2.O'quv mashg'ulotining mavzusi, maksadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi</p> <p>3.Dars davomida tinglovchilarni faollashtirish uchun qo'llaniladigan usullarni aytib o'yin qoidalirini tushintiradi.</p>	Javob beradilar, tinglaydilar,yozib oladilar
2-boskich. Amaliy qism 65 daqiqa 1.O'tgan mavzu bo'yicha tinglovchilar bilimini tekshirish va baxolash 20-25 daq 2.Yangi mavzuni to'liq bayon etish 30-40. 3.O'qitishning noan'anaviy usullarini	<p>1.Tinglovchilarning bazaviy bilimlarini tekshirish maqsadida ulardan kirish testini olish.</p> <p>2.Yangi mavzu mazmunini o'qituvchi tomonidan “Ma'ruza o'qish” usulida tushuntiriladi. Tinglovchilarga “Pichoq detektivi” tarzida mavzu mustahkamlanadi.</p>	<p>Tinglovchilar bilimlarini eslab, test savollarigi javob beradilar. Savollarga aktiv javob beradilar. Yangi mavzu bayonini yozib oladilar. Tushinmagan joylarini savol</p>

qoʻllagan xolda tinglovchilar bilimini mustaxkamlash		tariqasida yoʻllab javob oladilar” Kesim mukammalligi” sxemasi boʻyicha tinglovchilar tomonidan toʻldiriladi
3-bosqich Yakuniy 5 daqiqa	Dars xulosalanib, aktiv qatnashgan tinglovchilar ragʻbatlantirilib, baxolar eʻlon qilinadi . Uyga vazifa: Mikrotom pichoqlari, ularning turlari mavzuni oʻqib kelish. Tavsiya etiladigan adabiyotlar: 18. “Sud ekspertizasi”, A.SH.Baratov, R.K. Abdullayev, B.X.Xamidov Toshkent – 2025 y.	Tinglaydilar, uyga vazifani belgilab oladilar

Mavzu: Mikrotom pichoqlari, ularning turlari.

Reja:

4. Mikrotom tushunchasi va vazifasi
5. Mikrotom pichoqlari tushunchasi
6. Pichoqlarning asosiy turlari

Mikrotom tushunchasi va vazifasi

Mikrotom – bu gistologik va patobiologik laboratoriyalarda **toʻqimalarni juda ingichka kesimlarga boʻlish** uchun ishlatiladigan asbobdir. Mikrotom yordamida olingan kesimlar mikroskop ostida tahlil qilinadi, bu esa hujayralar va toʻqimalardagi patologik jarayonlarni aniqlash imkonini beradi.

Mikrotomning asosiy vazifasi – **toʻqima blokini nazorat ostida kesib, mikroskopik koʻrinish uchun moslash**. Toʻqimalarni boʻlishda kesim qalinligi, silliqiligi va bir xil boʻlishi muhimdir, chunki bu sifat mikroskop ostida patologik jarayonlarni aniqlash va toʻgʻri tashxis qoʻyishda hal qiluvchi rol oʻynaydi.

Mikrotomning diagnostik ahamiyati katta. U yordamida olingan kesimlar:

- Gistologik tahlil uchun tayyorlanadi
- Gistokimyoviy va immunogistokimyoviy bo'yashga tayyorlanadi
- Sud-tibbiy va ilmiy tekshiruvlarda dalil sifatida ishlatiladi

Shuningdek, mikrotom kasalliklarning boshlang'ich bosqichlarini aniqlashda va davolash strategiyasini belgilashda muhim vosita hisoblanadi. Shu sababli, mikrotomni to'g'ri ishlatish va unga mos pichoqlarni tanlash material sifatini va tahlil aniqligini kafolatlaydi.

Mikrotom pichoqlari tushunchasi

Mikrotom pichoqlari – mikrotom yordamida to'qimalarni kesishda ishlatiladigan **maxsus asbob elementlari** bo'lib, ularning vazifasi to'qima blokini **ingichka, bir xil va silliq kesimlarga bo'lishdir**. Pichoqlar to'qima kesimining sifatini, mikroskop ostida hujayralar va to'qimalardagi patologik o'zgarishlarni aniqlash imkoniyatini belgilaydi.

Pichoqning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- To'qima blokini kesishda **morfologik tuzilishini saqlash**
- Kesim yuzasini **silliq va bir xil qilish**
- Mikroskop ostida **to'g'ri diagnostik xulosalar chiqarishga yordam berish**

Pichoqlarni ishlatishda quyidagi jihatlar muhim:

- Pichoq **o'tkir va shikastlanmagan** bo'lishi kerak, aks holda kesimning silliqliqi buziladi.
- Pichoqning turi to'qima turiga mos bo'lishi zarur. Masalan, qattiq yoki suyak to'qimalar uchun diamant pichoq qo'llanadi.
- Pichoqlarni ishlatishda ehtiyotkorlik talab qilinadi, chunki ularning notog'ri ishlatilishi kesim sifatiga salbiy ta'sir qiladi va diagnostik xatoliklarga olib kelishi mumkin.

Shu bilan birga, mikrotom pichoqlari **mikroskopik tahlilning ishonchligini ta'minlovchi muhim vosita** hisoblanadi. Ular nafaqat ilmiy tadqiqotlar, balki klinik diagnostika va sud-tibbiy ekspertizalarda ham katta ahamiyatga ega.

Pichoqlarning asosiy turlari

Mikrotom pichoqlari turli turlarga bo'linadi va ularning har biri **to'qima turiga, kesim qalinligiga va mikroskopik tahlil maqsadiga** qarab tanlanadi. Pichoqlar to'qimalarni kesishda morfologik tuzilishini saqlash, silliq va bir xil kesim olish imkonini beradi. Quyida asosiy pichoqlar turlari keltirilgan:

1. Yassi pichoqlar

Yassi pichoqlar eng oddiy va keng tarqalgan pichoq turidir. Ular **yumshoq to‘qimalarni**, masalan, ichak, jigar va buyrak bo‘laklarini kesishda ishlatiladi. Yassi pichoqlarning afzalligi – ularni ishlatish oson va kesim yuzasi silliq bo‘ladi.

2. Ikkita tishli va bir tishli pichoqlar

Bu pichoqlar **yengil va nozik kesimlar** olishda qo‘llaniladi. Ikkita tishli pichoq kesim yuzasini yanada silliq qiladi, bir tishli pichoq esa juda ingichka kesimlar uchun ishlatiladi. Ular asosan **gistokimyoviy va immunogistokimyoviy bo‘yash** uchun to‘qimalarni tayyorlashda ishlatiladi.

3. Diamant pichoqlar

Diamant pichoqlar **eng qattiq to‘qimalarni**, masalan, suyak, tish yoki mineral modda tarkibidagi to‘qimalarni kesishda ishlatiladi. Ularning kesish qobiliyati yuqori, yuzasi silliq va uzoq muddat xizmat qiladi. Shu sababli, qimmat va uzoq muddatli ishlatish uchun mo‘ljallangan.

4. Rotatsion pichoqlar

Rotatsion pichoqlar **mikrotomning maxsus turiga** moslashtirilgan bo‘lib, u to‘qima blokini aylantirib kesishga imkon beradi. Bu turdagi pichoqlar **bir xil kesim olish** va jarayonni tezlashtirishda foydalidir.

5. Mikroto‘qimachilik uchun maxsus pichoqlar

Ba’zi mikrotomlar uchun **maxsus pichoqlar** ishlab chiqilgan bo‘lib, ular biologik materialning xususiyatiga mos keladi. Masalan, juda ingichka kesimlar, tezkor kesimlar yoki ultramikroskopik tahlil uchun ishlatiladi.

Xulosa: Mikrotom pichoqlarining to‘g‘ri tanlanishi to‘qima kesimining sifatini va mikroskop ostidagi morfologik xususiyatlarni saqlashni kafolatlaydi. Har bir pichoq turi o‘ziga xos vazifaga ega va to‘qima turiga mos ishlatilmasa, kesim sifati pasayadi va diagnostik xatoliklar yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli, mikrotom pichoqlarini tanlash va ishlatishda ehtiyotkorlik talab qilinadi.

Pichoqlarni tayyorlash va saqlash

Mikrotom pichoqlari mikroskopik tahlil sifatini belgilovchi asosiy vositalardan biri bo‘lgani uchun, ularni **to‘g‘ri tayyorlash va saqlash** juda muhimdir. Notog‘ri ishlatilgan yoki shikastlangan pichoq kesim sifatini pasaytiradi va diagnostik xatoliklarga olib keladi.

1. Ishlatishdan oldin tayyorlash

- Pichoqni ishlatishdan oldin uning **tozaligi va o‘tkirli**gi tekshiriladi.
- Pichoq yuzasida chang, yog‘ yoki fiksator qoldiqlari bo‘lmasligi kerak.
- Ba’zi pichoqlar ishlatishdan oldin **sterilizatsiya qilinadi**, ayniqsa, sud-tibbiy yoki infeksiyon material bilan ishlaganda.

2. Ishlatish paytida ehtiyotkorlik

- Pichoqni mikrotomga o‘rnatishda **barqaror va to‘g‘ri joylashtirish** muhim.
- Kesim jarayonida pichoqni **to‘g‘ri burchak va tezlikda ishlatish** kesim silliqiligi va birxilligini ta’minlaydi.
- Shikastlanish va jarohatlarning oldini olish uchun **qo‘l va yuz himoyasi vositalari** ishlatiladi.

3. Ishlatishdan keyin tozalash

- Pichoqdan foydalanilgandan so‘ng, u darhol **spirt, suv yoki maxsus tozalovchi eritmalar bilan tozalanadi**.
- To‘qima qoldiqlari va fiksator izlari yuzada qolmasligi kerak, chunki ular pichoqqa zarar yetkazadi va keyingi kesim sifatini pasaytiradi.

4. Mexanik shikastlanishdan himoya

- Pichoqni saqlash paytida **qattiq yoki keskin narsalarga tegmasligi** zarur.
- Pichoq yuzasini himoya qilish uchun **maxsus qoplamalar yoki konteynerlar** ishlatiladi.

5. Uzoq muddatli saqlash sharoitlari

- Diamant va metall pichoqlarni **quruq, sovuq va changsiz joyda** saqlash tavsiya etiladi.
- Uzoq muddat saqlashda pichoq yuzasiga **yengil yog‘ qoplamasi** qo‘yilishi mumkin, bu korroziyadan himoya qiladi.
- Pichoqlarni saqlashda ularni bir-biriga tegmasligi va silkinmasligi muhim.

Mikrotom pichoqlarining sud-tibbiy va diagnostik ahamiyati

Mikrotom pichoqlari gistologik va patobiologik laboratoriyalarda faqat kesim olish vositasi sifatida emas, balki **diagnostik va sud-tibbiy tekshiruvlarda ishonchli natijalar olishda** ham muhim ahamiyatga ega. Ularning holati va sifati mikroskop ostidagi to‘qima kesimining sifatini bevosita belgilaydi.

1. Diagnostik ahamiyati

Mikrotom pichoqlari yordamida olingan kesimlar:

- **To‘qimalarning morfologik xususiyatlarini saqlaydi**, shuning uchun patologik jarayonlarni aniqlash osonlashadi.
- **Bir xil qalinlikdagi kesimlar** olish orqali bo‘yash jarayoni samarali va mikroskopik ko‘rinish aniqligi oshadi.
- Diagnostik aniqlik oshgani sababli, kasallikning tabiati, og‘irligi va davolash strategiyasini belgilash osonlashadi.

2. Sud-tibbiy ahamiyati

Sud-tibbiy ekspertizalarda mikrotom pichoqlari yordamida olingan kesimlar:

- Murda yoki shikastlangan to‘qimalardan **to‘g‘ri mikroskopik tahlil** olish imkonini beradi.
- Fiksatsiya va kesim sifatining mukammalligi **huquqiy dalil sifatida materialning ishonchliligini** kafolatlaydi.
- Noto‘g‘ri yoki shikastlangan pichoqlar diagnostik xatoliklarga olib kelib, sud-tibbiy xulosalarning ishonchliligini kamaytiradi.

3. Ilmiy tadqiqotlar uchun ahamiyati

- Mikrotom pichoqlari yordamida **ingichka va silliq kesimlar** olinadi, bu esa ilmiy tadqiqotlarda aniq va ishonchli natijalar beradi.
- Hujayralarning tuzilishi, sitoplazma va yadrolarning holati saqlanadi, shuning uchun bo‘yash va immunogistokimyoviy tahlillar samarali bo‘ladi.

4. Noto‘g‘ri ishlatilgan pichoqlarning salbiy oqibatlari

- Kesim yuzasi **silliq bo‘lmaydi**, hujayralar deformatsiyalanadi.
- Bo‘yash jarayonida pigment bir xilda singmaydi, natijada **mikroskop ostidagi morfologik xususiyatlar buziladi**.
- Diagnostik va sud-tibbiy xulosalar **xato yoki ishonchsiz** bo‘lishi mumkin.

Xulosa: Mikrotom pichoqlari to‘qimalarni kesishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lib, ularning sifatli ishlatilishi **diagnostik aniqlik, ilmiy tadqiqotlar natijasi va sud-tibbiy ekspertizalar** uchun asosiy shart hisoblanadi. Shu sababli, pichoqlarni tanlash, tayyorlash va saqlash qoidalariga qat’iy rioya qilish kerak.

Nazorat savollari

1. Mikrotom pichoqlari nima va ularning vazifasi qanday?
2. Mikrotom pichoqlari turlicha bo‘lishining sababi nima?
3. Diamant pichoq va yassi pichoq o‘rtasidagi farq nimada?
4. Pichoqlarni ishlatishdan oldin va keyin qanday tayyorlash talab qilinadi?
5. Pichoq sifati mikroskopik tahlil natijalariga qanday ta’sir qiladi?

6. Noto'g'ri ishlatilgan pichoqning diagnostik xulosalarga salbiy ta'siri qanday bo'ladi?
7. Sud-tibbiy ekspertizalarda mikrotom pichoqlarining ahamiyati nimadan iborat?

Test savollari

1. Mikrotom pichoqlarining asosiy vazifasi nima?
 - A. To'qima blokini kesishda morfologik tuzilishni saqlash
 - B. Faqat kesim yuzasini bezash
 - C. Bo'yash pigmentini tayyorlash
 - D. Hujayralarni yo'q qilish
2. Qattiq to'qimalar, masalan, suyakni kesishda qaysi pichoq ishlatiladi?
 - A. Yassi pichoq
 - B. Ikkita tishli pichoq
 - C. Diamant pichoq
 - D. Rotatsion pichoq
3. Kesim yuzasini silliq qilish uchun qaysi pichoq turi ishlatiladi?
 - A. Diamant
 - B. Yassi
 - C. Ikkita tishli
 - D. Mikroto'qimachilik uchun maxsus
4. Mikrotom pichoqlarini uzoq muddat saqlash uchun nima qilinadi?
 - A. Suvga botirib saqlash
 - B. Quruq va sovuq joyda, zarur bo'lsa yengil yog' bilan
 - C. Issiq xona
 - D. Kesimlar bilan birga
5. Notog'ri ishlatilgan pichoq qaysi muammo keltirib chiqaradi?
 - A. Diagnostik aniqlik pasayadi
 - B. Faqat vaqtni tejaydi
 - C. Rang o'zgaradi, lekin diagnostikaga ta'sir qilmaydi
 - D. Hech qanday oqibat bo'lmaydi
6. Rotatsion pichoqning afzalligi nimada?
 - A. Qattiq to'qimalarni kesishda
 - B. Bir xil kesim olish va jarayonni tezlashtirishda
 - C. Kesim yuzasini rang berishda
 - D. Diagnostik tahlilda hech qanday ahamiyati yo'q
7. Mikrotom pichoq ishlatilgandan keyin nima qilinadi?
 - A. Tozalash, quritish va mexanik shikastlanishdan himoya qilish
 - B. Faqat qoplash
 - C. Ishlatilmaydi
 - D. To'qima bilan birga saqlash

Vaziyatli masala 1

Vaziyat: Laboratoriyaga yangi olingan jigar biopsiyasi yetkazildi, lekin mikrotom pichoq'i notog'ri ishlatilgan va kesim yuzasi silliq emas.

Savol:

1. Bu holat mikroskopik tahlil natijalariga qanday ta'sir qiladi?
2. Kesim sifatini yaxshilash uchun qanday choralar ko'rilishi mumkin?

Vaziyatli masala 2

Vaziyat: Diamant pichoq ishlatilmagan holda suyak kesimi amalga oshirildi.

Savol:

1. Nima sababdan bu diagnostik aniqlikka salbiy ta'sir qiladi?
2. Bunday holatda qaysi pichoqni tanlash tavsiya etiladi va nima uchun?

Interfaol o'yin 1 – “Pichoq detektivi”

Qoidalar:

- Talabalar guruhlariga bo'linadi.
- Har bir guruhga turli mikrotom pichoqlari beriladi.
- Guruhlar pichoq turini aniqlaydi va u qaysi to'qima turiga mos kelishini tushuntiradi.
- Eng tez va to'g'ri javob bergan guruh baholanadi.

Ma'qsad: Mikrotom pichoqlari turlarini amaliy tarzda o'rganish va diagnostik tanlov ko'nikmalarini rivojlantirish.

Interfaol o'yin 2 – “Kesim mukammalligi”

Qoidalar:

- Guruhlar mikrotom yordamida **ingichka va silliq kesim olish** vazifasini bajaradi.
- Har bir guruh kesim sifati, pichoq turi va kesim yuzasining birxilligiga qarab baholanadi.
- To'g'ri va tezkor kesim olgan guruh g'olib bo'ladi.

Ma'qsad: Pichoqlarni to'g'ri ishlatish, kesim sifati va diagnostik aniqlikni amaliy ravishda o'rganish.

2.4.O'quv moduliga ajratilgan soat 2	Favqulodda vaziyatlar. Tasnifi, uning turlari, kelib chiqish sabablari, tibbiy saralash bosqichlari.
---	---

Ma'ruza mashg'ulotini o'qitish texnologik modeli

Vaqt 80 daqiqa	Tinglovchilar soni:10-15ta
O'quv mashg'ulotining shakli va turi	Nazariy mashg'ulot
Ma'ruza mashg'ulotining rejasi	1. Favqulotda vaziyat tushunchasi. 2. Terminal holatlar 3. Qon ketish va qon to'xtatish usullari.
O'quv mashg'uloti maqsadi: 1.Ta'limiy : Tinglovchilarga nazariy bilimlarni olish va ularni mustahkamlash Amaliy ko'nikmalarni egallash Egallangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda qo'llash Deontologik tarbiyaning shakllanishi Amaliyotda axloqiy javobgarlik hissi va aloqalarni tarbiyalash 2.Tarbiyaviy maqsadi Mutaxassislikka javobgarlik hissini shakllantirish Insonparvarlik va rahmdillilik hissini shakllantirish O'z bilimlarni kengaytirishga qiziqishni tarbiyalash Amaliyotda extiyotkorlik va e'tiborlilik xissini shakllantirish	
Pedagogik vazifalar	O'quv faoliyatini natijalari:
Mazkur modul Favqulodda vaziyatlar haqida asosiy tushuncha. Favqulodda vaziyatlar, ularning sabablari, turlari.Tibbiy saralash va triaj asoslari.Shoshilinch tibbiy yordam ko'rsatish bosqichlari va qoidalari. Ommaviy talofatlar holatida evakuatsiya va birinchi yordam ko'rsatish tamoyillari. Qon ketishni to'xtatish usullari.Yengil va og'ir kuyishlarda tibbiy yordam ko'rsatish. Elektr jarohatlari, ochiq va yopiq jarohatlar, sinishlar,uzoq muddat ezilishda shoshilinch tibbiy yordam ko'rsatish. ko'nikmalarini shakllantiriladi.	Natijada Hushdan ketish, kollaps, shok, koma haqida umumiy ma'lumot. Hushdan ketish, kollaps holatlarida bemorga yordam ko'rsatish.Shok holatlarida yordam ko'rsatish algoritmi (gipovolemik, anafilaktik, travmatik). Komatoz holatda bemorni baholash va dastlabki yordam ko'rsatish. Terminal holat bosqichlari. Klinik va biologik o'lim belgilari. CPR – yurak-o'pka reanimatsiyasining nazariy asoslari. Kattalar va bolalarda yurak massaji va sun'iy nafas berishni o'tkazish algoritmiqobiliyatiga ega bo'ladi.
O'qitish metodlari	“Baxs munozara” “Aqliy hujum “ usullari bilan ishlash
O'quv faoliyatini tashkil etish	Jamoaviy va guruxlarda ishlash

	,yakka tartibli
O'qitish vositalari	Doska ,videofilmlar, chizma,nazorat varoqlari,matnlar
Qayta aloqaning usul va vazifalari	Og'zaki so'rov, tezkor so'rovyozma so'rov test, misol,va mashqlar bajarilgan o'quv topshiriqlarini baxolash

Mashg'ulot uchun talab etiladigan vaqti 80 minut

Ish bosqichlari va vaqti	Faoliyat mazmuni	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchi
<p>1-bosqich o'quv mashg'ulotiga kirish 10 daqiqa</p>	<p style="text-align: center;">Tashkiliy qism</p> <p>1 O'qituvchi sinfga kirib tinglovchilarning o'quv bo'limi tomonidan berilgan ro'yxat asosida tinglovchilar davomatini darsga tayyorligini tekshiradi, ichki tartib qoidalariga rioya qilishni tasdiqlovchi tilxat oladi yangiliklar eshitaladi va aytiladi.</p> <p>2.O'quv mashg'ulotining mavzusi, maksadi, rejalashtirilgan natijasi va uni o'tkazish rejasini aytadi</p> <p>3.Dars davomida tinglovchilarni faollashtirish uchun qo'llaniladigan usullarni aytib o'yin qoidalirini tushintiradi.</p>	<p>Javob beradilar, tinglaydilar,yozib oladilar</p>
<p>2-boskich. Amaliy qism 65 daqiqa</p> <p>1.O'tgan mavzu bo'yicha tinglovchilar bilimni tekshirish va baxolash 20-25 daq</p> <p>2.Yangi mavzuni to'liq bayon etish 30-40.</p> <p>3.O'qitishning noan'anaviy usullarini qo'llagan xolda tinglovchilar bilimni mustaxkamlash</p>	<p>1.Tinglovchilarning bazaviy bilimlarini tekshirish maqsadida ulardan kirish testini olish.</p> <p>2.Yangi mavzu mazmunini o'qituvchi tomonidan "Ma'ruza o'qish" usulida tushuntiriladi. Tinglovchilarga "tezkor savol-javob" tarzida mavzu mustahkamlanadi.</p>	<p>Tinglovchilar bilimlarini eslab, test savollarigi javob beradilar. Savollarga aktiv javob beradilar. Yangi mavzu bayonini yozib oladilar. Tushinmagan joylarini savol tariqasida yo'llab javob oladilar."Baliq skeleti " sxemasi bo'yicha</p>

		tinglovchilar tomonidan to'ldiriladi
3-bosqich Yakuniy 5 daqiqa	Dars xulosalanib, aktiv qatnashgan tinglovchilar rag'batlantirilib, baxolar e'lon qilinadi . Uyga vazifa Favqulotda xolatlarda tez tibbiy yordam ko'rsatish mavzuni o'qib kelish. Tavsiya etiladigan adabiyotlar: 1.Birinchi shoshilinch tibbiy yordam bo'yicha qo'llanma." 2010 yil. 2.D. M. Sabirov, A. Z. Gazizov "Birinchi tibbiy yordam" 2017 yil.	Tinglaydilar, uyga vazifani belgilab oladilar

Mavzu: Favqulodda vaziyatlar. Tasnifi, uning turlari, kelib chiqish sabablari, tibbiy saralash bosqichlari.

Dars rejasi:

1. Favqulotda vaziyat tushunchasi.
2. Terminal holatlar
3. Qon ketish va qon to'xtatish usullari.

Favqulotda vaziyat tushunchasi-Favqulotda vaziyat sharoit buzish va kishilar sog'lig'iga yoki atrof muhitga sezilarli moddiy yo'qotishlar , ijtimoiy tuzilmalarni barbod bo'lishiga yoki kishilar qurbon bo'lishiga olib kelgan yoki olib keladigan ofatlar yoki boshqa ofatlar , falokatlar natijasida yuzaga kelgan ma'lum hududdagi vaziyat.

Favqulotda vaziyat yuzaga kelgandagi havf.

1. Kishi hayotiga tahdid soluvchi havf.
2. Kishi sog'lig'iga tahdid soluvchi havf.
3. Hayot faoliyati sharoiti buzilishi.
4. Sezilarli moddiy yo'qotishlar.
5. Atrof tabiiy muhitga yetkazilgan zarar.

Favqulotda vaziyatlarni yuzaga kelish sabablari.

Favqulotda vaziyatlarni yuzaga kelish sabablari turlicha, ammo ularni quyidagi uchta guruhga bo'lish mumkin:

- Tabiat yaratgan sabablar.
- Ijtimoiy mazmundagi sabablar.
- Tabiat va kishi xatosi bilan birgalikda yaratilgan sabablar.

Favqulotda vaziyatlar tasnifi.

Favqulotda vaziyatlarni asosan 2 turga bo'lib tasniflash bo'ladi (chizmaga qarang). Tabiiy ko'rinishdagi FV va texnogen xususiyatga ega bo'lgan FV. Tabiiy ko'rinishdagi FV tayfun, uragan, suv toshqini, qurg'oqchilik, ko'chki, zilzila, sunami, vulqonlarning otilib chiqishi, epidemik kasalliklar va boshqalarni kamrab oladi. O'zbekistonda ko'chki, suv toshqini va epidemik kasalliklar uchrab turadi.

Tabiiy:

-Gidrometeorologik (tayfunlar, uraganlar, suv

-Qurg'oqchilik, kuchki

-Geologik (zilzilalar, sunami, vulqonlar va b. lar).

-Biologik (epidemiya (hayvonlar, o'simliklar orqali),

-Toksik moddalar bilan zaxarlanish, ovqatdan ommaviy zaxarlanish va boshqalar

Texnogen:

Texnika bilan bog'liq (transport avariylari, zavodlarda avariylar, yong'in va portlash xavfi bor obyektlarda sodir bo'lishi mumkin avariylar, radioaktiv avariylar va x.k.lar)

-Majmualiy ofatlar (terrorizm, irqiy majoralar, xarbiy harakatlar, ichki mojaralar, urush)

Shoshilinch yordam ko'rsatish va oila a'zolariga maslahatlar berish.

Terminal holatlar

Terminal holat deganda – organizmning o'lim bosqichlari tushuniladi Bu-a'zo va sistemalar mutanosib funksiyasi buzilishi natijasida gomeostazning o'zgarishi va buzilishidan kelib chiqadi.

Terminal holatga:

a) preagoniya

b) agoniya

v) klinik o'lim

Preagoniya – Ichki a'zolariga kislorod yetishmovchiligi natijasida kelib chiqadi. Bu xolat 5-10 sekunddan 3-4 minutgacha davom etadi.

Belgilari:

Asta sekin hushdan ketish. Nafas olishni o'zgarishi (avvaliga tez-tez, keyin yuzaki, keyin kam nafas olish). Qon aylanishini o'zgarishi (AQB past, puls tez-tez, keyin pasayadi). Teri qoplamalarini o'zgarishi (ko'karish, oqarish, nuqtalarni xosil bo'lishi)

Agoniya – organizmning so'ngi kompensator reaksiyasini ishga tushishi.

Belgilari: boshlanishida bemor AQB normallasadi, yurak urishi ko'payadi, nafas olish yaxshilanadi, xatto bemor bir necha soniyaga xushiga kelishi mumkin. Bemorni axvoli yaxshilanayotgandek tuyuladi va birdaniga AQB tushib ketadi, ipsimon puls, nafas olishini o'zgarishi, xushdan ketish kabi belgilar kuzatiladi. Bemorda og'riqni sezish, va boshqa bir qator reflekslar yo'qoladi. Agonal xolat bir necha minutdan bir necha soatgacha davom etishi mumkin va klinik o'lim bilan tugaydi.

Klinik o'lim - qon aylanish va nafas olish funksiyasi umuman to'xtagan, lekin, miyadagi asosiy hujayralar hali tirik bo'lib, bu holat 5-6 minut davom etishi

mumkin. Klinik o‘lim holatida - ko‘z qorachig‘i kengaygan, ularning yorug‘likka reaksiyasi yo‘q, teri qoplamlari rangi o‘zgargan, tonik (sudorogi) harakatlar kuzatiladi. Keyin orqaga qaytmas holat - biologik o‘lim sodir bo‘ladi.

Yurak urushi va nafas olish to‘xtaganda jonlantirish choralari.

Yurak O‘pka Reanimatsiyasi.

Baxtsiz xodisalar tufayli bemor xushini yo‘qotganda, unda nafas va yurak ritmining to‘xtab qolishi kuzatiladi. Shunday xollarda nafas yo‘llarini o‘tkazuvchanligini ta‘minlash va qon aylanishini yaxshilash, o‘pkaga sun‘iy nafas berish, yurakni bilvosita massaj qilishga qaratilgan tadbirlar kompleksiga “Yurak o‘pka reanimatsiyasi” deyiladi. Asosiy tadbirlarni “AVS” ketma-ketligida bajarish mumkin.

A-nafas yo‘llarini utkazuvchanligi

V-nafas berish

S-sirkulyatsiyani yaxshilash

Birinchi navbatda yordam ko‘rsatuvchi o‘z xavfsizligini ta‘minlashi kerak. Shundan so‘ng bemorning xayot ko‘rsatkichlari, ya‘ni es-xushi, ko‘z qorachiqclarini yorug‘likka reaksiyasi, reflekslari, nafas olishi xamda yurak urishini tekshirib ko‘riladi. Bemorni qattiq yuzaga yotqizib, siqib turgan kiyimlari bo‘shatiladi. Shundan so‘ng 1 chi bosqichda kirishiladi;

A- nafas yo‘llarini o‘tkazuvchanligini ta‘minlash.

Buning uchun avvalambor bemorning bo‘yin umurtkasi tekshirib olinadi. Shundan so‘ng bemorni boshini orqaga engashtirib chalqancha yotqiziladi, pastki tishlar yuqoridagi tishlardan bir oz chiqib turadigan qilib pastki jag‘ oldinga suriladi. Shundan so‘ng og‘iz bo‘shlig‘i tekshirib ko‘riladi. (shilimshiqlar, ovqat luqmalari, protezlardan tozalanadi). Og‘izga salfetka qo‘yiladi. Bu ishlarni tez, shikast yetkazmay, extiyotlik bilan bajarish lozim. Nafas yo‘llari ochilganligiga ishonch xosil qilingach 2 bosqichga o‘tiladi:

V- og‘izdan og‘izga yoki og‘izdan burunga sun‘iy nafas berish.

Sun‘iy nafas berishni yurakni bilvosita massaj qilish bilan birga bajariladi.

S-gon aylanishini ta‘minlash - I-yordam beruvchi bemorni burnini chap kuli bilan berkitib chuqur nafas oladi va bemorni og‘ziga sun‘iy nafas beradi. II-yordam beruvchi esa, qo‘l kaftlarini ustma ust qilib, bemor xanjarsimon o‘simtasidan 2 barmoq yuqoriga qo‘yadi. Tirsaklarini bukmasdan butun tana vaznini og‘irligi bilan yurakni massaj qiladi. Bunda yurak to‘sh bilan umurtqa pog‘onasi o‘rtasida siqila boshlaydi va qon yurakdan xaydaladi.

BELGILARI	kattalar	1-8yoshgacha	1yoshgacha	Yangi tug‘ilgan chaqaloklar
Ko‘krak qafasini bosish soni	1min 100martadan kam bo‘lmasligi kerak			
1min.nafas olish tezligi	Xar 6-8 sekund1nafas (1min. 8-10 nafas)			30 nafas

Bosish chukurligi	5 smdan kam emas	5smgacha	4smdan kam emas	1,5-2,0sm.
Yurak massaji vaqtida xolati	qo'lar	Xanjarsimon o'simtadan 2ki barmoq yuqoriga kaftni kaft ustiga kapalak simon qo'yiladi	Xanjarsimon o'simtadan 2ki barmoq yuqoriga 1- qo'lning kafti qo'yiladi	So'rg'ichlar orasiga 2ta barmok qo'yiladi
Sun'iy nafas va yurak massajining nisbati	30:2 (1yoki 2 kishi)	30:2(1yoki 2 kishi) 15:2(2 kishi)		3:1 15:2

Behushlikda birinchi yordam berish

Behushlik (obmorok) - bosh miyaning daf'atan kamqon bo'lib qolishi, bunda odam qisqa vaqt o'zini bilmay qoladi. Obmorok - o'tkir qon tomirlar yetishmovchiligiga aytiladi.

№	Muolaja bajarish algoritmi	Muolajani asoslab berish
1	Bemorni tekis joyga oyoqlarini ko'tarib yotkiziladi.	Miyaga qon okib kelishi uchun.
2	Siqib turgan kiyimlar bo'shatiladi.	O'pkada havo aylanishini yaxshilash uchun
3	Toza havo bilan ta'minlash	Miyada gipoksiyani oldini olish uchun.
4	Bemor yuziga va tanasiga sovuq suv sepiladi, piyoz va novshadil spirti hidlatiladi. Bemorni quloq suprasini massaj qilish kerak. Oyog'iga grekla qo'yiladi. Shirin choy ichiriladi.	Bu bilan nafas olish va yurak qon tomir markazi kuzg'atiladi. Periferiyadagi qon aylanishini yaxshilaydi
5	Kordiamin - 25%-1,0-2,0 ml t/o, Kofein 10%-1,0 ml t/o	Markaziy asab tizimini ko'zg'atish xususiyatga ega.

Kollapsda birinchi yordam

Kollaps-arterial bosimning keskin pasayib ketishi va periferiyada qon aylanishining dag'al suratda izdan chiqishi bilan xarakterlanadigan o'tkir qon tomirlar yetishmovchiligidir.

№	Muolaja bajarish algoritmi	Muolajani asoslab berish
1	Bemorni tekis va qattik joyga boshini osiltirib yotqiziladi	Miyaga qon oqib kelib – gipoksiyani oldini olish uchun
2	Siqib turgan kiyimlar bo'shatiladi.	Nafas olishni yengillashtirish

		uchun
3	Toza havo bilan ta'minlash	Gipoksiyani oldini olish uchun
4	Tomirni toraytiruvchi dori vositalari yuboriladi Mezaton 0.1% - 0,1 ml yoshiga nisbatan teri ostiga yoki Noradrenalin 0.1% teri ostiga, 0,1 ml yoshiga nisbatan yoki Adrenalin 0.1% - 0,1 ml yoshiga nisbatan teri ostiga	Qon tomirini toraytirib, qon bosimini ko'taradi.
5	Vena ichiga qon o'rnini bosuvchi vositalar quyish – qon bosimini nazorati ostida	Qon tomirlarini qonga to'ldiradi va qon bosimini oshiradi

Shok- ingliz tilidan tarjima qilinganda “turtki” (tolchok) manosini bildiradi. Shok turlari: travmatik, kardiogen, infeksiyon-septik, anafilaktik, gipovolemik, neyrogen va psixik.

Sabablari:	Belgilari:
<ul style="list-style-type: none"> - Ko'p miqdorda suyuqlik yo'qotish (qon ketishi, diareya, qayt qilish, kuyishlar) - Elaktr travma - Kuchli og'riq - Allergik reaksiyalar, - Infeksiya - Issiqlik yoki sovuq ta'siri - Intoksikatsiyalar - kuchli ruxiy stresslarda 	<ul style="list-style-type: none"> - Besaramjonlik, xavotir, rangpar, sovuq, nam teri, kuchli chanqash, ko'ngil aynashi, qayt qilish, kuchsiz, tez-tez tomir urishi, AQB pastga tushishi, yuzaki tezlashgan nafas, bosh aylanishi, asta sekin xushni yo'qotish.

Shokda birinchi yordam berish (keltirib chikaruvchi sababga ko'ra)

Shok hayot uchun o'ta xavfli holat bo'lib shok sababchisi turlicha bo'lishi mumkin.

№	Muolaja bajarish algoritmi	Muolajani asoalab berish
1	Bemorni boshi pastroq qilib yotqiziladi.	-gipoksiyani oldini olish uchun.
2	Shokni keltirib chiqqan sababini aniqlash.	-to'g'ri yordam berish uchun.
3	Bemorni isitish kerak.	- periferiyadagi qon aylanishini yaxshilash uchun.
4	Tinchlik va toza havo bilan ta'minlash.	-bemorni ahvolini yaxshilash uchun.
5	Agar bemor yuta olsa, oz-ozdan suyuqliklar	-suvsizlanishni oldini olish

	berish kerak.	uchun.
6	Og'riqni qoldirish uchun quyidagi dori vositalarini yuborish mumkin: analgin 50%-0,1 ml yoshiga nisbatan, m o; •yoki promedol 2%-1,0-2,0 ml, m o; •yoki morfin 1%-0,5-1,0 ml t o;	-og'riqni kamaytirish uchun.
7	Bemorga qilingan muoalajalar yordam bermasa, tez yordamga murojat qiling.	-malakali tibbiy yordam ko'rsatish uchun.

Elektrdan shikastlanganda birinchi yordam

Zudlik bilan elektr toki ta'sirini to'xtatish lozim. Shikastlangan kishi, ko'pincha, usti ochiq simni ushlab olib, muskullari qisqarganidan uni qo'yib yubora olmaydi. Shuning uchun tezda elektr tokini o'chirish yoki uning iloji bo'lmaganda shikastlangan kishini toq o'tmaydigan narsalar yordamida tortib olish lozim bo'ladi. Bunda elektr tokini o'tkazmaydigan rezina qo'lqop, kalish yoki etik, jundan tayyorlangan ko'rpalar ipak gazlamalar, quruq yog'ochdan foydalanish zarur. Nafas olish yoki yurak urishi to'xtasa, sun'iy nafas oldirish va yurakni massaj qilish kerak bo'ladi.

Suvga cho'kkanda birinchi yordam

Cho'kayotgan kishini qutqarib olishda juda ehtiyot bo'lish zarur. Uning orqasidan suzib borish kerak. Sochidan yoki qo'ltig'idan ushlab uning yuzini yuqoriga qaratib, tortib ketishiga yo'l qo'ymay qirg'oq tomonga suzish kerak.

Birinchi yordamni u suvdan chiqarilgandan boshlash kerak. Qutqarilgan kishining tizzasini bukib, u qorni bilan yotqiziladi, bunda uning boshi ko'krak qafasidan pastda bo'lishi kerak (quyida keltirilgan rasmga qarang). So'ngra ko'krak qafasini bosadigan qattiq harakatlar bilan traxeya va bronxlardagi suvni chiqarishga harakat qilinadi. Havo o'tadigan yo'llardan suv chiqarilgandan so'ng, shikastlangan kishini tekis joyga yotqizib, nafas olish to'xtab qolgan taqdirda ma'lum usullardan biri (og'izdan-og'izga yoki burundan – burunga) bilan daqiqaga 16-18 martadan sun'iy nafas oldirishga kirishiladi. Yurak faoliyati to'xtaganda massaj qilish zarur.

Sovuq urishi

Sovuq urishi - tanaga past harorat ta'sir etganda kelib chiqadi.

Bunda bemor a'zolarini noqulay sharoitlarda ho'l, tor poyabzal kiyish, holdan toyish, 40°Sda hatto, bundan yuqori haroratda ham sovuq urishi mumkin. Ko'pincha, qo'l va oyoqlarning barmoqlari, quloq va burun uchini sovuq uradi.

Sovuq urishning 4 ta darajasi bo'ladi.

Birinchi yordam ko'rsatishda bemor issiq xonaga yotqiziladi. Unga issiq choy, yurak faoliyatini yaxshilovchi va og'riq qoldiruvchi dorilar beriladi. Bemorni vannaga tushirib suv harorati 18-20°S dan asta-sekin 37°S gacha ko'tariladi. Vannada qon ta'minoti, sezuvchanlik tiklangunga qadar ehtiyotlik bilan massaj qilish lozim. Oyoq yoki qo'l terisi spirt bilan artiladi va unga qalin doka bog'lab qo'yiladi.

Mahalliy va umumiy davolash ishlari olib boriladi.

Koma

Koma - behushlik holati bo'lib, markaziy nerv sistemasining endogen, ekzogen patologik ta'sirotalar natijasida bosh miya reflektor faoliyatining tormozlanishidir.

Komaning turlari ko'p:

1. Uremik koma. Buyraklar ish faoliyati buzilishi natijasida qonda mochevina va kreatinin miqdorining oshib ketishi natijasida bo'ladi.
2. Diabetik koma. Oshqozon osti bezi faoliyati buzilganda qondagi qand miqdori oshib ketishi - giperglikemik, kamayib ketsa - gipoglikemik koma deb aytiladi.
3. Travmatik, termik, anafilaktik, epileptik komalar ham bo'ladi.

Kuyish

KUYISH bu - yuqori temperatura, kimyoviy moddalar, nurlanish yoki elektr toki ta'sirida to'qimalarning jarohatlanishi. Shuning uchun kuyish tasnifida 4ta etiologik faktor e'tiborga olinadi.

Teri kuyishi kuyishning 90-95% tashkil qiladi. Kuyish ta'sirida organizimda yuzaga keladigan patologik holatga – kuyish natijasidagi kasallikka « kuyish kasalligi» deyiladi.

Buning 4ta bosqichi bor:

1. kuyish natijasidagi shok.
2. kuyish natijasidagi o'tkir toksemiya.
3. o'tkir septikotoksemiya
4. rekonvalissensiya.

Kuyish natijasida kasallikning og'irlik darajasi-kuygan maydonning kengligi va chuqurligi bilan belgilanadi.

Kuyishning 4 darajasi bor(epidermis-o'suvchi qavat, derma- chuqur qavat). 1, 2 va 3A darajada kuyish yuzaki deyiladi, chunki terining epidermis qavatigina zararlanadi. 3B va 4 daraja kuyish chuqur kuyish deyiladi, bunda terining epidermis va derma qavatlari ham kuyadi va teri o'zi o'smaydi, shu yer biriktiruvchi to'qima bilan qoplanib chandiqlik hosil bo'ladi.

1 darajali kuyishda - giperimiya, shish, achishish bo'ladi.

2 darajali kuyishda - unchalik tarang bo'lmagan pufakchalar hosil bo'lib, uning atrofi giperimiyalangan bo'ladi.

3A darajali kuyishda- katta, suyuqligi ko'p yoki jelesimon, pufakchalar bo'lib, yorilsa tagi pushti rangli bo'ladi.

3B darajali kuyishda - gemorragik suyuqlik bilan to'lgan, yorilganda to'q kulrang iz qoldiruvchi pufakchalar hosil bo'ladi. (qon tomirlar trombozi, to'qima oqsillari koagulyatsiyasi hisobiga).

4 daraja kuyishda - kuygan yer jigarrang yoki qora, kartonga o'xshab qolgan.

Kuygan yer kengligini kaft bilan o'lchash mumkin, kuygan soha 1 ta bemor kaftiga teng bo'lsa, 1% ga to'g'ri keladi.

Uollsning 9 lik qoidasi:

1. Bosh-bo'yin - 9%
2. Xar bir qo'l - 9% +9%=18%
3. Tananig old qismi –18%
4. Tananing orqa qismi - 18%
5. Xar bir oyoq –18% + 18% =36%

6. Tashqi jinsiy a'zolar-1%

Umumiy maydon == 100 %

Tez tibbiy yordam ko'rsatish

1. Kimyoviy kuyish bo'lsa 10-15 min oqib turgan suvda yuvish kerak.
2. Quruq steril salfetka bilan yopiladi, steril salfetka bo'lmasa toza mato yopiladi, gospitalizatsiya qilinadi.
3. Og'riq qoldirish uchun –promedol, amnophon, morfin, analgin m/o yuboriladi.
4. Desensibilizatsiyalovchi antigistamin preparatlar-dimedrol, suprastin, v/m agar stasionarga yotqizishgacha 1 soatdan ortiq vaqt ketsa, plazma o'rnini bosuvchi suyuqliklar beriladi 800-1200ml
5. Shokka qarshi choralardan biri issiq choy yoki kofe, ishqoriy mineral suv.
6. Ichida elektrolitlari bo'lmagan suyuqlikni 0,5 l dan ortiq bermaslik kerak, chunki – suvli intoksikatsiyaga sabab bo'ladi.

Kuygan kishiga birinchi yordam ketma-ketligi kuyish sodir bo'lgan yerda amalga oshiriladi:

ta'sir etayotgan issiqlikni to'xtatish

kuygan yerni sovutish

og'riq qoldirish.

kuygan soxa ustini steril mato bilan bekitish.

zudlik bilan kasalxonaga yetkazish

TRANSPORTIROVKADAN oldin – og'riq qoldirish (neyroleptik), antigistamin preparatlar.

Transportirovkada – ingalyatsion anestyeziya, plazma o'rnini bosuvchi suyuqliklar, ishqoriy suyuqliklar berish.

Maxalliy davolash, shokning oldi olingandan keyin qilinadi. Birlamchi xirurgik tozalash – obrabotka spirt bilan yoki 0,25 % ammiak eritmasi bilan artiladi.

Kuygan soxa 2 usulda davolanadi:

- ochiq usul – maxsus karkas, unga lampochkalar o'rnatilgan bo'ladi.

- yopiq usul – bog'lamlar qo'yish bilan, bunda 5-10% sintomitsin emulsiyasi, 0.5% furatsilin mazi, 10% anestizin mazi birlamchi obrabotkadan keyin 6-8 sutkaga bog'lab qo'yiladi, agar kuygan joy yiringlagan bo'lsa:

Agar yiringli yallig'lanish bo'lsa 0,02% furatsilin eritmasi, 0,5% kumush nitrat.

3B darajadagi kuyish bo'lsa, qonservativ davolash bog'lashlar bilan o'tadi. Chuqur kuyishlarda operatsiya bilan davolanadi.

1. nekrotomiya

2. nekroektomiya

3. teri plastikasi.

QON KETISH

Qon qayerdan ketishiga qarab: arteriya, vena, kapillyar va parenximatoz organlarga ajratiladi.

Birlamchi – (jarohatdan keyin qon ketishi) va ikkilamchi – (qon ketish to'xtagandan keyinroq – operatsiya va boshqa hollarda) qon ketishlari hamda tashqariga (qon tomirlardan tashqariga ketishi) va ichkariga (qorin bushlig'iga, plevra bo'shlig'iga, oshqozon, ichaklarga...) qon ketishlar bo'ladi.

Qon ketishni to'xtatish

Qon ketishni to'xtatish:

Vaqtincha.

Uzil – kesil bo'lishi mumkin.

Qon ketishni vaqtinchalik to'xtatish

Bir qancha usullari mavjud:

1. Bosib turuvchi bog'lam. Bu usul vena va kichikroq arteriyalardan qon oqishida uni vaqtincha to'xtatish uchun qo'llaniladi. Bunda steril doka bir necha qavat qilib qonayotgan sohaga qo'yiladi va ustidan yana steril doka bilan mahkam o'raladi.

2. Oyoq-qo'lni bo'g'imidan bukish. Taqim, chov, son, yelka arteriyasi, chov bo'g'imidagi son arteriyalari jarohatlanganda yuz beradigan qon oqishini, ba'zan oyoq-qo'lni maksimal bukish yoki bog'lab tortib qo'yish yo'li bilan to'xtatish mumkin.

3. Jarohatda tomirni bosib turish. Qo'lga steril qo'lqop kiyiladi va spirt, yod bilan artiladi. Ko'rsatkich barmoq jarohatga kiritilib, sizib chiqayotgan qon tomiri bosilib, to'xtatiladi.

4. Jarohatni zich tamponlash. Buning uchun tampon olinib, jarohatga birin-ketin va zich qilib biriktirish orqali qon to'xtatiladi. Odatda, bu usul burundan qon ketganda qo'llaniladi.

5. Qonab turgan tomirga qisqich qo'yish. Oyoq-qo'l, chanoq, qorin bo'shlig'ida chuqur joylashgan tomirlardan oqayotgan qon qisqich qo'yib to'xtatiladi.

6. Tomir bo'ylab bosib turish. Bu usulda ayrim yirik arteriyalardan oqayotgan qonni to'xtatishga tomirga yaqin joylashgan nuqtalar orqali suyaklarga bosish yo'li bilan erishiladi.

7. Jgut bog'lash. Bu ayniqsa, arterial qon ketishni to'xtatishda asosiy usul hisoblanadi. Arterial qon ketishida jgut jarohatga nisbatan markaziy tomonga qo'yiladi. Jgut bog'lashdan oldin terini qisib qo'yimaslik uchun oyoq yoki qo'lga sochiq, bint o'raladi. Jgut cho'zilib, oyoq yoki qo'l atrofida aylantiriladi. Jgut o'ramlarining kesishmay, balki yonma-yon joylashishiga e'tibor berish zarur. Jgut uchlari mahkamlanadi va uning o'ramlaridan birining tagiga yozilgan qog'oz qistirib qo'yiladi. Jgut 2 soatdan ortiq qo'yilmasligi kerak, aks holda anaerob infeksiyalar rivojlanishiga va to'qimalar o'lishiga sabab bo'lishi mumkin. Arteriyaga qo'yilgan jgut to'g'ri bog'langanda oyoq yoki qo'lning undan chetroqdagi qismi oqaradi, jgutdan pastda puls yo'qoladi, qon oqishi to'xtaydi.

Qon ketishini uzil-kesil to'xtatish

Mexanik, fizik, kimyoviy va biologik usullari mavjud.

Bunda tomirlar ushlab olinib, yoki tikiladi. O'sha joyga muzli xaltacha qo'yiladi, bu usul asosan, kapillyarlardan qon ketganda qo'llaniladi.

Elektrokoagulyatsiya – elektrokoagulyator yordamida qon ketib turgan mayda tomirlar koagulyatsiya qilinadi. Ayrim vaqtlarda issiq fiziologik eritmadan ham foydalaniladi.

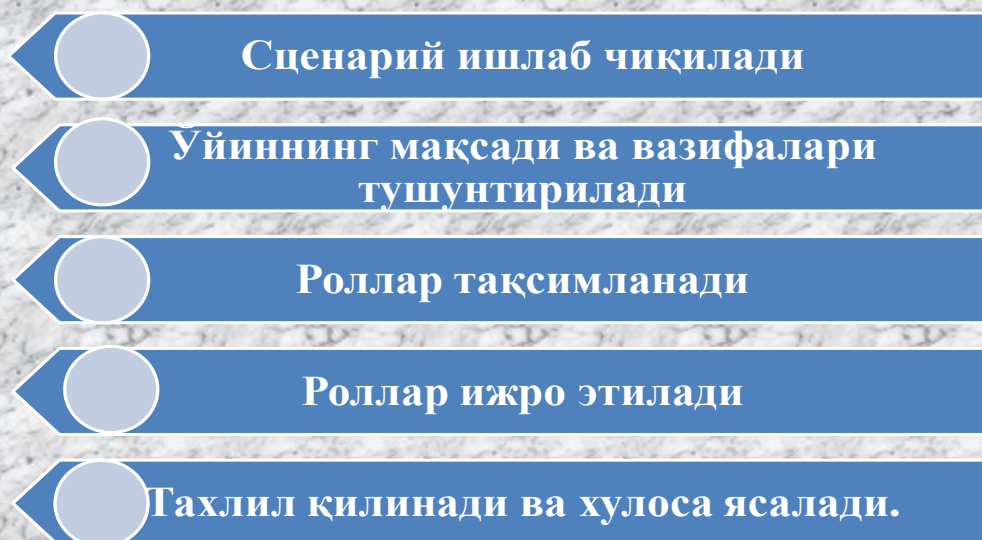
Tomirlarni toraytiruvchi, qon ivish tizimiga ta'sir qiluvchi vositalar beriladi. Gemostatik vositalarni mahalliy va umumiy qo'llash mumkin. Qon, uning elementlari, plazma quyish ham yaxshi natija beradi.

O'tgan kun mavzusini qaytarish uchun savollar.

1. Yurak qon-tomir kasalliklarining xavfli omillarini baholash kartasiga kiritilgan yuqumsiz kasalliklarning xavfli omillarini aytib bering?
2. Yurak qon-tomir kasalliklarining xavfli omillarini stratifikatsiyasida (guruhlariga bo'lish) e'tiborga olinadigan mezonlarni sanab bering?
3. Ayollar uchun bel aylanasing(BA) qaysi ko'rsatkichi yuqumsiz kasalliklarning xavfli omili bo'la oladi?
4. Erkaklar uchun bel aylanasing qaysi ko'rsatkichi yuqumsiz kasalliklarning xavfli omili bo'la oladi?
5. Yurak qon-tomir kasalliklarining xavfli omillari nimani anglatadi?
6. Qaysi turdagi patsiyentlarni olib borish uchun ushbu klinik protokollardan foydalanish kerak?
7. AG ning darajalarini sanab bering?
8. MI qanday kasallik?
9. Stenokardiyaning klinik belgilarini aytib bering!
10. MI da xurujida hamshiralik parvarishi ketma ketligini sanab bering
11. Yurak qon tomir kasalliklarida qanday tekshiruvlar qo'llaniladi
12. AG ning asosiy klinik belgilarini aytib bering.
13. Yurak qon tomir kasalliklarida qanday maslahatlar beriladi?

«Ролли ўйин» методининг тузилмаси

TIBBIY ATAMALAR

- 1.Reanimatsiya-jonlantirish.
- 2Nekroektomiya
- 3.Elektrokoagulyatsiya.
- 4 Uremik koma

TEST SAVOLLARI

1. Nafas va yurak to‘xtagandan so‘ng necha daqiqagacha tiriltirish mumkin?

- A) * 5-6 daqiqagacha
- B) 10-20 daqiqagacha
- V) 8-9 daqiqagacha
- D) 30-40 daqiqagacha
- E) 60 daqiqagacha

2. O‘pka-yurak reanimatsiyasi 1 kishi bulganda kandy nisbatda o‘tkaziladi?

- A) 31:4
- B) 30:2
- V) 16:2
- D) * 2:30
- E) 22:2

3. Nafas to‘xtaganda sun’iy nafas berishda necha marta 1 daqiqada nafas beriladi?

- A) * 16-20 marta
- B) 10-12 marta
- V) 40-50 marta
- D) 20-30 marta

E) 5-6 marta

4. Yurak to'xtaganda yopiq uqalashda 1 minutda yurak necha marta uqalanadi?

- A) 20-30 marta
- B) 60 marta
- V) 76 marta
- D) *80-90 marta

5. Koma xolati deb nimaga aytiladi?

- A) Og'ir xolat bo'lib, bemorning es-xushi yo'q, reflekslar bo'lmaydi
- B) Bemorning xushi joyida, lekin tormozlangan bo'ladi
- V) Bemor xushi kirdi-chiqdi bo'ladi
- D) Bemorning xushi joyida, lekin yurak faolyati buzilgan
- E) Bemorning xushi joyida bo'lib, nafas faolyati buzilgan bo'ladi

6. Gipoglikemik komada reanimatsiya tadbirlari.

- A) Insulin 20 TB yuborish
- B) Insulin 40 TB Yuborish
- V) * Glyukoza 40%-40,0 venaga yuborish
- D) Laziks 4,0 muskul orasiga
- E) Poliglyukin tomchilab venaga quyish

7. Giperglekemik- diabet komasida qon taxlilida nima aniqlanadi?

- A) Leykotsitoz
- B) Neytrofilyoz
- V) Y-xujayralar
- D) Keton tanachalari
- E)* Qand miqdorining oshib ketishi

8. Qanday shok bo'lmaydi?

- A) Kuyish shoki
- B) Travmatik shok
- V) Postgemorragik shok
- D)*Giperglikemik shok
- E) Elektroshok

9. Gipertermiya xolati nima?

- A)*Tana xaroratining keskin ko'tarilishi
- B) Tana xaroratining 10 ga ko'tarilishi
- V) Tana xaroratining tushib ketishi
- D) Tana xaroratining normal xolatdaligi
- E) Tana xaroratining 350 ga tushib ketishi

10. "Cho'kishda " birinchi reanimatsiya tadbirlari qanday tartibda bo'ladi?

- A)*Bemorni tezda yotqizib sun'iy nafas va yurak uqalash o'tkaziladi
- B) Bemorning nafas yo'llaridan suv tushirilib, so'ngra reanimatsiya tadbirlari qilinadi
- V) Bemorning tili tortilib, so'ngra reanimatsiya tadbirlari o'tkaziladi.

- D) Bemorni yuqori nafas yo'ldan suv tushirilib, so'ngra sun'iy nafas beriladi
- E) Yuragi defibrilyatsiya qilinadi

Vaziyatli masalalar

Masala:№1

Bemor 48 yosh ogir xolatda tushdi, shikoyatlari bugilishga, xavo yetishmovchilikka. Bemorda bezovtalik, gapirishga va nafas olishga kiyinlashishiga.

Obyektiv: teri koplamlari okish rangda, terlagan. Perkusiyada upka ustida kuchaygan nafas fonida gijillovchi va xushtaksimom xirillashlar eshtiladi. Nafas aktida yordamchi mushaklar ishtirok etmokda. Yurak tonlari bugiklashgan AKB-150/90 m.s.u.

Rs-110 min. ritmik. Taranglashgan. EKG-da sinusli ritm, taxikardiya.

SAVOL:

- 1) sizning taxminiy tashxisingiz?
- 2) tekshirish usullari?
- 3) Algoritm xarakatlari?

Masala:№2

Bemor 27 yosh shikoyatlari xolsizlik tinch xolatda nafas kisishiga, Balgamli yutal, tana xaroratini 38°s gacha oshishiga. Anamnezidan 3 kundan beri kasal, Kasallikni sovuk kotish bilan boglaydi.

teri rangpar, lablari kirgogida gerpetik toshmalar, NOS-36 min.

Obyektiv: ung kukrak kafasi nafas aktida orkada koladi.

Ung upka pastki bulagi perkusiyada bugiklashgan. Auskultatsiyada ung pastki bulaklarda susaygan, nam xirillashlar. AKB-140/ 90 msu, Rs-112 min.

EKG - metabolik o'zgarishlar.

SAVOL:

- 1) sizning taxminiy tashxisingiz?
- 2) tekshirish usullari?
- 3) Algoritm xarakatlari?

Masala №3

Bemor osilgandan 15 minut utgach reanimatsiyaga olib kelindi. Obyektiv: koma, nafas olishi kamaygan (1012), stridoroz nafas, bradipnoe, arterial gipertenziya.

SAVOL:

1. Taxminiy diagnozingiz.

2. Asosiy tekshirish usullari.
3. Xarakatlar algoritmi.

Masala №4

Bemor 48 yosh. Shikoyatlari chankash, ogzi kurishi, kungil aynishi, ishtaxa yukligi, umumiy bexollikka. 20 yil davomida kandli diabetom I tipii bilan ogrigan.

Obyektiv: terisi kuruk, turgori pasaygan. Nafas soni 24 marta min., AB 110/60 mm sim ust., puls 110 marta min. Analizlarida: glikemiya 22,0 mmol/l, siydikda keton tanachalari +, K⁺2,8 mmol/l, Na⁺118 mmol/l.

SAVOL:

1. Taxminiy diagnozingiz.
2. Gomeostaz buzilish turini kursating.
3. Xarakatlar algoritmi.

Nazorat savollar:

- 1.Yurak upka reanimaiyasi nima degani?
- 2.Yurak upka reanimatsiyasi kaday xolatlarda bajariladi?
- 3.Yurak upka reanimatsiyasini bajarishdan oldin bemorlarda kaday kursatkichlarni aniklab olish zarur?
- 4.Yurak upka reanimatsiyasini bajarish ketma-ketligini bilasizmi?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.D.M.Sabirov, A.Z.Gazizov “Birinchi tibbiy yordam” o‘quv qo‘llanma Toshkent-2017y
- 2.Ye.G.Kallaur, M.I.Kolb,I.V.Yaromich. Minsk 2009 y. 7,15-18,20-23,28 betlar.
- 3.“Xamshiralik ishi protokollari”.

